

JORNADES LLIBRE ANTIC

LLIBRE ANTIC: MEMÒRIA DEL PASSAT

JORNADES LLIBRE ANTIC

LLIBRE ANTIC: MEMÒRIA DEL PASSAT

CENTRE DE LECTURA
REUS 1859

AROLA EDITORS

[publicacions] urv

FUNDACIÓ PRIVADA
MÚTUA CATALANA

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana

JORNADES LLIBRE ANTIC

LLIBRE ANTIC: MEMÒRIA DEL PASSAT

MONTSERRAT COMAS I GÜELL, NÚRIA ALTARRIBA VIGATÀ, NEUS VERGER ARCE, CRISTINA GARRETA GIRONA, ANTONI JORDÀ FERNÁNDEZ, M. ROSA MOLAS CAPDEVILA, ALEJANDRO COROLEU LLETGET, JOSEP FÀBREGAS ROIG

Coordinadors: Josep Fàbregas Roig i Montserrat de Anciola Moragas

133
ASSAIG

EDICIONS DEL CENTRE DE LECTURA
REUS 2015

1a edició:
novembre del 2015

Edita:
Centre de Lectura de Reus i Arola Editors
ISBN: 978-84-87873-99-7
ISBN: 978-84-94451-15-7

Centre de Lectura de Reus
Carrer Major, 15 - 43201 Reus, Tarragona
Tel.:977 77 31 12
www.centrelectura.cat

Arola Editors
Polígon Francolí parcel·la 3 nau 5 - 43006 Tarragona
Apt. Correus 253 - 43080 Tarragona
Tel. 977 553 707
arola@arolaeditors.com
www.arolaeditors.com

Coedita:
Publicacions URV
ISBN: 978-84-8424-404-2

Publicacions de la URV
Av. Catalunya, 35 - 43005 Tarragona
Tel.: 977 558 474
publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Correcció lingüística: Agnès Toda

Consell editorial: Pere Gabriel Sirvent (UAB),
Magí Sunyer Molné (URV), Mercè Costafreda Felip.

Disseny coberta: Fèlix Arola.

Fotografia coberta: Fons de reserva de la Biblioteca del Centre de Lectura, 2015.
Autor: Josep Toset

Imprimeix: Gràfiques Arrels. Tarragona

D.L.: T 1590-2015

SUMARI

PRESENTACIÓ

Les «Jornades Llibre Antic. El llibre antic: memòria del passat» se celebraren al Centre de Lectura entre el 8 i el 16 d'abril del 2015 i foren coordinades pel professor Josep Fàbregas i l'autora d'aquesta presentació. Les jornades comptaren amb la col·laboració de l'Institut Ramon Muntaner, la Biblioteca Central Xavier Amorós i el patrocini de la Fundació Privada Mútua Catalana. El volum que teniu a les mans inclou les vuit ponències que van presentar destacats experts sobre diverses qüestions relacionades amb aquest important fons patrimonial.

Els objectius marcats per l'organització anaven dirigits a conèixer l'evolució del llibre antic al llarg de l'època moderna; destacar la importància del llibre antic com a font d'informació historiogràfica; identificar els principals centres d'estampació arreu del continent; valorar la influència del llibre en l'evolució del pensament i de l'educació de cada època; analitzar el contingut d'algunes de les publicacions més emblemàtiques, i conèixer els antecedents de la literatura infantil i la seva aplicació al món dels infants.

Els treballs presentats contemplen clarament dos punts de vista distints que aborden el tractament del llibre antic. D'una banda, el vessant més històric i historiogràfic del llibre i, de l'altra, el més biblioteconòmic. Montserrat Comas obre les ponències que configuren el llibre amb un treball que planteja un repàs sobre la influència que tingueren la impremta i els impressors en els canvis socials esdevinguts a Espanya i a Catalunya al tombant del segle XVIII i XIX, i l'ús d'aquest mitjà per part de la societat per a la lliure expressió d'idees. En aquesta línia M. Rosa Molas ens apropa als primers llibres que es van imprimir després de la invenció de la impremta, els incunables, i, al mateix temps,

fa un recorregut pels principals impressors que s'establiren a Catalunya i les obres de més rellevància impreses a Catalunya durant el segle XV.

Per la seva banda, el catedràtic d'Història del Dret i de les Institucions de la URV Antoni Jordà planteja un treball que repassa la situació sociopolítica de la Catalunya medieval i moderna, i el paper que hi jugaren les institucions catalanes. El dret públic català queda reflectit en la impressió de les diverses compilacions de lleis catalanes des del 1495 fins al decret de Nova Planta del 1716, que va derogar el dret públic de Catalunya.

Cenyits en la importància del llibre antic com a font d'informació historiogràfica es presenten dos treballs. Alexandre Coroleu, professor investigador ICREA de la UAB, ens apropa a la historiografia clàssica del Renaixement a partir de tres destacats historiadors grecs: Apià d'Alexandria, Flavi Josep i Plutarc, i compara aquests autors amb determinats textos de literatura cavalleresca fent referència a altres historiadors grecs i llatins que complementen la seva exposició. El professor d'Història Moderna de la URV Josep Fàbregas planteja un previ repàs de la importància de l'aparició de la impremta al segle XV i de l'evolució dels primers textos impresos fins al segle XVIII. Fàbregas destaca la importància del llibre antic per a l'investigador i ofereix una exhaustiva anàlisi de vuit obres aparegudes entre el segle XVI i XVIII.

Cristina Garreta, en la seva ponència, ens ofereix una visió dels antecedents de la literatura infantil i ens comenta una selecció de llibres adreçats als infants que representen l'evolució del llibre infantil català des de Ramon Llull, al segle XIII, fins al segle XIX, d'entre els quals destaca l'aportació de l'autor reusenc Cels Gomis.

El llibre inclou dues ponències centrades en aspectes biblioteconòmics i en la gestió i el processament del llibre antic a les biblioteques. Núria Altarriba, directora de la Unitat Bibliogràfica de la Biblioteca de Catalunya, ens posa d'exemple la Secció de Reserva Impresa i Col·leccions Especials de la Biblioteca Nacional de Catalunya per explicar-nos com gestionar el patrimoni bibliogràfic imprès d'una manera eficient i útil a partir dels processos tècnics de desenvolupament de les col·leccions, del seu tractament, de les accions de suport territorial i de la difusió dels fons antics i de les col·leccions. La ponència de Neus Verger gira entorn el tractament documental de les marques d'impressor i del funcionament de la base de dades del catàleg d'impressors de la Universitat de Barcelona, com a exemple de difusió de fons antics.

L'aparició de la impremta i la repercussió d'aquest mitjà com a transmissor de coneixement han motivat estudis i aproximacions des de diverses disciplines. L'organització d'aquestes jornades ens ha permès oferir una visió historiogràfica del llibre antic, l'evolució d'aquest important fons patrimonial i la gestió, preservació, conservació i difusió que fan dues importants biblioteques de Catalunya d'aquestes col·leccions.

Montserrat de Anciola
Cap de la Biblioteca del Centre de Lectura

LA IMPREMTA A L'INICI DEL SEGLE XIX. CANVI DE RÈGIM, CANVI DE REGISTRE

Montserrat Comas i Güell

Biblioteca Museu Víctor Balaguer

Tot i que el títol de les jornades remet al llibre antic, em permetré canviar la cadira de lloc i abandonar l'estudi del llibre de manera estricta i intentaré reflexionar sobre el paper que, poc o molt, van jugar els impressors i tot el seu entorn en els canvis socials que s'esdevingueren al tombant del segle XVIII al XIX; uns anys que, com sabem, són claus en l'organització política i cultural de la nostra societat.

Intentaré presentar la impremta no com un art, sinó com l'eina que capacita els diversos grups socials per a l'expressió i la difusió del pensament. L'ús de la impremta permet la lluita per la comunicació, que no és altra cosa que el posicionament de la societat davant la llibertat. Ho faré en tres àmbits: la construcció de la mentalitat, les estratègies alliberadores i l'expansió.

No puc evitar de moure'm en terrenys especulatius (construcció de mentalitat, ús i funció de la censura...) des dels quals ens aproparem a situacions concretes com ara les publicacions clandestines o il·legals i les xarxes de distribució. L'objectiu, doncs, és intentar mostrar el teixit complex per on circulaven les idees que van promoure el canvi de paradigma cap al nou règim liberal.

CONSTRUCCIÓ DE LA MENTALITAT

Per poder comprovar com la reiterada imposició de lleis adreçades al món de la impremta (sempre en contra) porta a la interiorització i acceptació natural de la norma com a comportament habitual i, en conseqüència, a l'actuació inconscient i col·lectiva adaptada a les normatives, haurem de recular en el temps. Vull remarcar que això d'«adaptades», no vol dir sempre submises; a mi m'agrada dir-ne «llibertat vigilada».

Tot just el 1502 es publica la primera disposició de censura prèvia a la publicació i es prohibeix, també per primera vegada, la lliure entrada de llibres estrangers, per a la qual cosa caldrà obtenir llicència. Som a l'inici de la difusió continuada durant centenars d'anys de normes i normes entorn del mateix tema. El perquè de tot plegat cal buscar-lo en el fet que, amb l'ús de la impremta, els impresos esdevenen una concessió administrativa i passen a tenir caràcter públic. O el que és el mateix, el llibre deixa de ser un bé moble i, com a tal, heretable, per esdevenir un bé públic. A partir d'aleshores el que es publicava havia deixat el terreny privat i, com qualsevol altre bé públic, calia ser regulat, no pas protegit. Tota la legislació que es desencadena arran d'aquella primera normativa del 1502 s'adreça a un únic objectiu: que només es pugui imprimir allò que sigui convenient als governs.

> Otrosi mandamos y defendemos que ningún librero, ni impressor de moldes, ni mercaderes, […] no sea osado de hazer imprimir de molde de aquí adelante por via directa, ni indirecta ningun libro de ninguna facultad o lectura o obra […] sin que […] tenga para ello nuestra licencia y especial mandado, […] ni sean asimismo osados de vender […] ningunos libros de molde, que truxeren [de] fuera […] de ninguna facultad, ni materia que sea, […] sin que […] sean […] examinados […] y ayan licencia […] so pena, que […] pierdan todos los dichos libros, y sean quemados todos públicamente en la plaça de la Ciudad, […] *(Ley XXIII: Las diligencias que se han de hazer en los libros de molde, antes que se impriman y vendan, 1502)*

El resultat cultural de la interiorització d'aquestes regles del joc, provocaran formes d'actuació automàtiques i inconscients properes a l'autocensura. Les accions que generen aquests comportaments inconscients deixen un rastre que Peter Burke[1] anomena «testimoni involuntari» sobre el qual reclama una certa atenció perquè és justament aquest rastre el que mostra les pautes superiors i externes que, reitero, el ciutadà aplica de manera inconscient. Són comportaments que determinen criteris culturals que conformen estil de vida o pensament.

La normativa, amb el pas dels anys (segles), afavoreix comportaments que, finalment, determinen el pensament. S'estableixen unes regles de joc que són plenament assumides per tots els estaments entorn

1 Peter Burke, *¿Qué es la historia cultural?*, Barcelona, Paidos editorial, 2006, pàg. 35.

l'elaboració del llibre: l'autor, l'impressor, l'editor, la llibreria, els lectors… Situats en el terreny especulatiu, és sorprenent que acceptem que algú extern a nosaltres mateixos decideixi que un text, pel sol fet de canviar de suport, de manuscrit a imprès, deixa de ser un «bé moble» i esdevé un «bé d'utilitat pública». Ben mirat, doncs, que cadascú s'apliqui una certa autocensura que anticipi el possible risc de la prohibició i, en bona mesura, no deixi de ser una mena d'estalvi energètic personal.

El llibre es converteix en «producte» –com el sabó o els cereals–, però és, això sí, un producte perillós. El camí des del 1502 és complex i cada vegada més tortuós, especialment per les estretíssimes vinculacions de les monarquies espanyoles amb l'Església. Com a primera conclusió podem assegurar que, en realitat i vist des d'aquest angle, estava prohibit imprimir i per aconseguir-ho s'havia d'obtenir un permís o, el que és el mateix, una exempció de la prohibició. Els impressors, per tant, si volien mantenir el negoci, havien de tenir bones relacions amb els qui els jutjaven. Convé retenir-ho.

A partir del segle XVIII, amb l'inici de la societat de la comunicació, el món de l'imprès en tots els seus registres, entra plenament en acció tal i com ho demostra la Reial cèdula del 1738:

> [...] sabed que no bastando las providenzias, mandatos, órdenes expedidas a fin de ocurrir á los graves perjuicios que ocasiona a la «pública utilidad» el peligro y abuso de imprimir y divulgar, libros, romanzes y papeles, sin que precedan las Censuras, Lizencias y Tasas acordadas por las Leyes, Cédulas Reales, decretos de los Reyes mis predecesores y míos, y lo que más es, intentar por varios medios introducir el mal exemplo en la sincera instruccion de los naturales y pureza de costumbres.

El desig de control augmenta a mesura que creix la producció a la menuda: fulls volants, fullets, premsa, etc. És a dir, creix quan la comunicació deixa de ser intensiva per passar a ser expansiva. Per això és rellevant que la cèdula no es refereix només al risc d'imprimir, si no al de «divulgar».

Un altre exemple del 1815, la RO d'1 d'abril, contra l'edició del llibre *Resumen histórico de la revolución de España en 1808...* del qual és autor un religiós, insisteix en aquesta qüestió que, a més, la vincula amb l'honestedat pública:

> El Rey nuestro Señor ha llegado á entender que en el Resumen histórico de la revolucion de España en 1808, escrito por el P. M. Salmon, del orden de S. Agustin, impreso en quatro tomos Cádiz se vierten expresiones que, sobre ofender el pudor y la honestidad pública, son injuriosos a sus Augustos Padres; y S.M. que no puede permitir que en los escritos ni de ninguna otra manera se falte á la decencia pública; ni se deprima á los Senyores Padres, se ha servido mandar que se recojan á mano Real, todos los ejemplares de [...].

Durant tres-cents anys s'havien acumulat desenes de lleis i normatives que regulaven estretament la impressió, per la qual cosa la peça clau en el debat sobre la llibertat d'expressió a les Corts de Cadis del 1810, serà la Llei de llibertat d'impremta i ho serà fins a tal punt que les seves discussions aturen, fins i tot, les de la Constitució.

La Llei d'impremta s'aprovà abans que la Constitució. És del 10 de novembre del 1810, però ja el 8 d'abril del 1813 se'n va haver de fer una revisió a causa dels «excessos de llibertat». La censura, en aquests anys, depenia directament de les Corts; una llei que va quedar anul·lada el 1814 amb el retorn a l'absolutisme. El Trienni Constitucional 1820-23 aprofitarà l'experiència anterior i, tot i que parteix de la mateixa llei del 1810, canviarà algunes prioritats; la primera de les quals serà l'estricta regulació del paper de l'Església i el paper decisiu central dels ajuntaments i d'un tribunal popular per dirimir denúncies.

Resulta interessant destacar que, durant els debats que precediren la redacció de la primera llei del 1810 i la seva posterior dificultat d'aplicació, es posa en clara evidència la magnitud d'aquella relació estretíssima entre l'Administració –en el sentit més ampli de la paraula– i la construcció de la mentalitat a la qual m'he referit més amunt. L'acumulació de prohibicions i de reglamentació restrictiva va esdevenir un llast del qual, segons els *Diaris de Sessions,* aquells primers diputats no encertaven la manera de fugir-ne. I, justament per això, per aquesta mateixa manca d'experiència de llibertat d'impremta/expressió, el resultat va ser una redacció fràgil de la llei que, realment, deixava sense la protecció mínima aquest dret. Un cop aprovada, la falta d'habitud, per una banda, i l'ús interessat, per l'altra (especialment per als sectors més conservadors que van aprofitar per neutralitzar-la), van convertir-la en una mena d'assaig. No serà fins al

1820 que es redactarà un marc ben definit de protecció dels drets de la llibertat d'impremta i expressió.

És interessant comparar les diferències entre els primers articles de les dues lleis perquè permet observar els canvis esmentats:

Llei d'impremta del 1810:

> Art. I Todos los cuerpos y personas particulares, de cualquiera condicion y estado que sean, tienen libertad de escribir, imprimir y publicar sus ideas politicas sin necesidad de licencia, revision o aprobacion alguna anteriores a la publicacion bajo las restricciones y responsabilidades que se expresaran en el presente decreto.
>
> II. por tanto quedan abolidos todos los actuales juzgados de Imprentas y la censura de las obras políticas precedente a su impresion.
>
> III. Los Autores e Impresores seran responsables respectivamente del abuso de esta libertad.
>
> IV. Los libelos infamatorios, los escritos calumniosos, los subversivos de las leyes fundamentales de la monarquía, los licenciosos y contrarios a la decencia pública y buenas costumbres seran castigados con la pena de la ley, y las que aquí se señalaran.

Llei d'impremta del 1820:

> Titulo I
>
> Art.1º Todo español tiene derecho de imprimir y publicar sus pensamientos sin necesidad de previa censura.
>
> 2º Se exceptúan solamente de esta disposición general los escritos que versen sobre la sagrada Escritura y sobre los dogmas de nuestra santa religión, los cuales no podran imprimirse sin licencia del Ordinario.
>
> 3º No podrá negar el Ordinario esta licencia sin previa censura, de la cual se dará traslado al autor o editor; y si éste no se conformase con ella, podrá contestar, exponiendo sus razones para que recaiga sobre el escrito una segunda censura.

> 4º Si ésta fuera contraria a la obra, podrá recurrir el interesado a la Junta de protección de la libertad de imprenta, de que se hablará después, la cual pasará el escrito con su dictamen al Ordinario, para que éste con mayor instrucción conceda o niegue la licencia; lo que deberá hacer en un término de tres meses cuando más, contados desde que el autor presente por primera vez la obra.
>
> 5º En caso de que el Ordinario rehusase dar a licencia, o faltase de cualquier modo a lo prescrito en los artículos anteriores, el interesado podrá recurrir a la Junta de protección de libertad de imprenta, la que lo elevará a las Cortes.

Disposar d'una llei de llibertat d'impremta després del panorama restrictiu que acabem de veure, esdevé l'arrel mateixa de la qüestió. De cop, la mirada sobre la societat canvia radicalment i s'inicia la que esdevindrà reiterada reflexió durant tot el segle XIX i bona part del XX sobre els beneficis o perjudicis de la lectura. Durant els debats parlamentaris inicials, els mateixos diputats se sorprenen que els límits d'aquesta llibertat impliquin poder opinar, fins i tot, sobre els seus representants i el Govern.

Una intervenció d'un dels diputats (Pérez de Castro) el 1811 deia coses com: «*la libertad de imprenta es el único medio seguro de conocer la opinión pública sin la cual no es posible gobernar bien, ni dirigir convenientemente el espíritu público, y que sin esa libertad no podrá jamás la Nación, que es el comitente de las Cortes, rectificar las ideas de los Diputados* [...]».

La qüestió que més els preocupava, però, era saber on era el límit d'aquesta llibertat. La poca habitud i els usos inadequats i interessats dels sectors més conservadors van anar laminant-ne els avantatges, ja ho hem dit, i el pes de la religió, que era molt i molt gran, va ser determinant en el retrocés. Els plets i les denúncies es multiplicaven i van obrir la discussió sobre si les Corts mateixes havien de ser els autèntics garants de la vigilància de l'aplicació de la Llei d'impremta. La reclamació del retorn de la Inquisició fou cada cop més insistent, fins a l'extrem que, a causa de la quantitat i del grau d'intensitat retòrica i dialèctica de les discussions, el *Diari de Sessions* va haver de recollir els debats en un volum a part i específic. És a dir, tot allò que es refereix a la Llei d'impremta i la Inquisició ho tenim publicat aïlladament.

Amb l'arribada del Trienni Liberal, la Llei va ressorgir, però es van modificar aspectes troncals i, sobretot, el punt de vista en la redacció que, per damunt de tot, protegia els interessos dels ciutadans. Martínez de la Rosa, el 15 de setembre del 1820 afirmava, en defensa de la Llei, que la llibertat no es pot controlar i que l'única cosa que es pot fer és, en la mesura del possible, establir amb claredat els límits de les llicències:

> Y habiendo tratado de refrenar los abusos de una libertad desconocida hasta entonces en España, no es extraño que la experiencia haya hecho conocer su ineficacia en varios casos para dejar el conveniente campo á la libertad, demarcando al propio tiempo los límites de la licencia.

La primera llei havia topat amb la religió i l'Església, per la qual cosa i per evitar complicacions posteriors, en la del 1820, els articles referits a aquestes qüestions són els primers: una manera clara de fer evident que un dels objectius principals del període revolucionari era la separació de poders. Però per assegurar-ne l'eficàcia, evitar possibles malentesos i com a mesura reguladora dels drets, la Llei classificava supòsits d'abús de llibertat d'opinió als quals feia correspondre les respectives penalitzacions. L'anterior Junta de Censura és substituïda pel jurat popular i disposa que la màxima autoritat en aquest àmbit sigui l'alcalde. Una argumentació interessant en aquest sentit és la del diputat Muñoz Guerra quan deia:

> El gobierno es una máquina muy complicada, y todas sus piezas estan relacionadas las unas con las otras. El sistema ha variado: el pueblo español se ha emancipado, se ha hecho soberano; y así todo lo que pueda hacer por sí mismo, nadie debe hacerlo por él. […] Hay más: es necesario para la libertad de imprenta establecer los jurados y establecerlos en todo el código criminal.

La Llei del 1810 estava dividia en un preàmbul i 20 articles. La del 1820 simplement en 83 articles i destacava, entre altres, que la responsabilitat de l'imprès s'havia de fer evident, tant pel que feia referència al nom de l'autor com al de la impremta. Les discussions sobre la validesa de determinades publicacions, malgrat tot, arribaven regularment a les Corts i desembocaven en llarguíssims debats.

Els deu anys que van de la primera llei a la segona són els d'un canvi profund en la mentalitat espanyola. Un cop tastada la llibertat, encara

que sigui sota mínims, no hi ha marxa enrere possible, fins i tot durant els terribles anys de repressió de la dècada ominosa del 1823 a la mort de Ferran VII, el 1833.

Per emmarcar una mica el món on es movia el sector de la impremta val la pena recórrer a un fragment de les memòries de l'impressor madrileny Benito Hortelano (1819-1871) perquè descriu perfectament els beneficis culturals, socials i econòmics de la llibertat d'impremta i, especialment, l'ambient laboral:

> La libertad de imprenta, que desde la muerte de Fernando VII se iba desarrollando de una manera prodigiosa, hacía que las imprentas se multiplicaran y que los operarios escaseasen y fuesen bien pagados, y esta multiplicación de imprentas hizo que se dedicasen cientos y aun miles de buenas famílias a aprender tan distinguida profesion; pero también fue causa de que admitiesen muchos jóvenes que no tenían las circunstancias que se requieren y son de absoluta necesidad a los que se dedican al arte tipográfico, cuyas circunstancias son una mediana instrucción en los conocimientos de las ciencias, ser buen gramático, sobre todo la parte de ortografia; conocer el latin y algo de griego, por lo menos el alfabeto de este último idioma. Antes de la libertad de imprenta, en 1834, no era admitido ningún aprendiz sin tener los requisitos que dejo enunciados, sufriendo un examen previo, siendo obligación indispensable pasar cinco años de aprendizaje, pasados los cuales se le examinaba en todas las materias que alcanzaba el arte tipográfico, desde lo más insignificante y mecánico hasta lo más difícil, y después de muchas ceremonias, cobijado bajo la proteccion de un padrino, que generalmente era el oficial a cuyo cargo había estado, los examinadores del gremio extendian la carta o diploma oficial, con cuyo documento, después de haber pagado los derechos y el *gaudeamus* de aquel dia, podía ir donde quisiese a trabajar de oficial, siendo requisito el diploma que lo autorizaba, pues de lo contrario no era admitido sino como aprendiz y, como tal, con el sueldo que le señalaban. [...] Como escaseaban los brazos, los dueños de imprentas sonsacaban los operarios de otros establecimientos, ofreciendo mayores sueldos.[2]

2 Benito Hortelano, *Memorias de...*, Madrid, Espasa-Calpe, 1936, pàg. 41 i 43.

ESTRATÈGIES ALLIBERADORES: CLANDESTINITAT I PUBLICACIONS IL·LEGALS

No cal dir que pensar, escriure i publicar són accions sobre les quals no és possible cap mena de control. És per això que, de bon començament, a causa de l'estreta legislació, en els contorns de la impremta van créixer les publicacions clandestines. Unes, com a resistència a la repressió, però també, i en quantitats gens menyspreables, en forma de publicacions il·legals. Unes i altres són les que, realment, propiciaran unes noves vies de relacions intel·lectuals. En aquesta situació, l'impressor es converteix en un inevitable i fonamental intermediari cultural.

I és aquí on em voldria aturar un instant per reivindicar, amb Peter Burke, l'estudi dels impressors i incloure el sector com un agent actiu en la construcció històrica i no com un mirall no problemàtic del seu temps. O el que és el mateix: d'aquests nostres impressors que estudiem, en general, ens aturem en la seva obra i a partir dels respectius catàlegs en deduïm certes inclinacions ideològiques, però, en canvi, els obviem en el paper d'actors principals de la societat en la que viuen; són, de fet, gairebé invisibles. Però només cal recordar el fragment de les memòries de Benito Hortelano que acabem de llegir per comprovar que, persones amb la formació de què solien disposar, no eren ciutadans indiferents que vivien al marge del que succeïa a la societat de la qual formaven part.

Un exemple molt senzill d'aquesta invisibilitat dels impressors, però que des del meu punt de vista és remarcable, és que, tot sovint, podem trobar, encara ara, referències bibliogràfiques sense indicació d'editor o impressor. Una tendència que augmenta quan l'imprès és més reculat en el temps o quan el document objecte de citació és menor en volum i extensió. Sortosament és una tendència que està canviant. I això és així perquè no parem prou atenció analítica a allò que indiquen les respectives traces de relacions socials i, fins i tot, d'opinions; rastres d'allò que hem definit com a «testimoni involuntari». Un impressor, negociant al cap i a la fi, no reflexiona amb qui té relació i per què la té; amb qui crea societats per editar determinats llibres; com aconsegueix que un ajuntament o una entitat important li encomani determinades impressions... i són aquests aspectes els que acaben deixant un rastre, un «testimoni involuntari» que, mirat amb atenció, pot aportar informació rellevant sobre els moviments culturals d'un determinat moment o situació.

En aquest context i època –no oblidem els grans canvis ideològics– l'impressor es veu obligat a modular les seves relacions amb el «poder»; és a dir, amb l'Administració i els seus diferents registres.

Censura

De fet, la realitat del món de l'imprès tenia dos nivells més: les publicacions clandestines (és a dir, publicacions de llibres que eren contràries al que s'havia definit com a «bé públic») i les publicacions il·legals (les que s'editaven fraudulentament per obtenir beneficis ràpids). Intentarem fer un breu repàs a la significació de la censura.

Popularment, la censura ha estat identificada amb l'Església i, particularment, amb la Inquisició. Però convé no oblidar que és el rei qui té regalia sobre totes les publicacions o el que és el mateix, qui té, finalment, la potestat de decidir què té dret de ser publicat i què no. I qui ho pot fer i qui no. És a dir, la regalia és aquella prerrogativa que exerceix un sobirà, però també –i no és poder menor– és el privilegi que la Santa Seu concedeix a reis i sobirans en algun punt relatiu a la disciplina de l'Església. A l'Estat espanyol aquestes relacions eren pràcticament promíscues, si se'm permet l'expressió, ja que amb l'obligació de demanar permís administratiu per publicar, l'Estat i l'Església dictaminaven quina temàtica esdevenia d'utilitat pública i quins llibres es consideraven «inútils», entre els quals, evidentment, hi havia la majoria de llibres d'imaginació.

El llibre –o qualsevol imprès–, econòmicament parlant, i malgrat ser un producte susceptible de negoci, mai no va ser protegit, perquè per evitar fugues ideològiques, havia quedat pels aspectes religiosos, sota vigilància de l'Església/inquisició, i sota la de l'Administració civil. No cal dir que aquest camí pedregós era el més oportú per a l'exercici de la clandestinitat i/o la il·legalitat, segons el cas.

Si, anteriorment, ens hem referit al «testimoni involuntari» com aquell rastre que deixem en les nostres actuacions, és interessant afegir el que Bourdieu defineix com a «poder simbòlic» –aquell que exerceix el poder de manera tan invisible que oblidem que existeix–,[3] el paradigma del qual és l'estat que, mitjançant l'organització de l'ordre social, també estructura el nostre pensament. M'hi he referit a l'inici, amb relació a com les aplicacions reiterades de determinades lleis domestiquen

3 Pierre Bourdieu, *Sobre el Estado. Cursos en el Collège de France (1989 -1992)*, Barcelona, Anagrama, 2014, pàg. 227.

la mentalitat i ho hem vist, també, arran de l'aprovació de la primera llei de l'any 1810 quan els diputats de Cadis s'hagueren d'afrontar a la definició i delimitació de la llibertat d'impremta.

Des d'aquest angle, quan una part de la societat –a vegades força gran– pren consciència d'aquest sotmetiment s'escapa vers la clandestinitat; un terreny, d'altra banda, de gran importància per a l'evolució ideològica i, en conseqüència, per la mentalitat, perquè allí es mouen i viuen autors, grans empreses editorials, sistemes de distribució, etc. Són impressors que aconsegueixen introduir els llibres dels seus catàlegs a les biblioteques dels il·lustrats. Sense heterodoxos, no hi ha necessitat de reivindicar l'ortodòxia. Identificar les notícies d'aquest sector és fonamental i, especialment, aquelles que ens arriben directament de les informacions que recull l'estament repressor. L'aparell censor es converteix en una font d'informació important perquè relaciona, una i altra vegada, i tot sovint amb un fil argumental, aquelles obres que han de ser perseguides, la qual cosa delata quina és realment la situació editorial del moment. Tot seguit en veurem alguns exemples.

Podem obtenir informacions genèriques com l'arribada massiva de novel·les, gènere, d'altra banda, reiteradament menystingut, tal i com el mateix jutge reconeix que fa prohibint-les sistemàticament:

> [...] una de las cosas que más ha contribuido a corromper las costumbres de Europa ha sido la inundación de novelas que ha producido Francia, Alemania e Inglaterra [...]. Por mi parte, [...] persuadido del daño que causan tales libros, he negado generalmente licencias para imprimirlos, aunque esta conducta me excita enemigos implacables [...]. (Fragment d'una carta del jutge d'impremtes, 1806).

I el més important, tal com s'ha encarregat de demostrar Robert Darnton, és en la clandestinitat/il·legalitat on trobarem el camí per on va circular bona part de l'evolució cap a la societat liberal.

El món oficial forçosament havia de conviure amb el clandestí perquè, a diferència d'aquelles normes de les quals es doten les societats i que afavoreixen la convivència i que, justament per això, s'accepten fins a incorporar-se naturalment en el comportament quotidià (passar semàfors en verd, cordar-se el cinturó al cotxe...), el control sobre els escrits es mou en el terreny del pensament i això explica que, a causa de la gran desobediència, les normes hagin de ser reiteradament recordades

i acompanyades de factors repressius. Aquest és el cas de la impremta fins fa ben poc.

Dinou anys més tard de l'actitud del jutge d'impremtes, en relació amb les novel·les, el bisbe de Barcelona Pau Sichar seguia entossudit en la mateixa qüestió i no volia comprendre per què els joves en comptes de buscar la lectura dels llibres d'instrucció, preferien «*novelas escandalosas que exitan las pasiones, o libros los mas perversos y los mas impíos; ¿será justo tolerar que no alimenten sus almas sino con la leche ponzoñosa que por precision ha de matarles?*».

No hi ha dubte que el terreny per a les edicions de novel·les i altres gèneres d'imaginació clandestines estava ben abonat i que les actuacions civils i eclesiàstiques no tenien cap resultat. Va afavorir-se la delació civil i religiosa que, d'altra banda, es convertia en una bona drecera per perjudicar un rival en el sector. Aquest control només aconseguia contraposar els interessos públics amb els particulars cada cop més allunyats. La darrera opció era fer ús de la policia.

Un dels bans que s'escamparen per les ciutats relacionava els llibres perjudicials i donava dues instruccions clares que equiparaven determinades lectures amb la sedició:

> 1. [...] cualquiera persona que tenga en su poder alguno ó algunos de los citados papeles, los entregará al Intendente del ramo de la provincia ó al Subdelegado más inmediato sin escusa ni pretesto alguno.
> 2. La persona ó personas que á los ocho dias después de la publicacion de este Bando conservasen en su poder algunos de tales papeles, y despues de que fuesen aprhendidos, seran tratados como sediciosas y en concepto de conspirados contra el Estado.
>
> (Francisco Enríquez, Intendent de Policia del Principat, 30 de juny del 1826)

És aquí que podem assegurar la importància –ben sabut, d'altra banda– de les obres clandestines, per a la democratització. Hi ha la remor de fons de la Revolució Francesa... Creix el nombre de publicacions il·legals (aspectes econòmics) i l'edició clandestina a favor de la qual treballaven amplis sectors d'exiliats en cada canvi de règim: els liberals del 1814-1820, els conservadors del 1820-1823 i, novament, els liberals durant la dècada ominosa del 1823-1833.

Però, com és fàcil de suposar, hi ha una altra cara de la moneda i convé saber com vivien aquest assetjament els impressors. Mariano de Cabrerizo, a les seves memòries, el 1854, explica la crueltat d'alguns membres del Tribunal de la Fe, òrgan que havia substituït la teòricament anul·lada inquisició, damunt un impressor per haver imprès llibres prohibits contra qui sentencien: «*destierro de esta capital y privación de ejercer su arte de impresor y librero* [...] *es decir, que le dieron muerte, pues muerto debe considerarse un hombre a quien se priva de ganar con su industria el alimento para él y su familia*». La majoria de situacions com aquestes venien precedides d'una delació, acció que, d'altra banda, els tribunals afavorien.

Què feia que la circulació d'edicions clandestines no es pogués aturar? La importància de l'economia submergida en aquest camp representava un percentatge molt elevat de l'economia general i arribava a extrems d'edició a l'estranger difícils d'entendre. En el cas català, però, hi ha altres factors a considerar.

Arran del decret de la Nova Planta (1716), s'obliga a canviar radicalment els criteris censors aplicats fins aleshores a Catalunya, que han d'adaptar-se als criteris castellans. Algunes mostres són:

1. Canvi d'ordre de les revisions dels originals. Tradicionalment, a la Corona d'Aragó, es duia primer a revisió a la inquisició i, si aquesta hi donava el vistiplau, es presentava a l'Audiència, de manera que no es corria el risc d'haver de retirar una obra després d'haver estat impresa. Amb la Nova Planta caldrà invertir l'operació i iniciar el procés a l'Audiència.
2. Censura: limitada a 6 plecs. L'Audiència perdia la potestat de censura sobre llibres superiors a sis plecs. Ho veurem més endavant.
3. L'existència del jutge privatiu d'impremtes, la qual cosa volia dir que actuava al marge dels òrgans judicials habituals i, en conseqüència, amb un alt risc d'arbitrarietat.
4. Reforçament de la prohibició d'entrar llibres estrangers.
5. Prohibició d'imprimir als convents o per part de persones privilegiades.

La situació a partir del primer decenni del segle XIX havia canviat radicalment. L'abundància de papers és ben constatable durant la guerra

del Francès a causa, entre d'altres, del descontrol administratiu i per desesperació d'inquisidors i censors, per la qual cosa insistien obstinadament en el retorn de la inquisició a partir del 1814, perquè sentien autèntica por a les conseqüències de la llibertat d'impremta. El 1815 l'inquisidor general assegurava que:

> [...] entre los males que nos trajo la invasión enemiga en 1808 y la ausencia y cautividad de nuestro amado Monarca, no ha sido menor la libertad de pensar y escribir con tal desafuero que por espacio de cinco años se vio nuestra piadosa y católica nacion inundada de folletos, periódicos, papeles volantes y escritos perversos que andaban en manos de todos para ruina de sus almas.

Convé fixar l'atenció en el fet que no únicament retreu la llibertat d'escriure com a causant dels mals, sinó la llibertat de pensar. Així, doncs, la producció il·legal era molt freqüent, tal com Raimon Ferrer en el seu llibre: *Barcelona cautiva...*[4] recull abastament amb descripcions plenes de realisme i vivacitat.

Robert Darnton,[5] gran especialista en l'estudi del comerç il·legal i clandestí, fa una observació arran de la censura, prou interessant. Naturalment es refereix al cas francès, però és perfectament extrapolable a Catalunya i també es pot transportar al dia d'avui. Ell destaca que molts censors, bàsicament civils, tenien bona formació acadèmica i cultural, i que, tot sovint, els seus informes deneguen permisos de publicació d'alguns manuscrits, perquè més enllà del contingut no tenen prou qualitat per ser publicats.

El llibre d'A. González Palencia: *Estudio histórico sobre la censura gubernativa en España 1800-1833,* conté una magnífica mostra en aquest sentit. Sovint fa referència a la poca originalitat de l'autor, d'altres a l'embarbussament del discurs o, més habitualment, a incorreccions ortogràfiques o gramaticals:

> *Manual de juegos de sociedad* traducido del francés por Mariano Remetería y Fica.
>
> Lo quiere imprimir el librero José Cuesta

4 Raimundo Ferrer, *Barcelona cautiva, ó sea, diario exacto de lo ocurrido en la misma ciudad mientras la oprimieron los franceses...,* Barcelona, Oficina de Antonio Brusi, 1815-1821, 7 v.
5 Robert Darnton, *Edicion y subversión. Literatura clandestina en el Antiguo Régimen*, Madrid, FCE, 2003.

> La Academia Latina lo censura favorablemente; pero advierte que convendrá imponerle la condición de corregir las innumerables faltas de dicción y ortografía que se advierte en dicho manuscrito, pues su misma multiplicidad prueba que no son equivocaciones involuntarias, sino errores de falta de inteligencia.
>
> 20 diciembre 1830. Firma la comunicación P. José Gómez de la Cortina.
>
> Concedida, previa correccion de las faltas de ortografia. 21 diciembre 1830.[6]

És a dir, les opinions dels censors esdevenen «testimonis involuntaris» d'un comportament cultural que han pogut determinar, entre d'altres, alguns criteris estètics o literaris. Recórrer a aquests informes censors contrastats amb les rèpliques de defensa d'autors i editors hauria ser una bona eina d'aproximació al debat literari, religiós, o filosòfic d'aquells anys. Aquesta figura, ben mirat i al cap dels anys, en bona mesura s'acaba convertint en el lector editorial.

D'altra banda, és ben lògic pensar que ningú duia a la censura allò que prèviament sabia que constituïa delicte, per la qual cosa s'optava directament per dur-ho a imprimir fora de les fronteres. Només es corria el risc de passar-ho per la censura quan les obres generaven dubtes de legalitat. O, quan la temàtica del manuscrit fregava qüestions d'utilitat pública, que es passava a l'autoritat competent i era ella, i no el censor, qui finalment decidia donar o denegar el permís de publicació. I aquí rau una de les grans dificultats per identificar aquestes publicacions il·legals, perquè, com que no han demanat permís, no poden aparèixer als catàlegs (públics) dels llibreters, com a mínim no amb el títol real. Ho faran, això sí, als gabinets de lectura en catàlegs manuscrits. I encara. I evidentment, no cal dir que el grup que tenia més vigilància era el llibre eròtic o directament pornogràfic, especialment quan els protagonistes eren personatges religiosos.

Hi ha una altra qüestió afegida que determina el comportament irregular d'alguns impressors per poder salvar un darrer impediment.

6 A. González Palencia, *Estudio histórico sobre la censura gubernativa en España 1800-1833*, Madrid, 1936, 3 v.

Qüestió dels sis plecs

Amb el decret de Nova Planta, la tradicional potestat censora de l'Audiència quedava limitada a aquells impresos que no superaven els sis plecs. A partir d'obres superiors, l'editor havia, primer, d'enviar l'original a Madrid amb la conseqüent despesa de temps i diners i, per tant, no podia seguir el procés de revisió si no tenia allí un representant de la casa. No és el mateix tenir l'oficina de la censura a la mateixa ciutat que a 600 km. Cada «visita» implica una gran quantitat d'esforços i diners. Aquesta norma protegia enormement l'activitat editorial madrilenya, mentre que gairebé obligava la resta de regions, la catalana inclosa, a l'edició d'obres per subscripció que permetien publicar de sis plecs en sis plecs, estalviant el calvari de la revisió a Madrid de l'obra completa.

Per acabar-ho d'arreglar, a la inversa de com s'havia fet fins aleshores a Catalunya, que prioritzava el permís religiós a l'administratiu, per raons d'eficàcia en la despesa de temps i de diners, el text havia de passar la revisió de l'inquisidor, després de la revisió administrativa, amb la qual cosa podia succeir que malgrat haver obtingut el permís d'impressió, finalment no es pogués fer a causa del dictamen de la inquisició. Davant d'aquests greus perjudicis, el 1833, i cansats d'anys de dificultats, el Col·legi de Llibreters amb Josep Rubió (pare de la nissaga Rubió) i Agustí Estivill al capdavant, amb el suport municipal, va protestar enèrgicament contra aquesta mesura davant el Consejo de Castilla.

La queixa exemplifica magníficament el canvi de mentalitat que evoluciona inexorablement cap a la societat liberal. Rubió i Estivill relacionen, en el text, els perjudicis que per als impressors catalans suposava la normativa dels sis plecs. La primera, la distància física del censor, que impedia seguir-ne correctament la revisió i, quan s'esqueia, poder aportar aclariments al jutge, situació amb la qual no es trobaven els impressors residents a Madrid. La segona, i conseqüència de la primera, que la tramitació es dilatava en el temps, la qual cosa suposava que, sovint, al final del procés no es pogués publicar perquè algú altre s'havia avançat. Deien: «*El Colegio que representa no encuentra en ninguna de las demás artes, ni en la misma imprenta en los paises más religiosos y monárquicos de Europa, un quadro tan capaz de infundir el desaliento; y desde 1830 vaticinó la ruina completa de la imprenta española*.»

L'informe segueix amb la comparació dels respectius catàlegs de llibreries espanyoles i franceses, perquè els permet demostrar que el nombre de pàgines dels llibres editats a l'Estat espanyol, fora de Madrid, és sempre molt baix i que els llibres destaquen per la venda mitjançant subscripcions (manera de poder lliurar els llibres amb plecs de sis). En canvi, qualsevol catàleg de llibreries de París o Perpinyà «*contienen la espantosa suma de noventa i tantas páginas de libros españoles impresos la mayor parte en Francia en estos cuatro o cinco últimos años. En unos se indica ya la verdadera fecha y lugar de la imprenta francesa y otros se supone falsamente de impresión de España*.» Una calamitat, a parer seu, per a l'economia de les empreses catalanes, que veuen com els seus treballadors han de marxar a Perpinyà.

Flexibilitzar la normativa, pensen, beneficiaria la societat i, també, l'economia general, la madrilenya inclosa. Amb més llibres disponibles hi hauria més gent lectora i, en conseqüència, l'augment de la demanda portaria més activitat. Asseguren que: «*Unas obras harían necesarias las otras; y la capital del Reyno conseguiria un augmento prodigioso en las publicaciones y en el comercio interior de libros tan lucrativo en otros paises y superior al que puedan sugerirle los proyectos de monopolista alguno*.» Aquesta disposició espanyola, segueixen, ha permès que la impremta de França o Anglaterra hagi arrabassat l'activitat impressora de Barcelona o València.

I apareix un dels nuclis més interessants del text per la càrrega política i territorial:

> Forzoso es repetirlo, no está la cuestion entre Madrid y las Provincias, sino entre España y los Estrangeros. Sin una total ampliación en las licencias en Provincias, no se puede competir con ellos en el despacho, y sin este tampoco en la calidad de las prensas, ni en la letra, ni en el papel, ni en el esmero de las impresiones y encuadernaciones.

Mostren gran perplexitat davant els arguments dels qui mantenen que ja hi ha prou llibres en circulació i els acusen d'ignorar «*los adelantamientos interesantes del saber, y los NUEVOS MODOS de hacerlo apetecible*», sobretot perquè els llibres s'acaben destruint i perquè «*los sistemas se suceden en el orden literario como las obras de la naturaleza en el mundo físico*».

Pel que fa a la qüestió de limitar la censura als sis plecs, consideren que no és aquesta la millor via per impedir la circulació d'idees prohibides perquè amb sis plecs n'hi ha prou per portar els mateixos verins que un llibre. I si l'Audiència pot censurar aquests petits, per què no ho pot fer amb altres? Aquesta i no una altra és la causa per la qual bona part del patrimoni intel·lectual acabi marxant, ja que molts manuscrits de llibres van a parar a mans estrangeres. En defensa de la proximitat del censor, consideren que, per entendre millor el contingut dels llibres, és fonamental que el censor sigui de la mateixa zona i no pas que es trobi a massa quilòmetres de l'original. El Col·legi demana l'anul·lació de la norma de la limitació de la censura a sis plecs perquè tot seran avantatges i s'evitaran situacions tan paradoxals com «*que tal vez llegarà un dia en que no veamos impreso en París nuestro* Diccionario de la lengua española *y nuestro* Código de Comercio».

L'EXPANSIÓ

Els llibres, la premsa i els impresos en general circulaven, com acabem de veure, amb certa «normalitat», i cal posar la producció i venda clandestina de llibres en el context molt estès del contraban. El cas dels llibres no és excepcional perquè, ben mirat, és un producte comercial més. És altra vegada Cabrerizo qui explica que els impressors que portaven a la venda llibres prohibits –ell mateix s'hi reconeix– no ho feien, com lamentava l'Església, amb la finalitat de corrompre la joventut, sinó per «*especular en su comercio*».

Hi ha dades de l'existència d'aquest comerç a Catalunya, però lamentablement l'estudi de la magnitud social i econòmica d'aquesta «especulació comercial» està encara per fer i és de plànyer perquè, com ja s'ha dit, és en aquests circuits on es troba informació rellevant per a l'estudi de les idees i de la mentalitat i, en últim terme, per a l'evolució cultural d'una societat. Els estudis de la nostra història cultural, des d'un vessant tan bàsic com el de la circulació bibliogràfica, són massa estantissos.

Una font d'informació interessant són les demandes de revisió al bisbat de llistes de llibres per al comerç, bé sigui per importació, exportació, comerç interior a l'Estat espanyol o en fires a poblacions catalanes. Es tracta d'un fons irregular, però les llistes de títols i els criteris eclesiàstics per a les autoritzacions són un bon punt de partida. Contrastar

les accions del gremi de revenedors, per exemple, amb el d'impressors i llibreters és un altre nucli molt important de distribució de llibres i altres impresos, ja que els primers venien llibres de segona mà, però els llibreters els denunciaven acusant-los de venda d'obres il·legals.

Actualment, disposem d'aquests llibres? Indiscutiblement, sí. Els identifiquem correctament? Indiscutiblement, no. Novament hem de recórrer a les relacions de llibres prohibits i a altres fonts properes a la censura perquè, també en aquest terreny, ens aporten informacions remarcables. Evidentment és una tasca complexa per als catalogadors, però que s'hauria de considerar quan la descripció del llibre presenta dades massa indefinides, com ara la manca d'autor, de lloc de publicació, d'editor... Dades que vénen completades amb informació sobre una prohibició prèvia. Un exemple, en la llista de llibres prohibits del 1819 hi localitzem:

> *«La Moral universal, ó los Deberes del hombre fundados en su naturaleza: Teoria de la moral»: tres tomos en 4º, traducidos del francés por D. M. D. M., sin nombre de autor, lugar de impresion, ni año en que se dió á la luz: porque derivándose en esta obra la moralidad de las acciones humanas únicamente de la naturaleza del hombre, y sin considerarle bajo las relaciones que dice con su Criador, destruye las principales bases de la moral, que son la existencia de Dios, la espiritualidad é inmortalidad del alma, y la eternidad de los premios y penas, segun que nos ensenya la revelacion; induce por consiguiente al ateismo, y es ademas sediciosa y revolucionaria, que fueron las causas por que se prohibió el original francés en edicto publicado en Madrid en 11 de Febrero de 1804.*

Els exemplars il·legals corrien com la pólvora simultàniament per tot l'Estat espanyol. El llibre *Barcelona cautiva...* de Raimon Ferrer[7] és una eina molt eficaç, plena d'informació. Allí es recullen comportaments dels ciutadans que «*leen, meditan, cotejan decretos, bandos y avisos oficiales que acaba de llegar de Madrid*» i que, a més, ho fan «*con tanto entusiasmo como sigilo*». A l'entrada corresponent al 28 d'agost del 1808, hi llegim:

7 Raimundo Ferrer, *op. cit.*

> *A las 9 y media de esta mañana ha sido retenida en la puerta del Angel una muger y habiéndola registrado, se le han encontrado varios papeles. Ha sido llevada a casa del Comandante de Armas, y á poco rato hemos sabido, que dichos papeles contenían una representación que hacía D. Pablo Oller, Consultor de Cirugia de los reales Exercitos, a la Junta Suprema de la provincia incluyendo la otra para la Central del Reyno.*

Aviat corre la veu i els implicats quan s'assabenten que han aturat la dona, fugen de casa.

Ferrer assegura que, malgrat la vigilància –arriben a prohibir imprimir «*ni libro nuevo ni libelo*» sense permís de la policia–, dos cops per setmana arribaven tota mena de papers, principalment premsa que sovint es llegia no només en societats secretes, sinó, fins i tot, a les esglésies sota la capa de convocatòries a rogatives. Informacions com aquestes ens aboquen a desxifrar les xarxes de distribució.

XARXES DE DISTRIBUCIÓ

Novament cal resituar aquesta qüestió dins els paràmetres propis de l'inici del segle XIX. Excepte en àmbits molt especialitzats, s'entén la distribució de llibres sota els mateixos (o molt similars) criteris que els actuals, bàsicament a les llibreries i en el seu gabinet de lectura, però, de fet, el recorregut d'un imprès tenia altres camins, més invisibles avui dia, perquè existia una xarxa de circulació que escapava als controls.

En aquest entramat d'anades i vingudes de papers prohibits i il·legals es sobreposen dues xarxes de distribució: la legal i la il·legal. O millor dit, la xarxa il·legal solia ser parasitària de les xarxes de distribució oficials. A més, hi haurem d'incloure les vendes en mercats ambulants, etc.

Les impremtes de poblacions petites depenien fonamentalment de les xarxes de distribució d'informació oficials, procedents del govern o d'altres organismes i administracions. Amb l'objectiu de garantir l'accés a aquesta informació, a les poblacions allunyades de les capitals, es va disposar que, com a mínim, hi hagués una impremta a cada corregiment o comarca. Aquesta xarxa, d'altra banda, estava perfectament regulada i els que feien de corretja de transmissió rebien el nom de «vereders» (de vereda). Era un servei perfectament estipulat, generalment a càrrec dels respectius ajuntaments i sota la gestió del corregidor.

Cada partit judicial tenia el seu. La distribució dels camins després de la guerra del 1808-14 es va recollir i publicar al *Prontuario de la mayor parte de caminos y veredas del Principado de Cataluña*,[8] que indicava els llocs de parada i el temps i la distància. És sabut que aquests funcionaris admetien suborns, per transportar coses il·lícites entre les quals els llibres o impresos il·legals tenien un bon percentatge.

Els «vereders» podien arribar a les poblacions dos o tres cops per setmana amb algun imprès per reimprimir, la qual cosa els feia vitals per al negoci de la impremta local. D'altra banda, també podien transportar i divulgar altra mena d'impresos, legals o no. Aquest, doncs, no deixava de ser un nou motiu per tenir bones relacions amb el poder oficial i, al mateix temps, amb aquell altre món més o menys invisible. L'impressor és al nucli mateix de la distribució.

Cada corregidor establia el seu propi criteri per recompensar l'impressor local, les despeses de reimpressió i còpies. Habitualment el corregidor rebia un o dos impresos que s'havien de reimprimir en nombre variable, segons el tipus d'instrucció. Uns eren un simple pregó i, en canvi, per a d'altres calia fer-ne un cert nombre de còpies, perquè es demanava de fer-ne distribució en determinats edificis o oficines. A la zona del Maresme el criteri establert consistia a retribuir directament l'impressor. Al Penedès, en canvi, s'afegia un plus als impostos del cadastre que, posteriorment, rebia l'impressor.

A Barcelona hem de recórrer, novament, a Raimon Ferrer i la seva *Barcelona cautiva...*[9] A l'entrada corresponent al dia 17 de març del 1810, arran de la incorporació temporal de Catalunya a l'imperi francès, hi llegim: «*Se han mandado fijar por las plazas y esquinas de esta Capital unos grandes papelones en francés y catalán, anunciando la traslación de Cataluña por gobierno separado, pero dependiente del grande Imperio francès*». L'endemà, dia 18, Augereau fa clavar una proclama que Ferrer fa notar que «*está escrita en catalán*», però també remarca que es va enganxar a moltes poblacions del Vallès i que a *Granollers* «*si bien fue arrancada con grande entusiasmo, pero fue después vuelta a fixar con otro tanto empeño porque tenia a su lado la heroica*

8 Pedro Serra y Bosch, *Prontuario de la mayor parte de caminos y veredas del Principado de Cataluña, los pueblos y posadas situados en sus carreras y las horas que á paso de tropa distan unos de otros...*, Barcelona, Agustín Roca, 1814.
9 Ferrer, Raimundo, *op. cit.*

contestación[10] *que daban los pueblos del Vallés a tan solapado como malicioso escrito*».

CONCLUSIÓ

Tot aquest periple que he intentat exposar fins aquí porta com a objectiu demostrar que la impremta és un agent problemàtic en el sentit que ella i els seus protagonistes participen activament en els afers polítics i culturals. Formen part del problema a resoldre historiogràficament parlant. No són neutres.

Hem vist com l'impressor i llibreter madrileny Benito Hortelano (1819-1871), a les seves memòries reconeix explícitament la capacitat d'influència que ell mateix, des de la impremta, va arribar a tenir. La seva és una confessió prou explícita i eloqüent per concedir-li la paraula final:

> *Tambien por la misma época* [...] *publiqué otro folleto titulado* Montpensier no es conveniente a la España [...]. *En este folleto se demostraba la inconveniencia de unirse la família real de España con la del Duque de Orleans* [...]. *Pero lo que más nos importaba entonces a los progresistas era oponernos a aquel enlace porque siendo Luis Felipe protector del partido moderado y de todos los reaccionarios de España* [...]

Ell, personalment, es decantava per la candidatura de l'infant Enrique per la qual cosa, i en el seu favor, «*no temí publicar el folleto de* [...] *a pesar de estar pendiente la denúncia de la que dejo hecha mencion*». Després d'obtingut el permís: «[...] *hice fijar en las esquinas, habiendo distribuido en varias librerias cantidad grande de ejemplares del folleto. El público acudió presuroso a comprarlo, como todo lo que salia de mis prensas, pues bastaba ver mi nombre en cualquier publicacion para que el pueblo se apresurase a comprarla* [...].» A la tarda, la policia retirava els anuncis i, malgrat l'autorització, van embargar-li els impresos i van obligar-lo a pagar una multa. En un determinat moment reconeix, fins i tot, haver participat en la confecció de les llistes per la qual cosa «*todos estos diputados me debían estar gratos y el nuevo Ministerio progresista que debía entrar me colocaba en posision de elevarme al apogeo de la fortuna y de las consideraciones sociales*».

10 S'entén que impresa, també.

I és en aquest moment quan afegeix un comentari que seria motiu de tota una altra conferència. De com per fer un catàleg ideològicament a ple convenciment de l'impressor, li cal disposar de certa solvència econòmica: «*Sin embargo de estos contratiempos en mis publicaciones, me iban sosteniendo los muchos trabajos que de particulares imprimia, que me producían para hacer frente a los gastos de las obras de química y el* Album*, que eran las que no se costeaban*.» En un context com aquest és relativament senzill pensar que el mateix editor/impressor podia triar el censor. A Catalunya es dóna el cas d'Eulàlia Ferrer, viuda de Brusi, que a causa de la seva fortalesa en el ram, li permetien exportar títols clarament prohibits.

És en aquesta direcció que considero imprescindible parar especial atenció, des de la perspectiva que aquí he intentat presentar, a l'estudi detingut de tres pilars de la impremta catalana al tombant del segle XVIII al XIX: Antoni Brusi, estratega del comerç i de la industrialització de l'art de la impremta amb plena connivència amb l'Administració; Josep Rubió, fundador de la nissaga dels Rubió i Ors; Lluch i Balaguer, que tenia, com hem vist, un autèntic criteri liberal i nacional de l'ús de la impremta, i, finalment, Joan B. Alzine/na de Perpinyà, que no ha estat esmentat en aquest text, que va permetre, mitjançant la cooperació dels Oliva de Girona, la introducció de bibliografia europea a través de canals il·legals i, posteriorment, estretament vinculat a la Junta de Comerç.

És a dir, hem de concloure que davant nostre hi ha una feina ingent que caldria encetar per obrir interrogants i buscar les eines per respondre'ls.

LA GESTIÓ DEL LLIBRE ANTIC A LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA

Núria Altarriba Vigatà[1]

Directora Unitat Bibliogràfica

Biblioteca de Catalunya

1 He d'agrair a Marta Navarro i Ferran Pascual, tècnics de la Secció de Reserva Impresa i Col·leccions Especials, i a Núria Fullà, responsable del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya, la seva aportació de dades.

1. EL LLIBRE ANTIC

El concepte de llibre antic aplega els impresos produïts mecànicament des de la invenció de la impremta fins a l'any 1820 (data de tall que pot ser diferent segons el país). Les característiques formals del llibre antic deriven dels seus mètodes de producció, que tot i la seva innovació mecànica, mantenen processos artesans que creen identitats pròpies (estats, emissions, relligats, il·lustracions). Els primers llibres impresos fins al 1500 s'anomenen incunables, i formen una tipologia concreta de documents ja històricament valorada.

La introducció de la impremta i l'evolució dels seus tallers és diferent a cada país d'Europa; mentre ciutats com Venècia o Lió es posicionen molt ràpidament al capdavant d'aquesta nova indústria, en altres ciutats, s'introdueix de manera més tardana i sense la mateixa repercussió. No es pretén, aquí, aprofundir en la revolució que significa la invenció de la impremta apareguda en els preludis de l'edat moderna.

2. EL LLIBRE ANTIC A LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA

La Biblioteca de Catalunya va ser fundada per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1907 i es va obrir al públic el 1914. Originàriament, estava ubicada a l'edifici del Palau de la Generalitat fins que es va traslladar a l'antic Hospital de la Santa Creu durant el període de la guerra civil. L'etapa de la Mancomunitat va ser innovadora i de progrés en el context de les biblioteques catalanes; es van crear biblioteques públiques, es va instaurar l'Escola de Bibliotecàries per formar les professionals del sector, i es van dur a terme accions destacades en el camp del patrimoni bibliogràfic de Catalunya, en les quals la BC va tenir un paper cabdal.

La col·lecció fundacional de la BC va ser la del bibliòfil Marià Aguiló. En el moment de la seva compra, l'any 1908, comprenia 93 manuscrits i 4.286 impresos que foren adquirits per cent mil pessetes.

Posteriorment, ingressaren altres fons, d'interès excepcional i de consulta habitual fins a l'actualitat, com el fons cervantí o els fullets Bonsoms. Les col·leccions que constitueixen la BC a principis del segle xx provenen de llegats, donacions i compres a particulars, i responen a criteris selectius dels respectius propietaris que esmerçaren els seus esforços a recuperar els documents que corrien perill de dispersió.

Originàriament, la responsabilitat sobre el llibre antic a la BC estava en mans del director. Durant algunes èpoques les competències sobre el llibre rar foren del responsable de la Secció de Manuscrits. En els esborranys d'estatuts del 1913 conservats a l'Arxiu de la BC[2] es menciona dins de les seccions especials la de Reserva d'Impresos. L'any 1915 l'Institut d'Estudis Catalans encarrega a Joan Givanel i Mas[3] la redacció del catàleg de la col·lecció cervantina i el 20 de febrer del 1933 Givanel fou nomenat conservador d'aquest fons, tasca que dugué a terme fins al seu traspàs, l'any 1946. L'any 1917 es publica en el *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*[4] la creació de la Secció de la Reserva i Secció d'Incunables. Aquesta Secció aplegava les col·leccions de llibres impresos classificades de la següent manera: «Enguany s'és constituïda aquesta secció, dividida en dues parts, segons que els llibres en ella ingressats siguin o no estampats en terres de llengua catalana.»

Aquesta classificació inicial s'ha mantingut, i s'hi sumen, actualment, els incunables i les col·leccions especials que es processen a la Secció de Reserva Impresa i Col·leccions Especials, tot i que el Decret 300/1995, de 25 d'octubre, pel qual s'estableix l'estructura de l'entitat autònoma Biblioteca de Catalunya, en el seu article 25 esmenta solament «Secció de Reserva Impresa», de manera genèrica.[5] En aquesta Secció, hi treballen quatre tècnics bibliotecaris i un subaltern. Les

2 Biblioteca de Catalunya. Arxiu Administratiu. Capsa 1208/4.

3 Biblioteca de Catalunya. Arxiu Administratiu. Expedient de Joan Givanel i Mas. Capsa 188.

4 *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. IV, any 4, núm. 7 (gen.-des. 1917), pàg. 170. Disponible en línia a: <http://www.bnc.cat/digital/arca/index.php?fname=titols/butlleti_biblioteca_catalunya.html> [Consulta: 26.03.2015].

5 Catalunya. «Decret 300/1995, de 25 d'octubre, pel qual s'estableix l'estructura de l'entitat autònoma Biblioteca de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 2131 (22 de novembre de 1995). Disponible en línia a: <http://dogc.gencat.cat/ca/pdogc_canals_interns/pdogc_resultats_fitxa/?action=fitxa&documentId=137127> [Consulta: 26.03.2015].

tasques de comandament són dutes a terme pel director/a de la Unitat Bibliogràfica, de qui depenen altres seccions, la majoria dotades d'un/a cap o responsable de secció, com el Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic, Manuscrits, Arxiu, Música i Col·leccions Generals.

Actualment l'organització de les col·leccions és la següent:

1- Reserva Catalana: Integrada exclusivament per la col·lecció Aguiló, que abraça edicions des de la invenció de la impremta fins a l'actualitat. A data d'avui el catàleg recupera 12.468 registres bibliogràfics relacionats amb l'àmbit bibliogràfic català. La selecció dels impresos moderns està condicionada a criteris més rigorosos atès l'elevat nivell de producció editorial dels segles xx-xxi. Entre les peces d'aquesta col·lecció es troben exemples rellevants de la literatura catalana com l'edició del 1497 de *Tirant lo Blanc*, que va servir a Joan Givanel per fer l'estudi: *Les edicions gòtiques del Tirant lo Blanc en la Biblioteca de Catalunya*;[6] obres de Ramon Llull, Francesc Eiximenis o Ausiàs Marc. Aquesta secció compta amb exemplars singulars i també amb peces, com els fullets historicopolítics, que són una mostra representativa de la producció més quotidiana i popular de Catalunya.

2- Reserva General: Constituïda essencialment per impresos produïts fora de Catalunya. La Reserva General recull 7.061 exemplars, entre els quals hi ha una mostra molt rellevant d'impresos del segle d'or de la literatura castellana. Es poden destacar edicions incunables procedents d'Alcalà, Burgos, Toledo i Sevilla, entre d'altres. Entre els autors més notoris del Renaixement i Barroc espanyol es troben edicions de Nebrija, Calderón de la Barca, Luis de Góngora i Baltasar Gracián, per citar-ne només alguns exemples.

3- Incunables: Manté aplegats els primers impresos fins al 1500, de temàtica diversa, i produïts en diferents llocs d'Europa, tot i que els incunables editats a Catalunya i a Espanya hi són ben representats. No recull els que han ingressat a través d'una col·lecció específica com: Aguiló, Bonsoms, Butlles, Espona, Fulls solts, Imitatio Christi, Marès, Mitològica, Toda o Torres Amat.

6 GIVANEL, JOAN. *Les edicions gòtiques del Tirant lo Blanc en la Biblioteca de Catalunya.* Barcelona: Tip. L'Avenç: Massó, Casas & Cª, 1917. 19 pàg.

La BC conserva 578 edicions incunables que corresponen a 644 exemplars.

4- Col·leccions Especials: Reuneix vint-i-quatre col·leccions que versen sobre una temàtica específica. En alguns casos mantenen el nom del seu donant i contenen obra publicada posteriorment a l'any 1820.

Per ordre cronològic d'ingrés són les següents:

- **1908. Col·lecció Verdagueriana:** El fons de Jacint Verdaguer (1845-1902) està constituït per l'arxiu literari i la seva biblioteca personal. El fons imprès fou adquirit a través de subhasta per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1908 i comptava amb 6.350 títols, números de revista i retalls de premsa. El catàleg recupera actualment 3.170 exemplars que contenen l'obra pròpia, obres de biografia i crítica, biblioteca d'estudi on es poden trobar autors coetanis a Verdaguer i també autors clàssics. Daten des del segle XVII fins a l'actualitat. És una col·lecció oberta, és a dir, es continua adquirint i completant.

- **1910. Fullets Bonsoms:** Col·lecció de fullets historicopolítics referents a Catalunya, que abracen des del segle XVI fins al XIX. Fou donada l'any 1910 per Isidre Bonsoms i Sicart i, en aquell moment, contenia 4.630 peces. És una col·lecció oberta i, actualment, té 20.746 exemplars.

- **1915. Col·lecció Cervantina:** És una col·lecció extraordinària d'obres de Cervantes ingressada a la Biblioteca de Catalunya l'any 1915 i reunida pel bibliòfil Isidre Bonsoms. Inicialment contenia 3.367 volums, una part dels quals havia comprat a Leopoldo Rius Llosellas, bibliògraf de l'obra cervantina. Aquesta col·lecció s'ha continuat incrementant i, actualment, compta amb vora els 9.000 exemplars que apleguen 7.518 edicions originals, traduccions, obres de caràcter biogràfic i crític, i obres inspirades en les obres de Cervantes i la seva iconografia. És una de les col·leccions que conserva més edicions anteriors al segle XIX. Està ubicada en una sala especial, que es pot veure a través de visita concertada; la consulta dels documents es fa a la sala de reserva, com la resta de col·leccions.

- **1915-1920. Fulls solts:** Conserva 56 impresos, principalment butlles del segle XVI, algunes són incunables, impreses a Catalunya i a Espanya. No se'n sap amb certesa la data d'ingrés, però es calcula que fou entre 1914-1920. Col·lecció oberta.

- **1917. Col·lecció Prat de la Riba:** Està composta per 1.811 monografies dels segles XIX-XX sobre dret, història, política, sociologia i literatura catalana contemporània, que constituïa la biblioteca personal d'Enric Prat de la Riba (1870-1917), president de la Mancomunitat i fundador de la Biblioteca de Catalunya. Alguns dels llibres porten dedicatòries autògrafes dels seus autors. Aquest fons ingressà l'any 1917 per donació de la vídua de Prat de la Riba. Tot i ser un fons principalment modern es va mantenir juntament amb les col·leccions de reserva impresa i es va identificar cada volum amb un ex-libris de l'artista noucentista Francesc Canyellas i Balagueró (1889-1938). És una col·lecció tancada, és a dir, es manté la col·lecció inicial i no s'incrementa.

- **1920. Col·lecció Elzeviriana:** Formada per 1.140 edicions dels segles XVI-XVIII caracteritzades pel seu format petit i produïdes majoritàriament als Països Baixos. Conté exemplars impresos per Elzevier, Plantin, Jacob Marcus, Pierre Marteau i Thomas Guarin, entre d'altres. Va ingressar a la BC l'any 1920 gràcies a la donació d'Eduard Toda. És una col·lecció oberta.

- **1930. Col·lecció de teatre català de Joan Almirall Forasté:** Aplega 4.404 peces de teatre publicades en català entre el segle XIX i principis del segle XX, principalment a Catalunya o a altres llocs de parla catalana, reunides per Joan Almirall Forasté (1855-1927). Va ingressar a la BC l'any 1930 gràcies a la venda de la seva vídua Elisa Castells. Conserva impresos locals dels quals s'han conservat pocs exemplars. És una col·lecció tancada.

- **1934. Col·lecció Toda:** Conté 3.428 exemplars, que inclouen llibres espanyols impresos a Itàlia, traduccions italianes d'obres espanyoles, obres italianes referents a Espanya impreses els segles XVI i XVII, bàsicament els llibres descrits a la *Bibliografia española de Italia.* Donació d'Eduard Toda i Güell (1855-1941) ingressada l'any 1934. Col·lecció oberta.

- **1936. Col·lecció Bulbena:** Reuneix 291 impresos produïts a finals del segle XIX i principis del segle XX, donació d'Antoni Bulbena (1894-1946) feta el 1936, que aplega obra de creació pròpia i d'altri, i traduccions del mateix Bulbena. Col·lecció tancada.

- **1941. Col·lecció Kempis:** Conté 876 exemplars de l'obra *Imitatio Christi* de Tomàs de Kempis en diverses llengües, comentaris, edicions

refoses, del segle XVI fins al XXI. Aquesta col·lecció va ser iniciada per Ignasi de Janer (1869-1919) i fou donada a la BC pels seus fills l'any 1941. És una col·lecció oberta.

- **1942. Col·lecció Sant Joan de la Creu:** Fons de temàtica mística constituït per edicions de les obres de Sant Joan de la Creu, en diversos idiomes, estudis i comentaris sobre l'obra. Ingressat a la BC l'any 1942 gràcies a la donació de Lluís Maria Soler. És una col·lecció oberta, actualment formada per 577 exemplars que abasten des del segle XVI fins al segle XXI.

- **1948. Col·lecció Bonsoms-Chacón:** Col·lecció de 1.808 exemplars, donada per Isidre Bonsoms i ingressada a la BC l'any 1948, a la mort de la seva vídua, la Sra. Mercedes Chacón, que n'era usufructuària. Destaquen els incunables, els llibres de cavalleries i les edicions dels segles XVI-XVII. La majoria de les obres porten enquadernacions de luxe, signades pels tallers de Bedford, Hardy o Chambolle-Duru, entre d'altres. Col·lecció tancada.

- **1951. Col·lecció Miralles:** Destaca pel seu contingut artístic, és una mostra de les arts de l'enquadernació duta a terme per Ermenegild Miralles i Anglès (1859-1931). Formada per 196 volums, fou ingressada l'any 1951 gràcies a la donació de Maria Eugènia Miralles. El fons contenia, a més, material gràfic i fotogràfic. És una col·lecció tancada.

- **1959. Col·lecció Espona:** Formada per 507 exemplars que mostren edicions de bibliòfil antigues i modernes, principalment de literatura i art, la majoria en belles enquadernacions de luxe signades per Brugalla i Miralles, entre d'altres. Jaume Espona i Brunet (1888-1958) va llegar la seva biblioteca a la BC, que va ingressar l'any 1959, constituïda per 876 títols alguns, però, foren distribuïts en els fons generals. Col·lecció tancada.

- **1964. Col·lecció microscòpica:** Adquirida l'any 1964. Actualment el catàleg recupera 237 exemplars. La seva característica és que reuneix llibres que amiden fins a 7 cm com a màxim. Col·lecció oberta.

- **Anys 1970. Fullets polítics:** Fons aplegat en unes 40 capses. Conté essencialment impresos del segle XX de caràcter volander i clandestí. Està en procés de descripció. Col·lecció oberta.

- **1973. Col·lecció Pedro Pons:** Integrada per obres de caràcter humanístic i general, que formaven part de la biblioteca personal del metge Agustín Pedro Pons (1898-1971). Tot i que el seu fons és principalment dels segles XIX i XX, es conserva tot el fons a Reserva Impresa. Col·lecció tancada formada per 2.453 volums, ingressats per donació l'any 1973.

- **1977-1978. Col·lecció Torres Amat:** Biblioteca procedent de la casa Torres de Sallent, integrada pels llibres que van reunir Fèlix Amat i de Palou i els seus nebots Fèlix i Ignasi Torres Amat. Formada per més de 4.300 exemplars, conté, principalment, obres de religió, dret i humanitats, impreses entre els segles XVI-XVIII. Compra efectuada a Josep Torres Millan entre el 1977 i el 1978. Col·lecció tancada.

- **1987. Col·lecció Mitològica:** Aplega el fons antic (935 exemplars) procedent de la Biblioteca Mitològica Travé, ingressada l'any 1987 i constituïda per uns 3.500 llibres entre fons antics i moderns sobre mitologia clàssica, propietat de Frederic Travé i Alfonso (1938-1982). És una col·lecció tancada.

- **1987. Col·lecció Verrié:** Fons especialitzat en pedagogia i llibre infantil en català, amb 4.355 exemplars que daten des del segle XVII fins als anys seixanta del segle XX. Va ingressar l'any 1987 a través de la compra a Jordi Verrié i Faget (1923-2001). Col·lecció oberta.

- **1989. Col·lecció Marès:** Frederic Marès i Déulovol (1893-1991) l'any 1989 va donar la seva col·lecció de manuscrits, pergamins, gravats, enquadernacions i llibre antic, formada per més d'un miler de volums, entre els quals hi ha un centenar d'incunables i vora 400 edicions dels segles XVI-XVII. Col·lecció tancada. Una part està exposada a la Sala Marès i es pot visitar, prèvia sol·licitud.

- **1989-1991. Revolució Francesa i drets humans:** Col·lecció de vora 600 exemplars sobre la Revolució Francesa. Cronològicament abraça el període de la revolució (1785-1800) i procedeix d'una compra efectuada entre el 1989 i el 1991. Col·lecció oberta.

- **1992. Col·lecció Tusquets de Cabirol:** Conté 11.600 exemplars de novel·la preromàntica i romàntica i altres gèneres literaris, dels quals 685 formen part de la reserva impresa. Ingressada l'any 1992 a través

de la compra a la vídua i als hereus del col·leccionista Lluís Tusquets de Cabirol. És una col·lecció tancada.

- **1994. Reserva de Bergnes de las Casas:** Conté obres relacionades amb la temàtica de la impremta, l'edició i la història del llibre. Biblioteca de la Generalitat que es traspassa a la BC l'any 1994. Durant els anys 2000-2003 es realitza aquesta selecció. Conté 936 exemplars i és una col·lecció tancada.

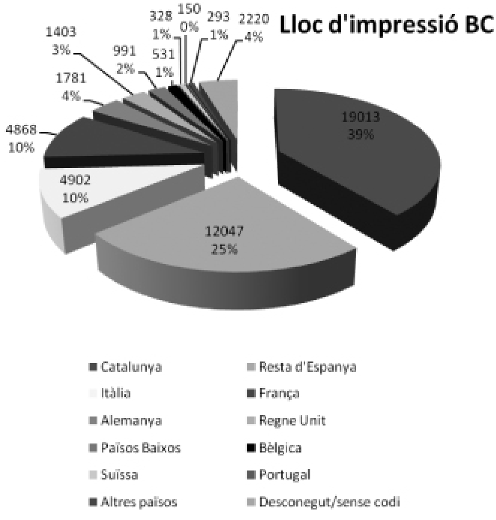
Actualment, la majoria de fons que ingressen a la BC es distribueixen mantenint la classificació de: Reserva Catalana, Reserva General, Incunables i les Col·leccions Especials.

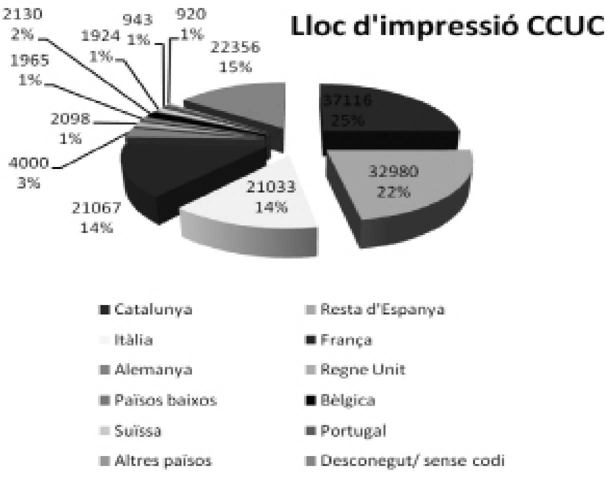
Si s'analitza el contingut a partir de criteris estadístics, tot i les limitacions que sempre presenten les xifres i les cerques en els catàlegs, s'obtenen els resultats següents per la producció impresa fins al 1820:

Per lloc d'impressió, els resultats són els següents:

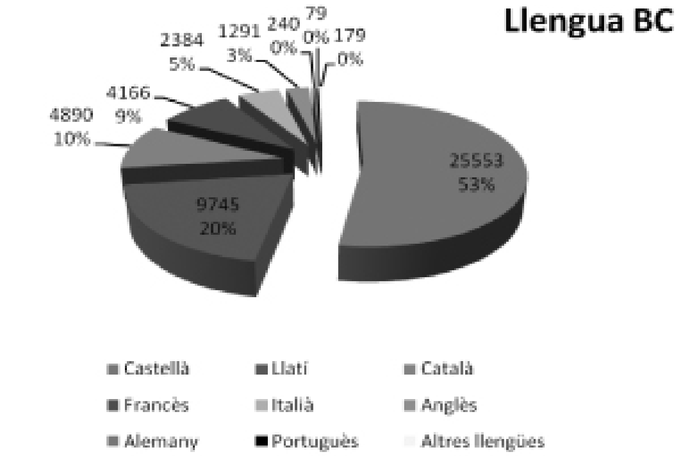
A la Biblioteca de Catalunya: Catalunya (39%), resta d'Espanya (25%), Itàlia (10%), França (10%) i Alemanya (4%). La resta de llocs es troben per sota del 4%. Cal tenir present que hi ha un 4% de registres que no especifiquen aquesta informació.

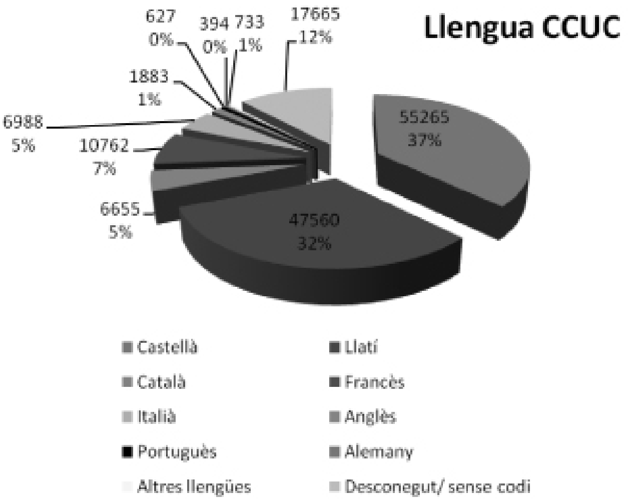
Al Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya (CCUC): Catalunya (25%), resta d'Espanya (22%), Itàlia (14%), França (14%) i Alemanya (3%). En aquest cas el percentatge de registres amb codis no informats (14%) és elevat i pot desviar bastant els resultats.

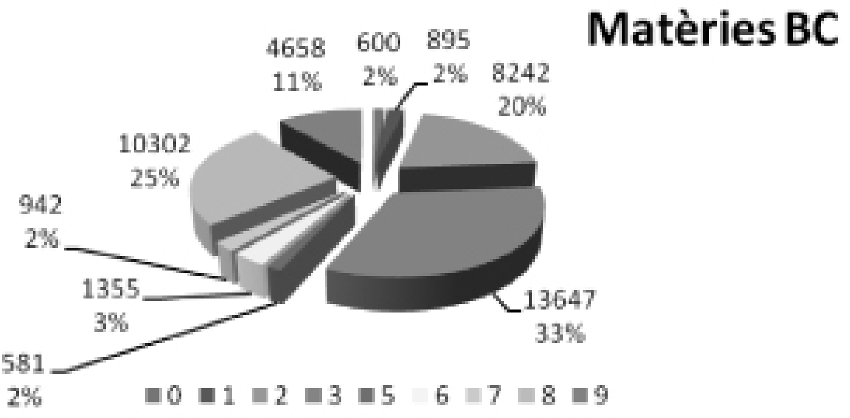

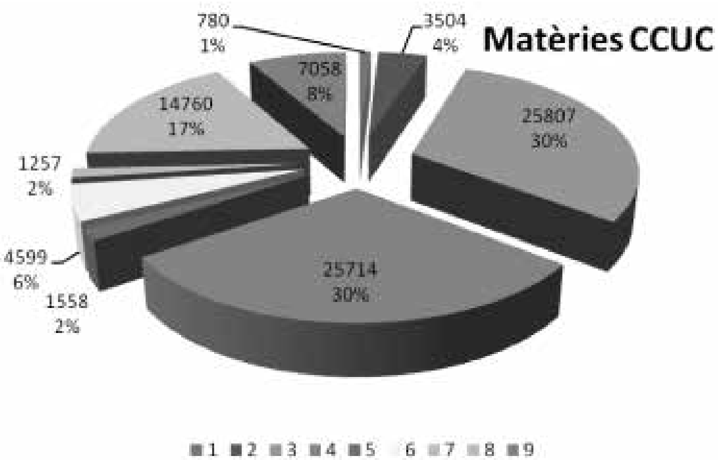
Per llengua, la distribució és la següent: BC: Castellà (53%), llatí (20%), català (10%), francès (9%) i italià (5%). CCUC: Castellà (37%), llatí (32%), francès (7%), italià (5%) i català (5%). Les altres llengües tenen una representació menor.

• **Segons la temàtica, els resultats són:** BC: 3 (33%), 8 (24,99%), 2 (20%), 9 (11%), 6 (3%), 7 (2%), 1 (2%), 5 (2%) i 0 (2%). Sobre 41.222 registres que tenen informada la CDU. CCUC: 2 (30,34%), 3 (30,23%), 8 (17,3%), 9 (8,3%), 6 (5,4%), 1 (4,1%), 5 (1,83%), 7 (1,47%) i 0 (0,9%). Sobre 85.037 registres que tenen informada la CDU.

A la Biblioteca de Catalunya predominen les obres de dret i economia, seguides de les de filologia i literatura, religió i història. La resta de matèries, ciències aplicades, art, filosofia, ciències pures i obres enciclopèdiques i generals tenen una representació menor.

Al CCUC, els resultats donen una presència gairebé igual en les matèries de religió i dret, segueixen la literatura, la història, les ciències aplicades, la filosofia, les ciències, l'art i les obres enciclopèdiques i generals.

Sembla ser que els llibres jurídics i les publicacions legals (al·legacions, plets, etc.) són els més representats a la prestatgeria de les biblioteques de Catalunya.

Cal fer esment de la notable col·lecció de patrimoni català que ha aconseguit reunir la BC.

3. EL DESENVOLUPAMENT DE LA COL·LECCIÓ DE RESERVA IMPRESA

3.1. Fonaments jurídics d'increment de la col·lecció

Les funcions de les biblioteques nacionals acostumen a estar recollides en el corpus legal de cada país i solen tenir en comú les funcions bàsiques de recollir, conservar i difondre la producció bibliogràfica del país.

A Catalunya la Llei 4/1993, de 18 de març, del sistema bibliotecari de Catalunya atorga a la Biblioteca de Catalunya la màxima competència en el patrimoni bibliogràfic català d'acord amb el seu preàmbul:

> El patrimoni bibliogràfic té com a nucli i eix vertebrador la Biblioteca de Catalunya, que és la biblioteca nacional de Catalunya i que s'estructura en unitats que engloben el conjunt de materials bibliogràfics en diferents suports. La biblioteca nacional té per missió de recollir, conservar i difondre la producció bibliogràfica catalana i la relacionada amb l'àmbit lingüístic català, i ha de tenir cura de tot el patrimoni bibliogràfic de Catalunya arreu del territori.[7]
>
> Aquesta funció es concreta en els articles 7 i 9, en els quals s'especifica la missió de recollida d'almenys dos exemplars de la producció bibliogràfica catalana, per a la seva conservació i difusió. Aquesta missió queda més detallada a l'article 9 que defineix les funcions atorgades a cadascuna de les quatre unitats en les quals s'estructura la BC, a les quals s'atorga, a més de les funcions esmentades anteriorment, la de difusió a través de la bibliografia nacional i del catàleg col·lectiu del patrimoni

7 CATALUNYA. «Llei 4/1993, de 18 de març, del sistema bibliotecari de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 1727 (29 de març de 1993). Disponible en línia a: <http://portaldogc.gencat.cat/utilsEADOP/PDF/1727/43171.pdf> [Consulta: 16.03.2015].

bibliogràfic, i la de prestar serveis de suport territorial en l'àmbit de la conservació.[8]

El *Contracte programa 2013-2016*, recull en els objectius 2 i 3 el que estableix la Llei 4/1993:

2. Identificar i completar el patrimoni bibliogràfic i documental de Catalunya.

3. Posar al dia i a l'abast de tothom el patrimoni bibliogràfic i documental de Catalunya preservat.

L'objectiu 2 es desplega en el Pla Operatiu del 2014, en el punt següent:

2.2. Actualització i compleció del fons. Compleció i actualització de les diferents col·leccions de la Biblioteca: històriques, modernes, referencials, i les subscripcions de publicacions periòdiques.

3.2. Vies d'increment de la col·lecció

Per tal d'assegurar el creixement de la col·lecció de llibre antic de la BC, la Unitat Bibliogràfica, de la qual depèn la Secció de Reserva Impresa, analitza i presenta les propostes de les adquisicions a la Direcció de la Biblioteca. Els criteris responen al que marca la llei i es procuren completar de manera prioritària les col·leccions relacionades amb el patrimoni català, i aquelles més rellevants que integren Reserva General, els Incunables o les Col·leccions Especials, com, per exemple, la Cervantina.

En el cas del material antic, hi ha el condicionant de l'oportunitat, és a dir, el moment en què apareix la peça o el fons. Aquest factor té un pes important a l'hora d'establir prioritats.

Les peces que formen part de la Secció de Reserva Impresa han arribat, principalment, a través de donacions de particulars i de compres o subhastes. Durant els anys de la guerra civil, la Biblioteca de Catalunya va actuar en favor de la salvaguarda de documents i algunes peces van ingressar a través de les incautacions efectuades pel govern de la Generalitat; la gran majoria foren retornades als seus propietaris un cop acabada la guerra.

Les vies d'adquisició a la BC actualment són les següents:

8

Compra

Es materialitza a través de llibreries, editorials, cases de subhastes, entitats relacionades amb el sector del llibre o bé oferiments de particulars. El mercat del llibre antic és variable i el temps de vida de les ofertes es desconeix *a priori*; per aquest motiu quan apareix una peça o un fons interessant, cal ser àgil en la gestió dels processos d'anàlisi i fer la proposta de compra.

El seguiment de les ofertes del mercat es fa continuadament a través de la revisió de catàlegs de llibreters, ja siguin en paper o electrònics, dels serveis d'alertes existents i dels anuncis de subhastes. Anualment es revisen sistemàticament vora cent cinquanta catàlegs. Cal tenir en compte que també es reben informacions més personalitzades des del sector del llibre i que es dóna el cas a la inversa, en què és el comerciant qui presenta ofertes a la BC.

Quan es considera que una peça és d'interès se'n sol demanar l'examen durant uns dies per poder-la analitzar amb complexitat i fer la proposta de compra, si escau, i hi ha disponibilitat pressupostària. Les peces, quan es demanen a examen, solen estar prèviament estudiades (s'ha analitzat el fons existent dins i fora de la BC, l'interès potencial del contingut, l'autoria i la temàtica, la raresa de l'edició, el preu).

En el cas de les subhastes, el procediment és diferent. Es produeixen en unes dates determinades i, per normativa, l'Administració ha d'ésser informada en tractar-se de transmissions d'objectes patrimonials. Un cop seleccionades, a través dels catàlegs, les peces d'interès, s'analitzen durant els dies de visita pública. Si es decideix participar en la licitació el dia de la subhasta, s'ha d'establir el topall fins al qual la BC estaria disposada a pagar, que ha de ser validat per la Junta de Qualificació, Valoració i Exportació de Béns del Patrimoni Històric de Catalunya. El Departament de Cultura té una persona designada per actuar durant el procés de la subhasta i gestiona les compres per aquesta via de les institucions que en depenen. Si no es participa en la licitació queda oberta la possibilitat d'adquirir els materials no venuts a preu de catàleg, posteriorment a la data de la subhasta. Aleshores es pot revisar si alguna de les peces d'interès continua a disposició i, si és així, cal activar la proposta de compra.

Existeix, també, la possibilitat que un particular ofereixi una peça, un conjunt o un fons a l'Administració. Aquesta oferta s'ha de fer per escrit, descrivint els béns ofertats, la seva procedència i el preu. En cas

que interessi, se'n demana l'examen i s'estudia si convé proposar-ne la compra o no.

En el context comercial cal tenir en compte que l'Administració, d'acord amb la legislació vigent, té drets d'adquisició preferents, com el dret de tempteig, que estableix la prioritat de l'Administració vers un particular en l'adjudicació d'una peça en una subhasta pública, i el dret de retracte, que dóna preferència a l'Administració en els casos en què no s'hagi comunicat correctament una transmissió de béns d'interès cultural o catalogats. En el cas de transmissions entre particulars aquests drets només es poden exercir si es tracta de béns d'interès cultural o catalogats.

Donacions i llegats

Els oferiments arriben, principalment, de mans de particulars, però també poden arribar a través d'entitats. En cada situació s'avalua si són peces que s'adeqüen al fons de la BC. Si es tracta d'un fons o de peces singulars se signa un acord de donació entre el donant i la direcció de la BC, on es descriuen les condicions de la donació (reserva de drets, termini de catalogació, autoritzacions per digitalitzar i posar en línia el fons, si és el cas...).

En cas contrari és suficient el document d'oferiment per escrit, en el qual no s'estableix cap compromís per part de la BC. Les donacions de béns culturals tenen un benefici fiscal que s'imputa a l'exercici comptable corresponent i s'aplica a l'impost sobre la renda de les persones físiques o a l'impost de societats. El contribuent podrà dur a terme aquestes gestions un cop hagi obtingut el certificat de valoració que emet la Junta de Qualificació, Valoració i Exportació de Béns del Patrimoni Històric de Catalunya.

Una altra via d'entrada de fons són els llegats testamentaris, a través dels quals el donant disposa la seva última voluntat en relació amb la seva biblioteca particular. Els llegats no impliquen cap benefici tributari per als hereus, en cas que n'hi hagi.

Dipòsit de cessió temporal

Es tracta d'un acord a través del qual no s'efectua transmissió de propietat. El receptor, en aquest cas, la BC, es compromet a custodiar el fons i retornar-lo en el moment en què finalitzi l'acord. Se sol establir que el propietari ha de satisfer les despeses derivades de la conservació

i identificació del fons durant el temps de dipòsit, si finalment el retira. Aquesta figura, poc habitual, pot ser emprada tant per persones físiques com jurídiques.

Intercanvi
És un acord entre les institucions que habitualment s'intercanvien publicacions pròpies del seu interès.

Dació en pagament
Permet al contribuent oferir un bé cultural a canvi del pagament de determinats impostos. Una condició bàsica és que el bé estigui inclòs en el Catàleg del Patrimoni Cultural Català. Aleshores caldrà fer els informes pertinents i serà la Junta de Qualificació, Valoració i Exportació de Béns del Patrimoni Històric de Catalunya qui emetrà el certificat amb la taxació corresponent, prèviament proposada per la BC. Un cop obtingut l'informe favorable per part de l'esmentada Junta, caldrà seguir la tramitació i serà el Departament d'Economia i Finances qui aprovarà, si s'escau, definitivament aquesta operació.

3.3. Metodologia de selecció

Cada oferta s'avalua meticulosament d'acord amb els següents criteris:

- Valor intrínsec de l'obra (autoria, temàtica, edició, interès tipogràfic, artístic...).
- Valor de l'exemplar (estat físic, enquadernació, aspectes formals, marques de procedència).
- Existència d'exemplars de la mateixa edició a la Biblioteca de Catalunya. Es valora, també, l'existència d'exemplars a la resta d'institucions del territori de Catalunya, de l'Estat espanyol i, en alguns casos, s'analitza l'existència d'exemplars en catàlegs de l'estranger.
- Adequació a les col·leccions de la Secció de Reserva Impresa.
- Preu, en el cas de compra.

En els darrers anys, i a causa de les restriccions pressupostàries, s'ha hagut de ser més selectiu en les propostes de compres. Els factors que han influït a l'hora de seleccionar una peça han estat: que formin part del patrimoni català, per una o més d'una d'aquestes condicions: llengua, temàtica tractada, lloc d'impressió, impressor, autoria. En relació

amb els exemplars conservats, sovint han estat peces de les quals no se'n trobaven altres exemplars o eren molt escassos a les biblioteques catalanes. S'ha procurat que la incorporació d'aquestes peces aportés alguna novetat quant al contingut intel·lectual. S'ha adquirit, també, algun exemplar que forma part de col·leccions tancades i d'aquestes, per la seva importància, s'ha prioritzat la Col·lecció Cervantina.

De totes les compres s'ha valorat que l'estat físic fos bo. Un dels condicionants és el preu, hi ha peces que, tot i l'interès, queden desestimades d'immediat perquè el preu és massa elevat.

En el cas dels oferiments i donacions, els criteris són més amplis i sovint a través de les donacions es completa el patrimoni produït fora de Catalunya, ja que a través d'elles poden ingressar edicions estrangeres.

3.4. Les limitacions

En els darrers anys una de les limitacions principals ha estat l'escassetat de recursos econòmics. Altres limitacions són la manca d'espai i de personal. L'espai, que ha de conservar el fons patrimonial, té uns requeriments físics concrets (condicionants ambientals i de seguretat) i aquest espai no és il·limitat. Quant als recursos humans, convé tenir present que qualsevol ingrés requereix un tractament (físic i catalogràfic) que implica inversió. En aquest sentit cal ser rigorós a l'hora d'analitzar peces o conjunts i analitzar els recursos que requeriran tant si es tracta d'una compra com si és una donació.

Quant a la tasca de selecció i anàlisi, la BC compta amb professionals altament especialitzats, coneixedors de les obres i de les col·leccions, de la política institucional, amb un bagatge cultural ampli per poder fer la primera tria de les ofertes existents al mercat o rebudes per examinar-les. Cal tenir en compte que quan la situació econòmica ha estat més favorable, l'anàlisi i el seguiment de les adquisicions requereix una dedicació extraordinària. La tasca de selecció de fons es fa des de la BC i només en ocasions molt concretes es pot sol·licitar un assessorament extern; per exemple, si calgués analitzar peces en llengües no conegudes pels tècnics de la plantilla.

4- Procés i tractament dels fons de llibre antic

El procés dels fons de reserva es duu a terme des de la Secció de Reserva Impresa en els aspectes següents:

- **Acondiciament de l'exemplar o conjunt** (etiquetatge i segellat). En els casos de donacions de grans conjunts compostos per documents en suports diversos, la recollida es fa des del Servei d'Adquisicions i, posteriorment, es distribueix a les diferents unitats o seccions en funció de la tipologia documental. Quan és així, el material arriba amb l'acondiciament previ realitzat, en cas contrari es fa a la secció.
- Tractament catalogràfic. Quant al llibre antic, destaca l'ús de la normativa ISBD (A) –a més de l'edició consolidada de la ISBD– i del *Manual de l'empremta*, ja que la resta de normatives utilitzades són les mateixes que per a la resta de materials (MARC21, Anglo-American Cataloging Rules, CDU –edició del 2004–, LEMAC: Llista d'Encapçalaments de Matèries en Català).

La Secció de Reserva Impresa col·labora, puntualment, amb el Servei de Normalització Bibliogràfica de la BC, encarregat d'adaptar les normatives bibliogràfiques i catalogràfiques internacionals en el context del sistema bibliotecari català, per aportar experiència en el camp del llibre antic.

El tractament del llibre antic, té unes particularitats que requereixen uns coneixements específics relacionats amb la producció del llibre manual; amb llengües clàssiques, com el llatí, i amb l'organització de les institucions de l'edat moderna, com l'Església, les Corts, les audiències o els estaments militars.

Actualment, el catàleg de la BC compta amb 49.355 registres bibliogràfics (67.144 exemplars) d'impresos entre el segle XV i el 1820. Els més de cent anys d'existència de la BC acumulen el resultat de l'aplicació de diverses normatives catalogràfiques i això encara té conseqüències en el dia a dia de la catalogació.

A més, la integració en el Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya comporta la catalogació en dues plataformes i implica revisions constants.

L'increment anual mitjà de nous registres bibliogràfics, modificacions en el catàleg i altes de registres d'autoritat és al voltant de 5.000-6.000 accions amb els recursos humans actuals.

- **Assignació de localització**. La Secció de Reserva Impresa indica el topogràfic i la col·lecció a la qual ha d'ingressar el nou document processat. Els documents, un cop catalogats, es trameten al dipòsit

d'emmagatzemament, on es col·loquen físicament i queden ja disponibles per ser consultats a la sala de reserva.

El dipòsit de reserva té unes condicions més estrictes de seguretat per assegurar la conservació dels documents, de la mateixa manera que la sala de reserva.

5. CATALOGACIÓ DEL PATRIMONI TERRITORIAL

La Biblioteca de Catalunya té, entre les seves funcions, la catalogació del patrimoni a escala territorial, que pretén donar compliment a les funcions atorgades per llei i que són descrites en els articles 7.2 i 9.1C, 9.1E, 19.1 i 20.2 de la Llei 4/1993, de 18 de març, del sistema bibliotecari de Catalunya.

Aquests mandats legals es materialitzen de la manera següent:

- **Elaboració del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya.** Aquest Catàleg, iniciat l'any 1982 en el context del Servei de Biblioteques del Departament de Cultura, recull monografies impreses des dels inicis de la impremta fins a les primeres dècades del segle xx. Actualment, està integrat en el CCUC i conté 490.100 registres. Els documents descrits procedeixen de 99 institucions ubicades en diferents llocs de Catalunya, de les quals 40 són de titularitat privada i 59 de titularitat pública. Aquest any es preveu integrar al Catàleg tota la tipologia de materials que formen part del patrimoni bibliogràfic (manuscrits, documents gràfics, enregistraments sonors antics), per donar compliment complet a la previsió de la Llei del patrimoni cultural català.
- **Confecció del cens de biblioteques patrimonials**. La funció d'aquest cens és identificar les entitats que compten amb exemplars corresponents al patrimoni bibliogràfic de Catalunya. Actualment, compta amb 281 registres, dels quals no tots disposen de dades sobre els fons.
- **Prestar serveis d'assessorament a escala territorial**. Solen ser principalment serveis d'assessorament en normativa catalogràfica. En els darrers anys també han incrementat les consultes relacionades amb tècniques de digitalització, conservació preventiva o valoracions econòmiques. Aquestes consultes es deriven a les unitats de treball més adients.

- **Catàleg del Patrimoni Cultural Català**. La Biblioteca de Catalunya també ha d'assessorar la Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni sobre qüestions de caràcter tècnic, com la inclusió d'obres en el Catàleg del Patrimoni Cultural Català, d'acord amb la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, a través de la qual s'estableixen els béns que integren el patrimoni bibliogràfic (art. 20):

    Als efectes d'aquesta Llei, són béns bibliogràfics les obres d'investigació o de creació manuscrites, impreses, d'imatges, de sons o reproduïdes en qualsevol mena de suport.

    2 Integren el patrimoni bibliogràfic de Catalunya els béns bibliogràfics següents:

    a) Els exemplars de la producció bibliogràfica catalana que són objecte de dipòsit legal i els que tenen alguna característica rellevant que els individualitza.

    b) Els exemplars d'obres integrants de la producció bibliogràfica catalana i de la relacionada per qualsevol motiu amb l'àmbit lingüístic català de les quals no consti que n'hi ha almenys dos exemplars en biblioteques públiques de Catalunya.

    c) Les obres de més de cent anys d'antiguitat, les obres manuscrites i les obres de menys antiguitat que hagin estat produïdes en suports de caducitat inferior als cent anys, d'acord amb el que sigui establert per reglament.

    d) Els béns compresos en fons conservats en biblioteques de titularitat pública.

    e) Totes les obres i els fons bibliogràfics conservats a Catalunya que, tot i no estar compresos en els apartats anteriors, hi siguin integrats per resolució del conseller de Cultura, atenent llur singularitat, llur unitat temàtica o el fet d'haver estat aplegats per una personalitat rellevant.

En el Catàleg del Patrimoni Cultural Català, s'hi inscriuen els béns mobles que formen part del patrimoni bibliogràfic i que puguin incloure's en alguna de les categories de protecció previstes per la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català,[9] que en preveu tres:

- Una protecció bàsica per als béns integrants del patrimoni: Estableix un deure de conservació genèric i d'informació de l'estat dels béns a l'Administració, drets de tempteig i retracte en favor de l'Administració, en cas que els béns siguin subhastats, i la necessitat del permís d'exportació, per als béns de més de cent anys. Aquest primer nivell de protecció no requereix cap tràmit per part de l'Administració, mentre que les categories superiors requereixen una tramitació específica.
- Béns catalogats: S'inclouen en el catàleg de patrimoni cultural i, a més de les obligacions bàsiques, s'estableix el deure de conservació (impossibilitat de destrucció) i de dipòsit provisional, en cas d'incompliment del deure de conservació, i els drets de tempteig i retracte, en cas de transmissions oneroses, aprovació de restauracions o reparacions, autorització de trasllat i permisos d'exportació per part del Departament de Cultura. En el cas de les col·leccions, s'estableix la impossibilitat de disgregar-les sense autorització del Departament de Cultura
- Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN): Aquesta és la categoria de protecció més elevada, a la qual s'afegeixen, a les condicions anteriors, la impossibilitat d'exportar els béns, la necessitat de fer programes d'actuació de conservació, l'obligació de permetre'n l'examen i l'estudi, i el deure de visita pública.

La llei també permet catalogar conjunts.

En l'entorn del patrimoni bibliogràfic imprès hi ha escassos exemples de béns catalogats, en part, perquè la naturalesa del llibre comporta l'existència de més d'un exemplar.

- **Antecedents històrics**. La Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, és hereva de la Llei de 3 de juliol de 1934,

9 Catalunya. «Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 1807 (11 d'octubre de 1993). Disponible en línia a: <http://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/arxius_i_gestio_documental/07_marc_normatiu/static_file/llei_09_1993.pdf> [Consulta: 26.03.2015].

de conservació del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya, que intenta frenar l'espoli patrimonial que estava patint el país, sobretot a partir del segle XIX. Les guerres han causat estralls en el patrimoni cultural, una de les més punyents fou la invasió napoleònica esdevinguda a principis del segle XIX, moment en què molts béns patrimonials iniciaren un camí sense retorn cap a altres països. Uns anys més tard, la desamortització dels convents afectà les biblioteques monàstiques de manera molt severa. Durant el segle XIX els constants canvis de govern, la necessitat de la població de satisfer els aspectes més bàsics, l'analfabetisme de la societat i la manca d'atenció vers el patrimoni, per part de les institucions, facilitaren el comerç a l'estranger de peces que mai més van retornar. Des de finals del segle XIX i fins a principis del segle XX, l'aparició d'una classe benestant als Estats Units, famolenca de tresors del vell continent, promogué un comerç que afectà profundament el patrimoni català i el de la resta de la Península. Les accions dels acadèmics, dels prohoms de la Renaixença i de l'Institut d'Estudis Catalans foren crucials per evitar la dispersió definitiva de molts béns patrimonials. L'interès per documentar la història i per conservar les fonts activà el col·leccionisme privat, que fou fonamental i constituí l'origen de moltes col·leccions públiques com la Biblioteca de Catalunya.

Al segle XX, es redacta un corpus legal més qualitatiu, però la seva aplicació està subjecta a etapes històriques molt complexes. La primera regulació és el Reial decret llei de 9 d'agost de 1926, sobre protecció i conservació de la riquesa artística, que obliga a fer un inventari dels tresors, per identificar-los i tenir coneixement del que existeix. Després, hi ha la Llei de 13 de maig de 1933, sobre defensa, conservació i acreixement del patrimoni històric espanyol, una de les més avançades d'Europa i la base de la Llei 16/1985, de 25 de juny, del patrimoni històric espanyol. A Catalunya es regula a escala de país a través de la Llei de 3 de juliol de 1934, de conservació del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya, tot i que el llibre no s'hi tracta fins al 1972.

Durant el segle XX la lluita principal ha estat retenir el fons patrimonial en el propi territori. Un exemple del 1924, extret d'una carta de Jordi Rubió adreçada a Pedro de Artiñano (13/3/1924), diu:

> Recuerdo que hará unos diez años estaban en venta en Barcelona unos códices Bíblicos miniaturados, del siglo XIII, con el nombre

> del pintor, que no nos fue posible adquirir por el gran precio que pedían por ellos. Según creo emigraron a Boston. Toda la vida lamentaré no haber podido obtener ni tan sólo permiso para fotografiarlos.[10]

La Biblioteca de Catalunya es crea el 1907 amb l'objecte de recollir el patrimoni bibliogràfic i documental de Catalunya. Aquesta iniciativa obtingué el suport de moltes persones que donaven fons o informaven de l'existència de fons a altres llocs per tal que la BC els pogués adquirir. La correspondència conservada a l'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya constata les àmplies relacions del primer director, Sr. Jordi Rubió, amb entitats i llibreries estrangeres, espanyoles i catalanes amb l'objectiu d'estar informat, de col·laborar i de reunir exemplars del patrimoni català.

L'etapa obscura de la postguerra brindà una nova oportunitat per afavorir la desaparició de patrimoni i no fou fins a l'establiment de la democràcia, la recuperació de les institucions d'autogovern, el creixement de l'interès social vers el patrimoni i la regulació jurídica moderna que s'aconseguí un context propici per a la preservació de la memòria collectiva. Tot i així encara queda molt treball per fer.

Actualment, es compta amb el Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya. Aquest Catàleg, desenvolupat dins el Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya, és un instrument accessible, informatiu i descriptiu, dels fons que es conserven. Tot i així, no és una eina exhaustiva, cal tenir present que hi ha altres catàlegs col·lectius que poden contenir registres pertinents al llibre antic, com els de les biblioteques públiques o el catàleg de biblioteques especialitzades de la Generalitat de Catalunya.

- **Participació en altres catàlegs de referència**. En l'àmbit estatal existeix el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español, que aplega actualment 1.120.837 registres bibliogràfics (3.174.285 exemplars), dels quals 152.948 registres (258.803 exemplars) són procedents d'alguna entitat catalana. El nombre de centres participants és de 792 a escala estatal, de Catalunya hi participen 100 institucions.

A escala europea, i per tal d'informar a escala internacional, es participa en organitzacions com el Consortium of European Research

10 Biblioteca de Catalunya. Arxiu Administratiu. Capsa 119.

Libraries, responsables d'instruments com Heritage of the Printed Book Database (HPB). També s'informa a la prestigiosa base de dades Gesamtkatalog der Wiegendruke quan s'identifica un incunable del qual no tenen constància.

En relació amb la confecció d'autoritats, a través del Servei de Normalització Bibliogràfica es reporten les autoritats realitzades per les biblioteques catalanes participants al CANTIC[11] al VIAF (The Virtual International Authority File). VIAF[12] és un projecte conjunt de diverses biblioteques nacionals, gestionat per l'Online Computer Library Center (OCLC).[13] L'objectiu és vincular els catàlegs d'autoritat nacionals en un sol fitxer d'autoritats virtual. Les dades estan disponibles en línia per a la investigació i l'intercanvi de dades. Aquesta col·laboració es va iniciar l'any 2013.

Cada any s'envia en diferents etapes tota la informació existent, que s'estima en 130.000 registres d'autoritat i més de dos milions de registres bibliogràfics, de procedència diversa, no solament referits al llibre antic. Els registres nous d'autoritat generats anualment són entre 15.000 i 20.000 d'autoritat (persona i entitat).

6. PROMOCIÓ I DIVULGACIÓ DEL LLIBRE ANTIC

En aquest apartat es ressenyen especialment les activitats dutes a terme des de la BC, ja que amb relació al patrimoni territorial és cada entitat que organitza les seves pròpies activitats de promoció i divulgació. A l'apartat de col·laboració amb altres entitats es mencionen algunes de les tasques dutes a terme en l'àmbit territorial.

- **Redacció del catàleg**. L'eina de projecció principal de les diferents edicions i exemplars conservats és el catàleg. El catàleg de la BC iniciat manualment l'any 1914 fou informatitzat l'any 1991 i des del 1997 que és accessible a través de la xarxa. L'any 2004 es va iniciar un procés de petició de documents a través del web, que es va millorar i implementar amb èxit l'any 2009. La consulta de fons de reserva

11 CANTIC. *CANTIC: Catàleg d'Autoritats de Noms i Títols de Catalunya* [en línia]. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2008. <http://cantic.bnc.cat/> [Consulta: 26.03.2015].

12 VIAF. *VIAF: The Virtual International Authority File* [en línia]. [Dublin, Ohio]: OCLC, cop. 2010-2014. <http://viaf.org/> [Consulta: 26.03.2015].

13 Ibídem.

impresa és d'uns 4.000 documents anuals, la col·lecció més consultada és la Reserva Catalana Aguiló, seguida de la de Fullets Bonsoms.

- **Digitalització de fons**. L'any 2000 la BC va iniciar els primers projectes de digitalització de fons, que s'han desenvolupat i millorat amb els avenços tecnològics i la regulació d'estàndards de digitalització. Actualment, la col·lecció d'incunables està digitalitzada i és accessible a través de la Memòria Digital de Catalunya i Europeana. I també la resta de monografies impreses fins a l'any 1820, fruit de l'acord signat amb Google l'any 2007. Aquestes digitalitzacions són accessibles a través del mateix catàleg de la BC o bé dins l'entorn de Google Llibres. La BC, des del moment en què va iniciar els projectes de digitalització, ha treballat d'acord amb les recomanacions i els estàndards internacionals, i ha consensuat amb altres organitzacions uns requeriments mínims de digitalització.[14] A escala internacional l'IFLA ha desenvolupat unes pautes per planificar la digitalització del llibre antic que tracta des de la selecció dels materials fins a aspectes tècnics que busquen assegurar-ne la preservació digital.[15]
- **Activitats (exposicions, publicacions, cooperació a la xarxa i altres actes)**. Fer conèixer el patrimoni a l'investigador i al ciutadà és un dels objectius de la BC. En aquest sentit, compta amb el *Contracte programa 2013-2016* en el qual s'especifiquen les activitats previstes per dur a terme durant aquest període. La BC des de sempre, ha organitzat exposicions; ja el dia de la seva inauguració l'any 1914 va oferir una mostra dels documents més rellevants del seu fons. En moltes ocasions se n'ha publicat el catàleg. En els darrers anys una de les exposicions més destacades ha estat la dedicada a l'obra cervantina: «El Quixot. Un heroi de paper, els papers d'un heroi», publicat l'any

14 Vegeu-ho al lloc web de la BC, dins l'apartat «Professionals»: Biblioteca de Catalunya. *Digitalització* [en línia]. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2015. <http://www.bnc.cat/Professionals/Digitalitzacio> [Consulta: 16.03.2015].

15 IFLA. Rare Books and Special Collections Section. *Directrices para planificar la digitalización de colecciones de libros impresos antiguos y manuscritos*. Traducció d'Adelaida Caro Martín i Pilar Egoscozábal Carrasco. Den Hague: IFLA, 2015. 21 pàg. Disponible en línia a: <http://www.ifla.org/files/assets/rare-books-and-manuscripts/rbms-guidelines/directrices_para_planificar_la_digitalizacion_de_colecciones_de_libros_antiguos_impresos_y_manuscritos_-_enero_2015.pdf> [Consulta: 16.03.2015].

2005, a cura de Joana Escobedo.[16] Aquesta exposició va mostrar en una de les naus gòtiques de la BC 305 edicions seleccionades d'entre les vora 7.500 que constitueixen el fons cervantí.

La previsió actual és que cada unitat organitzi una exposició de gran format (entre 80-100 peces) cada any, i diverses de petit format (al voltant de 40-50 peces). Pel que fa a la Secció de Reserva Impresa, es compta amb una o dues exposicions anuals, a més d'altres mostres arran, per exemple, de la jornada de portes obertes. El pròxim mes de setembre es dedicarà una exposició de gran format a la col·lecció fundacional, la Col·lecció Reserva Catalana Aguiló.

Les exposicions tenen una durada curta, però compten amb una versió virtual; així, els textos, les imatges, la relació d'obres exposades i les explicacions dels comissaris són accessibles de forma permanent al web, de manera que la inversió és més rendible i s'estalvia l'edició en paper.

A més de les exposicions organitzades per la Biblioteca de Catalunya, hi ha les exposicions organitzades per altres entitats, per a les quals se sol·liciten documents en préstec i se n'autoritza la cessió temporal, sempre d'acord amb unes condicions. Les exposicions realitzades per altres entitats, com els museus, ajuden, també, a difondre les peces més singulars de la col·lecció. La mitjana de préstecs anuals de llibres antics varia en funció del context econòmic. En els darrers dos anys, a causa de la crisi, les sortides de materials de reserva impresa s'han reduït una mitjana d'unes 20 peces anuals.

- **Publicacions**. La Biblioteca de Catalunya, des dels inicis publicava a través del *Butlletí*[17] notícies sobre els fons. Jordi Rubió i Balaguer publicà articles especialitzats en diverses revistes. Aviat, però, s'esbossà una línia de publicacions destinada a la creació d'instruments, com els catàlegs. El primer exemple de catàleg ambiciós en el context de les col·leccions especials de llibre antic fou el de la Col·lecció

16 Escobedo, Joana (a cura de). El *Quixot: un heroi de paper, els papers d'un heroi.* Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2005. 427 pàg. [Catàleg de l'exposició celebrada a la Biblioteca de Catalunya amb motiu del IV centenari de la publicació de la primera part del *Quixot.*]

17 *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1914-1986. 10 vol. Disponible en línia a: <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/search/collection/butlletiBC> [Consulta: 23.03.2015].

Cervantina.[18] A aquesta obra, en seguiren d'altres com el catàleg de la col·lecció de Fullets Bonsoms,[19] el de la col·lecció Kempis[20] o el de la Marès,[21] més recent i que conté documents d'altres seccions.

A la publicació de catàlegs, eines bàsiques al servei de la investigació, s'afegiren els catàlegs publicats amb motiu d'una exposició i les edicions facsímils o estudis sobre obres concretes. En els darrers anys es pot destacar l'edició de l'incunable *Suma de la art de arismètica*.[22]

Actualment, la línia de publicacions està encetant nous formats, com l'electrònic, a través del qual es presentaran alguns productes pròximament.

- **Cooperació a la xarxa i visibilitat externa**. La BC disposa de diferents canals de comunicació per arribar a la gent, i des de la Secció de Reserva Impresa també s'hi col·labora, com el blog, la publicació de tresors, l'actualització o redacció de noves entrades per a la Viquipèdia. Des del punt de vista professional es procura estar present en els fòrums especialitzats en llibre antic tant a escala nacional com internacional.
- **Visites especialitzades**. La BC rep visites especialitzades i/o professionals en totes les seccions, i les seccions dedicades al llibre antic no en són una excepció. L'interès pels fullets historicopolítics, la Col·lecció Cervantina i les edicions més destacades de les obres de la literatura catalana desperten un interès extraordinari entre els visitants, que a més de gaudir d'explicacions dels professionals, poden veure documents originals. El nombre de visites que s'atenen a la Secció de Reserva Impresa és d'entre vint i trenta cada any.

18 Biblioteca de Catalunya. *Catàleg de la col·lecció cervàntica formada per D. Isidro Bonsoms i Sicart i cedida per ell a la Biblioteca de Catalunya.* Joan Givanel i Mas. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1916-1925. 3 vol. Posteriorment, del 1925 fins al 1964 es publiquen fins a cinc volums més, el quart a cura de Joan Givanel i Luis M. Plaza Escudero, el cinquè només a cura de Luis M. Plaza Escudero.

19 Biblioteca de Catalunya. *Catálogo de la Colección de folletos Bonsoms, relativos en su mayor parte a historia de Cataluña*. Barcelona: Diputación Provincial, Biblioteca Central, 1974. 454 pàg. Inicialment publicat en fascicles, entre els anys 1958 i 1972.

20 Biblioteca Central. *Catálogo de la colección bibliográfica de la Imitatio Christi (Kempis).* Barcelona: Diputación Provincial, Biblioteca Central,1968. 185 pàg.

21 Museu del Llibre Frederic Marès. *Catàleg del Museu del Llibre Frederic Marès.* A cura d'Anscari M. Mundó. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1994. 508 pàg.

22 Escobedo, Joana. *Un incunable científic català: la Suma de la art de arismètica de Francesc Santcliment.* Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2007. 2 vol.

- **Col·laboració amb altres entitats**. Amb relació al patrimoni territorial, en les èpoques en les quals el Departament de Cultura ha adjudicat subvencions per fomentar la catalogació i la digitalització dels fons, des del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya s'ha fet el seguiment d'aquesta col·laboració i s'han abocat els esforços a identificar i fer visibles els exemplars de llibre antic conservats a les diferents entitats de Catalunya. Quant a la col·laboració catalogràfica, es col·labora amb catàlegs de referència estatal i internacional, ja mencionats anteriorment.

7. CONCLUSIÓ

L'interès pel llibre antic incrementa a mesura que s'identifica, es difon i es posa a l'abast del públic. Les tasques d'adquisició, catalogació, conservació i difusió són fonamentals al nostre país per garantir el coneixement i la preservació de la memòria col·lectiva. La Biblioteca de Catalunya procura donar compliment a les funcions que li encomana la llei, sempre d'acord amb els recursos disponibles. La feina realitzada en els darrers trenta anys, basada en les línies establertes a principis del segle XX, atorga a Catalunya una posició de referència en el sector del patrimoni bibliogràfic.

8. BIBLIOGRAFIA I FONTS

ALEGRE ÁVILA, Juan Manuel. *Evolución y régimen jurídico del patrimonio histórico: la configuración dogmática de la propiedad histórica en la Ley 16/1985, de 25 de junio, del patrimonio histórico español.* Madrid: Ministerio de Cultura, 1994. 2 vol.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. Arxiu Administratiu.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. *Catàleg de la col·lecció cervàntica formada per D. Isidro Bonsoms i Sicart i cedida per ell a la Biblioteca de Catalunya.* Joan Givanel i Mas. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1916-1925.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. *Catálogo de la Colección Cervantina*. Barcelona: La Biblioteca, 1941-1964. 5 vol.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. *Catálogo de la Colección de folletos Bonsoms, relativos en su mayor parte a historia de Cataluña*. Barcelona: Diputación Provincial, Biblioteca Central, 1974.

Biblioteca de Catalunya. *Cincuenta años de la antigua Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca Central de la Diputación de Barcelona, 1968.

Biblioteca de Catalunya. *Contracte programa de la BC: 2013-2016*. Disponible en línia a: <http://www.bnc.cat/Coneix-nos/Qualitat-i-estrategia/Pla-estrategic-Contracte-programa> [Consulta: 26.03.2015]

Butlletí de la Biblioteca de Catalunya. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, [1914-1986]. Suspès de 1933 a 1980. Disponible en línia a: <http://www.bnc.cat/digital/arca/index.php?fname=titols/butlleti_biblioteca_catalunya.html> [Consulta: 26.03.2015].

«Decret 300/1995, de 25 d'octubre, pel qual s'estableix l'estructura de l'entitat autònoma Biblioteca de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 2131 (22 de novembre de 1995). Disponible en línia a: <http://dogc.gencat.cat/ca/pdogc_canals_interns/pdogc_resultats_fitxa/?action=fitxa&documentId=137127> [Consulta: 26.03.2015].

Fontanals Jaumà, Reis; Losantos, Marga. *Biblioteca de Catalunya, 100 anys: 1907-2007.* Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2007.

IFLA. Rare Books and Special Collections Section. *Directrices para planificar la digitalización de colecciones de libros impresos antiguos y manuscritos*. Traducció d'Adelaida Caro Martín i Pilar Egoscozábal Carrasco. Den Hague: IFLA, 2015. 21 p. Disponible en línia a: <http://www.ifla.org/files/assets/rare-books-and-manuscripts/rbms-guidelines/directrices_para_planificar_la_digitalizacion_de_colecciones_de_libros_antiguos_impresos_y_manuscritos_-_enero_2015.pdf> [Consulta: 16.03.2015].

Institut d'Estudis Catalans. *Anuari.* Barcelona, 1907-1996.

Legislació sobre patrimoni cultural. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 2004.

«Llei 4/1993, de 18 de març, del sistema bibliotecari de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 1727 (29 de març de 1993). Disponible en línia a: <http://portaldogc.gencat.cat/utilsEADOP/PDF/1727/43171.pdf> [Consulta: 16.03.2015].

«Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 1807 (11 d'octubre de 1993). Disponible en línia a: <http://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/arxius_i_gestio_documental/07_marc_normatiu/static_file/llei_09_1993.pdf> [Consulta: 26.03.2015].

LA BASE DE DADES *MARQUES D'IMPRESSORS* DEL CRAI BIBLIOTECA DE RESERVA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

Neus Verger Arce

CRAI Biblioteca de Reserva Universitat de Barcelona

El control de l'activitat dels impressors i llibreters de l'època moderna és una eina bàsica tant per als estudiosos de llibre antic com per als seus catalogadors. Quan parlem d'impressors, cal entendre que també estem incloent els llibreters, ja que en aquesta època els dos oficis quedaven molt relacionats i sovint compartien tasques. Cal tenir ben acotats els límits de la seva activitat, tant geogràfica com cronològica, i les associacions que van tenir al llarg de la seva vida professional. Finalment, cal tenir controlades les marques que utilitzaven, ja que ens obre una altra via per poder completar millor l'estudi dels tallers tipogràfics.

En molts casos, les obres dedicades a marques d'impressors, no fan un estudi exhaustiu dels impressors i el mateix succeeix en sentit contrari, les obres que estudien els impressors, sovint no parlen de les seves marques. Així, se'ns va ocórrer anar recollint les marques que ens apareixien als llibres que catalogàvem, juntament amb altres dades sobre l'impressor, com ara les ciutats on treballava i les dates de la seva activitat. En un principi ho vam pensar més com a eina útil per a nosaltres que no pas per fer-ne difusió. La solució que ens van donar els informàtics va ser muntar una base de dades, la qual cosa va fer que esdevingués un producte molt apte per publicar en línia.

Fou així com va néixer la base de dades *Marques d'impressors*, l'any 1998. Actualment, el mes d'abril del 2015, compta amb 1.657 registres d'impressors i 2.783 imatges de marques. El marc geogràfic i cronològic del seu abast és general, ja que la nostra col·lecció abraça des del període incunable fins a finals de l'any 1820, data en la qual establim el tall cap al tractament de fons modern.

De les 179 ciutats actualment introduïdes, 8 són catalanes, 28 de la resta d'Espanya i 143 són estrangeres, entre les quals les italianes, les alemanyes i les franceses són les més representades.

Pel que fa al marc cronològic, el segle XVI és el més representat, seguit dels segles XVII, XVIII, XV i XIX en aquest ordre.

L'instrument bàsic del funcionament de la base de dades és el catàleg de la UB, del qual s'importen els registres d'autoritat d'impressor. El catàleg de la UB funciona amb el format Marc21 i utilitza el programa Millennium. Fins fa ben poc les AACR2 era la normativa utilitzada per la redacció dels RA i RB, però actualment s'està substituint aquest marc normatiu per l'RDA (*Resource Description and Access de la Library of Congress). De tota manera, als registres d'autoritat dels impressors hi ha alguns camps de caràcter local que s'han introduït per tal de poder confeccionar la base de dades.*

Pel que fa al programa de la base de dades, és del tipus CGI i els informàtics de la UB van adaptar-lo per oferir la base de dades de Marques d'impressors, i la d'Antics posseïdors, l'altra base de dades creada, també, des de la Biblioteca de Reserva de la UB. Aquesta darrera va començar l'any 2009 amb la finalitat de fer un estudi dels antics posseïdors, tant particulars com institucionals, aportant les seves dades biogràfiques principals i les imatges que utilitzaven com a marca de propietat. De la mateixa manera que la base de dades de Marques, recull tots els llibres que provenen d'un mateix antic propietari.

Les dues bases de dades, Marques d'impressors i Antics posseïdors, presenten la mateixa estructura.

La confecció dels Registres d'Autoritat d'impressors va lligada al procés de la catalogació dels llibres antics, distribuïda bàsicament en blocs cronològics. El fons de la Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona prové, majoritàriament, de les biblioteques conventuals de la ciutat de Barcelona arran de la desamortització. Els convents tenien biblioteques molt riques, no només en obres teològiques o sermonaris, sinó que totes les branques del saber hi eren representades, així com la impremta espanyola i europea. Moltes d'elles gaudiren de donacions d'importants bibliòfils, la qual cosa les va enriquir considerablement, com ho féu, per exemple, Josep Jeroni Besora, bibliòfil i important humanista, que donà la seva col·lecció a la biblioteca del convent de Sant Josep de Barcelona de carmelitans descalços amb la condició que esdevingués pública.

Els llibres del segle XVI es van acabar de catalogar l'any passat, actualment estem portant a terme la recatalogació dels incunables, juntament amb la dels llibres dels segles XVII i XVIII que encara no disposen de cap fitxa.

Els catalogadors de Reserva confeccionen els registres d'autoritat de tots els impressors que van apareixent i d'aquells que presenten alguna marca, el registre d'autoritat s'amplia amb la informació de la imatge. Seran precisament aquests els que passaran a la base de dades. La importació del registre d'autoritat no és integral, ja que alguns camps es desestimen per a la base de dades.

La base de dades s'actualitza setmanalment amb les noves incorporacions.

En el catàleg d'autoritats de la UB, apareixen tots els impressors, tant els que presenten marques com els que no, però a la interfície OPAC d'aquest catàleg només es mostren els camps que segueixen el marc normatiu adquirit pel CRAI i no es visualitzen els camps locals, com és el cas de tota la informació referent a les marques, ja que pertanyen a aquesta tipologia.

Les dades dels impressors que formen part del Catàleg d'autoritats de la UB han estat inclosos en el Thesaurus del CERL. El mes de novembre del 2012, es va fer una primera càrrega de 2.239 registres d'autoritat de noms d'impressors al servidor del CERL i, més tard, el març del 2014 es va fer una segona càrrega amb els nous registres i els modificats (2.583 registres). Després d'un període de proves, els registres poden visualitzar-se ara en la seva integritat al CERL Thesaurus, amb tots els camps corresponents a l'impressor i les seves marques, en cas que les continguin, com es pot observar en el següent exemple de l'impressor Abraham Usque de Ferrara[1]. En tots els registres apareix l'enllaç cap al registre a la base de dades Marques d'impressors. De tota manera, encara falta un treball de poliment en la visualització dels registres, ja que queden alguns camps poc clars, que crec que ara no és el moment de detallar. La intenció és fer una actualització de les dades cap al CERL dues vegades l'any.

D'altra banda, els impressors catalans han estat traspassats al repositori cooperatiu Memòria Digital de Catalunya, que inclou més de 80 impressors catalans i més d'un centenar d'imatges de marques. El gran avantatge d'aquest recull és que els impressors són recuperables des de Google, mentre que la resta d'impressors inclosos a la base de dades no ho són. De tota manera, la navegació pels diferents conceptes de la fitxa

1 CRL Thesaurus. http://thesaurus.cerl.org/cgi-bin/record.pl?rid=cni00048519 [Consultat el 25/08/2015]

presenta molts problemes a causa de ser un repositori d'imatges i que la seva estructura no en permet una cerca acurada.

Tornant a la base de dades, en presento l'estructura:

Una **pàgina d'inici**: Amb l'explicació de la naturalesa i el funcionament de la base.

Una **pàgina de cerca**: De la qual parlaré a continuació.

Una **pàgina de bibliografia**: Inclou un llistat d'obres de referència, tant impreses com virtuals, que s'han emprat per a la redacció dels registres dels impressors, tant pel que fa a l'adopció de la forma de l'encapçalament com per a altres dades de caire biogràfic. És una llista que abraça els catàlegs d'autoritat més actuals, així com altres obres més específiques sobre impressors o catàlegs de biblioteques. En cas de no localitzar l'impressor desitjat en cap repertori, el mateix catàleg de la UB esdevé una eina per a la redacció del registre d'autoritat. Cada cita bibliogràfica de la llista porta l'enllaç cap al registre al catàleg de la UB i l'enllaç al recurs en cas de cites a recursos electrònics. A aquesta bibliografia, també s'hi pot accedir des de cada registre d'impressor.

Hi ha les interfícies en català, en anglès i castellà. En aquestes dues últimes els epígrafs dels camps i el contingut del camp «Terme» queden traduïts. D'aquests termes, en parlaré més endavant. La resta del registre, doncs, serà bàsicament en català.

Els **registres d'impressors** a la base de dades inclouen els següents camps que segueixen una estructura paral·lela a la dels RA del catàleg.

Uns camps generals que són:

- **Consulta a catàleg.** Com que tots els registres bibliogràfics porten una entrada secundària de l'impressor, els impressors apareixen a l'índex d'autors amb la designació «Impr.» al costat, per tal de distingir-los dels autors. Així, aquest enllaç recull tots els llibres de l'impressor sol·licitat.
- **Accés permanent d'aquest registre.**
- **Nom de l'impressor.** Corresponent a l'etiqueta 1xx del RA.
- **Nom alternatiu.** Corresponent a l'etiqueta 4xx del RA.
- **Vegeu també.** S'aplica en cas d'associacions i de llinatges i correspon a l'etiqueta 5xx del RA.
- **Lloc d'activitat.** Inclou el lloc i les dates d'activitat i correspon a l'etiqueta 370 del registre d'autoritat. El lloc inclou la ciutat i el país, en català. En el cas de ciutats de l'Estat espanyol, en lloc del país s'indica la comunitat autònoma. A continuació del lloc, s'incorpora el període de l'activitat, és a dir, el primer i últim any d'activitat.

- **Ensenya.** Corresponent a l'etiqueta local 667 del RA, en el cas que n'hi hagi.
- **Nota.** És normalment de caire biogràfic i correspon a l'etiqueta local 678 del registre d'autoritat.
- **Font.** Inclou les cites bibliogràfiques d'on s'ha extret la informació dels impressors. Correspon al camp 670 del registre d'autoritat. En els primers temps de la base de dades, només s'indicava el nom de la font i totes es posaven en el mateix camp. Uns anys després, vam completar aquest camp amb la cita breu de la font i la forma exacta com queda citat l'impressor. A més, cada recurs queda en un camp diferent. Les cites completes dels recursos es poden veure a la pàgina de bibliografia. És per aquesta raó que es poden trobar les dues formes de redacció d'aquest camp.

Una línia divisòria separa aquesta informació general de l'impressor de la informació de les marques. Aquesta informació queda tota dins l'etiqueta 856 del registre d'autoritat en diferents subcamps, que es visualitzen així:

- **Marca/Divisa.** En primer lloc, la descripció de la marca en text lliure en català. En segon lloc, la transcripció de la divisa en cas que n'hi hagi. I, en tercer lloc, un camp nota en el cas que sigui necessària. Aquesta nota es reserva per a marques en tinta vermella i per a marques utilitzades per diferents impressors.
- **Terme marca.** Aquest camp es visualitza en la llengua seleccionada al principi de la cerca (català, castellà o anglès). Conté els termes clau de la imatge introduïts a l'etiqueta 856 reservats per a cadascun. Des d'aquests termes es pot navegar i, per tant, es pot anar als registres d'impressors que utilitzen el mateix terme.

Aquests termes segueixen un índex creat per nosaltres, que tenim en un fitxer Excel compartit entre tots els catalogadors.

Per tal de poder visualitzar aquesta llista en una llengua concreta des de la base de dades, cal fer una cerca pel camp «Terme marca» i seleccionar l'opció de «Llista de l'índex seleccionat». Cada vegada que s' incorpora un nou terme, el fitxer s'actualitza.

La incorporació d'aquests termes de marca amb la llista presentada no es va fer fins al cap d'uns anys de començar la base de dades; per tant, no tots els impressors tenen els termes introduïts, encara que paulatinament es van incorporant.

> De moment, no seguim cap vocabulari controlat normalitzat i no té estructura de tesaurus; per tant, no hi ha referències de «Vegeu» o «Vegeu també».
>
> Som conscients de la poca solidesa estructural i intel·lectual de la llista. La introducció dels termes és d'alguna manera intuïtiva. Es detecten els principals motius de la imatge i, de moment, es posen dins la llista per portar un mínim control dels termes utilitzats. Però no deixa de ser una metodologia «coixa». En casos de motius que poden donar peu a conceptes duplicats o paral·lels, intentem consensuar-los entre els catalogadors i emprar sempre el mateix criteri.

Es va fer una valoració d'utilitzar el tesaurus de la UB, però l'opinió dels experts va considerar que no es pot barrejar un tesaurus textual amb un tesaurus iconogràfic.

Una de les pautes clares és que tots els termes s'introdueixen en singular, però és evident que falta marcar, encara, alguns criteris per

disposar d'un vocabulari coherent. És per això que la intenció és fer algun dia una migració d'aquests termes cap a un llistat normalitzat.

- El proper camp del registre d'impressor és la **Imatge**, prové del subcamp 856 del registre d'autoritat on trobem l'adreça del servidor, on hi ha totes les imatges. El nom de la imatge sempre serà el número del registre d'autoritat seguit d'una lletra: a, b, c, etc. en funció dels diferents gravats que hi hagi d'un mateix impressor.

  En la primera època de la base de dades, la imatge es feia sense regla al costat i amb un escàner en blanc i negre que donava una reproducció de baixa qualitat. Des de fa uns anys, la imatge es fa amb una càmera en color i s'incorpora el regle, ja que les mides de la marca són una eina útil per a la seva identificació. A poc a poc es van substituint les imatges velles per les noves.

  Al final del registre es proporciona l'enllaç cap al **registre bibliogràfic** del catàleg, del qual s'ha extret la imatge de la marca. Aquest camp tampoc no es troba incorporat a tots els impressors ja que al principi aquesta informació es posava al registre d'exemplar del catàleg, sense establir aquest enllaç. La intenció és incorporar aquest camp a tots els registres d'impressors, però donada la gran quantitat, encara haurem d'esperar força temps a tenir-los tots enllaçats.

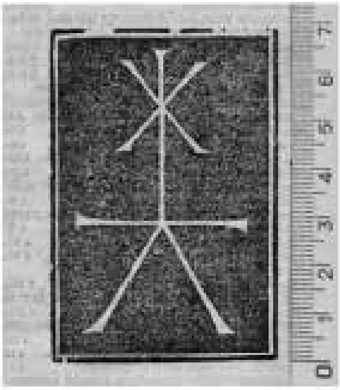
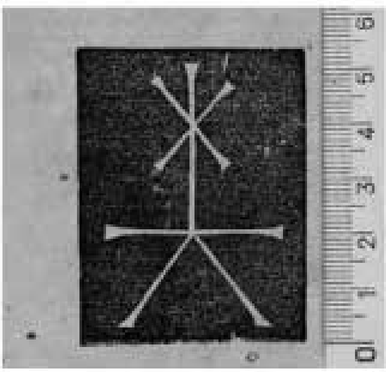
  En el cas de diferents marques d'un mateix impressor hi ha dos mecanismes.

El cas de marques d'un mateix impressor que són iconogràficament iguals, però que presenten petites variants, les posem totes a la mateixa etiqueta: 856, amb les dues URL diferents i, per tant, es visualitzen una darrere l'altra dins la mateixa línia divisòria. Un exemple és l'impressor Janon Carcain, amb dues marques iguals, però de mesures diferents.

Consulta al catàleg

Accés permanent a aquest registre

Impressor	**Carcain, Janon**
Nom alternatiu	Carcan, Janon
Lloc d'activitat	Lió, França [1485-1499]
Font	LC/NAF, 10 febr. 2015 (enc.: Carcain, Janon)
Font	BNF/A, 10 febr. 2015 (enc. Carcan, Janon (14..-1513)

Marca/Divisa	Creu amb doble peu i amb una X a la part superior
Terme marca	creu
Imatge	
RB Millennium	Registre bibliogràfic
Imatge	
RB Millennium	Registre bibliogràfic

En canvi, quan la imatge és totalment diferent una de l'altra, o bé una es presenta amb divisa i l'altra no, cada marca anirà amb una 856 diferent i la visualització també quedarà separada per la línia divisòria. Un exemple d'aquest cas són les dues marques de Bernardino Vitali.

Marca/Divisa Cercle amb creu llatina, les inicials B V i al voltant fulles de vinya i raïm

Terme marca Creu llatina

Terme marca Inicial

Imatge

RB Millennium Registre bibliogràfic

Marca/Divisa Àguila amb les ales desplegades amb escut al tors entre set estrelles

Terme marca Àguila

Imatge

RB Millennium Registre bibliogràfic

La cerca es pot fer sota alguns dels conceptes del registre i cadascuna d'elles es pot demanar a partir de totes les paraules (I), a partir de qualsevol paraula (O), a partir de la frase exacta o a partir de l'índex seleccionat, que és la que donem per defecte.

Les diferents cerques es poden fer pels següents conceptes:

- **Impressor.** Es recuperen tant les formes acceptades com les no acceptades.
- **Marca/Divisa.** Recupera paraules de la descripció o paraules de la divisa
- **Ensenya.** En cas de que estigui indicada al peu d'impremta juntament amb l'impressor.
- **Ciutat.** La cerca es pot fer per una ciutat concreta o pel nom d'un país, en cas de ciutats estrangeres. En cas de ciutats espanyoles, no s'ha introduït el terme «Espanya», sinó que s'inclou el nom de la comunitat autònoma. En aquest últim cas no s'ha de seleccionar l'opció de l'índex, ja que el país o la comunitat autònoma queda introduït després de la ciutat i no té un índex especial; per tant, cal buscar-lo a partir d'una de les tres primeres modalitats de cerca.
- **Terme marca.** Cal buscar-lo amb la llengua de la interfície escollida.
- **Paraula clau.** Busca qualsevol terme en qualsevol camp.

Per acabar, crec important citar les principals mancances de la base de dades:

Alguns problemes són de caire informàtic i, en principi, no ens donen gaires solucions a curt termini. Els principals són els següents:

- Els registres no es recuperen per Google. A partir del 2016 el catàleg de la UB quedarà dins d'un catàleg únic de les universitats catalanes.

Encara no se sap si s'adoptarà un sistema de *linked open data*, però en aquest cas el problema ja estaria resolt.

- Després d'una cerca pels camps que inclouen diversos impressors en la modalitat de visualitzar l'índex, aquests impressors no apareixen ordenats alfabèticament, sinó amb un ordre aleatori. És un problema informàtic pel qual encara no ens han donat cap solució. Per exemple, si busquem la ciutat de Venècia, veiem els diferents impressors sense cap ordre.

- No és possible fer cerques de dos conceptes a la vegada (per exemple: ciutat i terme). Aquest problema es podria resoldre a partir d'una modificació del programa, però com que una cerca per paraula clau que combini els dos conceptes ja funciona, pensem que, de moment, no val la pena.
- Actualment, no es pot recuperar per període cronològic. Aquest concepte queda introduït en el camp «Activitat» i, si volem que sigui recuperable, cal canviar la pàgina de cerca per una altra de més complexa, així com canviar el processament de les dades del registre d'autoritat.
- És un cas similar al de les cerques per països, que no funciona des d'una cerca per índex ja que els països estan introduïts després de la

ciutat i no tenen un índex especial. Estem considerant aquesta millora a partir d'introduir un nou subcamp específic pel país al camp 856, i donar la possibilitat d'una cerca per aquest concepte al formulari de cerques de la base de dades.

Una altra sèrie de problemes ve de part de la introducció dels registres:

- No hi ha una normalització coherent en totes les entrades dels impressors, concretament en les referents a entitats. Com que la base ja té uns anys d'història, també hi queden reflectits els canvis de criteri en l'establiment d'aquestes formes. Per exemple, en un primer moment, en el cas d'associacions, els impressors s'entraven per separat. Després es va considerar que s'havien d'entrar com una sola entitat. Per exemple, Anisson, Posuel & Rigaud.
- Un altre exemple, és la forma d'entrada dels hereus d'un impressor. Durant molt de temps es considerava l'entrada correcta en sentit invers: nom d'impressor, hereus (per exemple: Gast, Matías, Hereus) i, darrerament, el criteri ha canviat per l'ordre directe (per exemple: Hereus de Joan Martí); per tant, les dues formes conviuen a la base de dades.
- Un altre punt feble és que, a força registres d'impressors, falta introduir-hi els camps que s'han afegit més tard. Aquests són: els termes de les marques en les tres llengües, el registre bibliogràfic del qual s'ha extret la marca, les cites del camp «Font» en diferents línies i amb la forma completa de l'impressor i les fotografies amb el regle al costat. De moment, els impressors catalans i els incunables tenen els registres complets. Dels espanyols i dels estrangers, s'està portant a terme la feina d'actualitzar tant la imatge com la introducció dels termes i l'enllaç cap al registre bibliogràfic.
- Per acabar amb els punts febles, hi ha el problema d'estructura relatiu a la utilització d'una classificació iconogràfica normalitzada pels termes de les marques que ja he apuntat abans. Actualment, s'està iniciant un estudi de les diferents alternatives per poder adaptar-nos a un vocabulari controlat iconogràfic.

Així doncs, esperem que, en un futur no gaire llunyà, puguem materialitzar totes aquestes millores amb la finalitat d'oferir una base de dades amb la qualitat esperada, de manera que pugui esdevenir una eina de treball bàsic per als estudiosos del llibre antic.

CORONELLI, Vincenzo. *Atlante Veneto*. Venècia: Girolamo Albrizzi, 1691.

DIONÍS, D'HALICARNÀS. *Dionisio Halicarnaseo delle cose antiche della citta di Roma*. Venetia: Nicolo Bascarini, 1545.

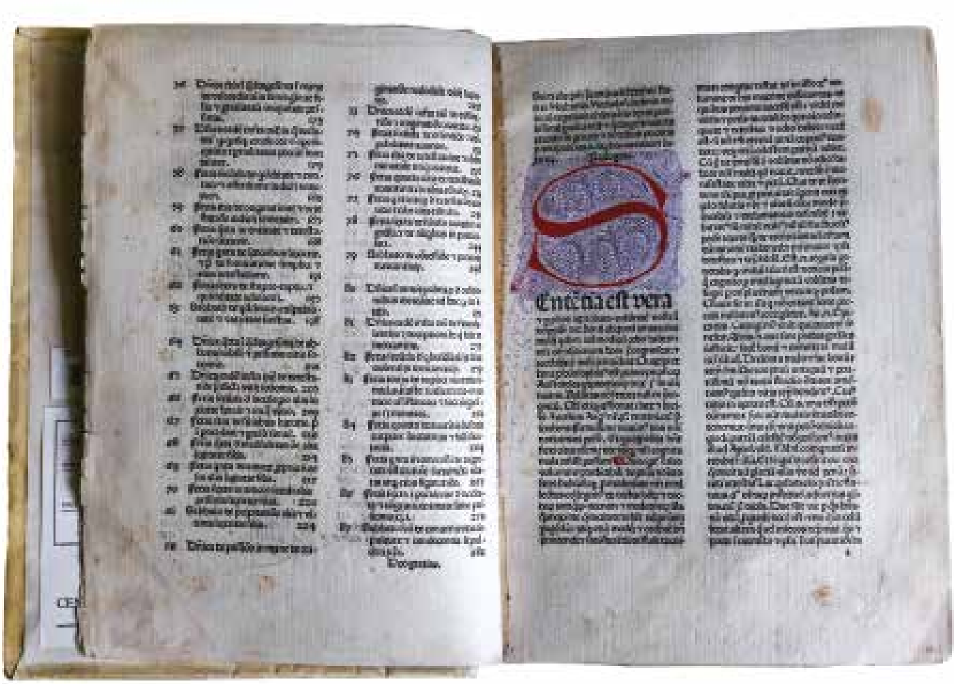
OVIDI NASÓ, Publi. *Ars amandi.* Lió: Jean de Vingle, 1497.

DURAND, Guillaume. *Rationale divinorum*. Venècia: Hermann Lichtenstein, 1478.

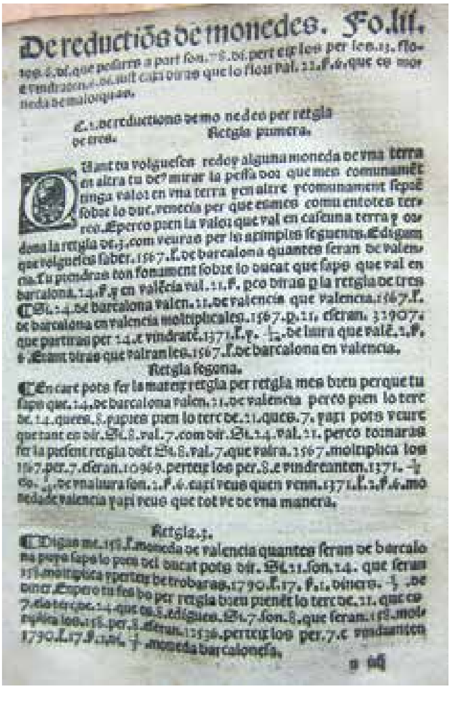
CORONELLI, Vincenzo. *Atlante Veneto.* Venècia: Girolamo Albrizzi, 1691.

CARCANO, Michael de. *Sermonarium de peccatis per adventum et per duas quadragesimas*. Venècia: Franz Renner i Nicolaus von Frankfurt, 1476.

Finit opus perutile
simplicibus curam animarum gerentibus
per venerabilem et deuotum Johānem De
rolt sancti Dominici sectatorem professum
de tempore et de sanctis cum promptuario
exemplorū atq; tabulis suis collectum Di
scipulus nuncupatum. Impressum anno a
[illegible]sti natali octuagesimosexto, supra mille
simum quaterq; centesimum.
Laus deo

HEROLT, Johann. *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis.* Lió: Nicolaus Philippi, 1486.

De reductiōs de monedes. Fo.lii.

[illegible]

Regla primera.

[illegible]

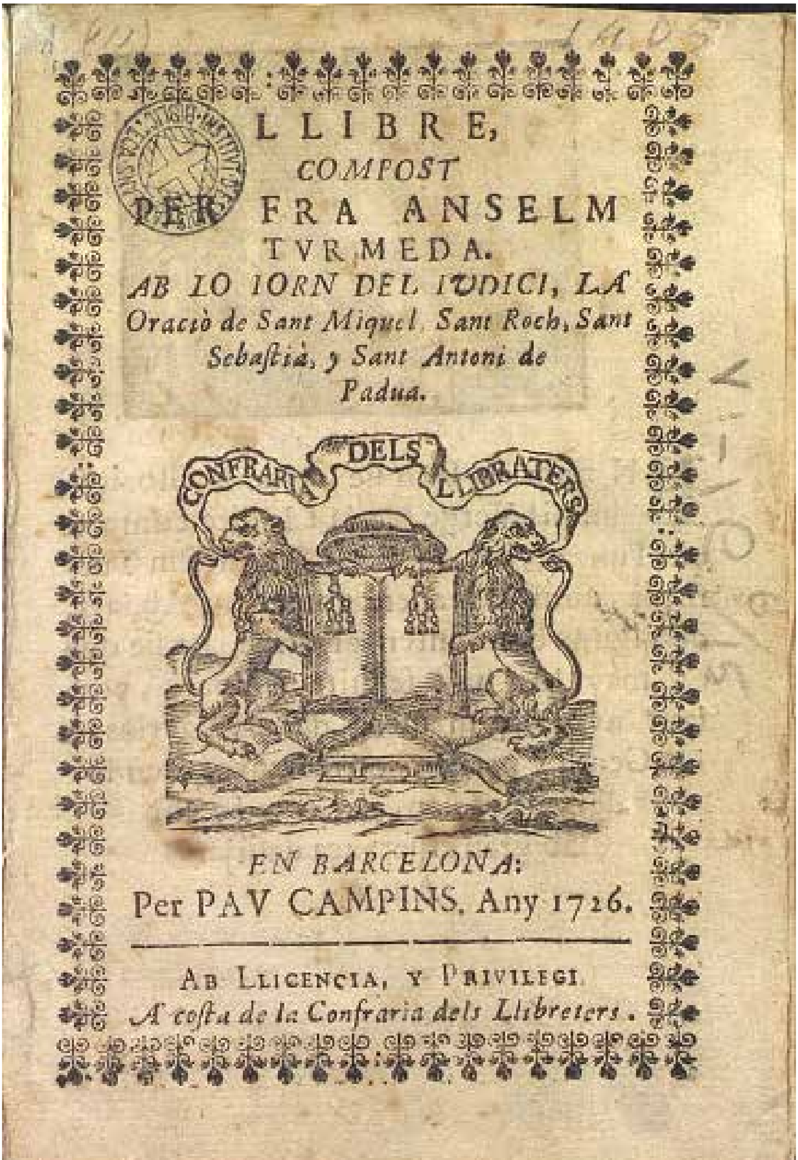
Regla segona.

[illegible]

Regla.3.

[illegible]

VENTALLOL, Joan. *Pratica mercantiuol composta e ordenada per en Joan Vantallol de la ciutat de Mallorques*. Lió: Impremta de Joan de La Place, 1521.

LLIBRE,
COMPOST
PER FRA ANSELM
TVRMEDA.
AB LO IORN DEL IVDICI, LA
Oració de Sant Miquel, Sant Roch, Sant
Sebastià, y Sant Antoni de
Padua.

CONFRARIA DELS LLIBRATERS

EN BARCELONA:
Per PAV CAMPINS, Any 1726.

AB LLICENCIA, Y PRIVILEGI.
A costa de la Confraria dels Llibreters.

TURMEDA, Anselm. *Llibre compost per Fra Anselm Turmeda.* Barcelona: Pau Campins, 1726. Font: Biblioteca de Catalunya.

sent presa poch temps apres la rabosa per lo pastor y dilacera da dels seus gossos: dix aquestes paraules. O quant meritamẽt reporte aquest grauissim detriment, puix treballi en deffraudar lo immunde de culpa.

Faula.vij. Del velocissim seruo y dl astut cassador.

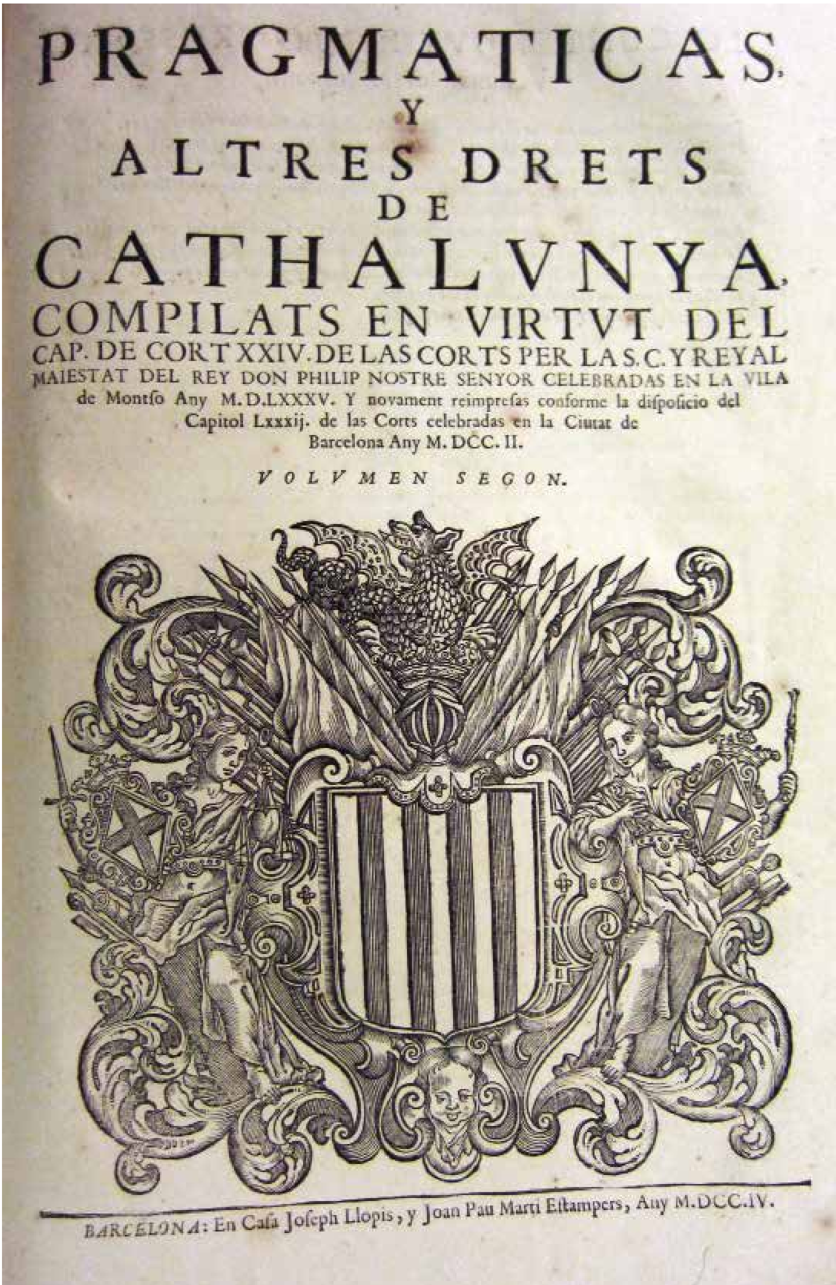

Lo profit, e desloar y lo dany vituperar.

BEuent vn bellissim Ceruo en vna lucida font: veu la ombra dels seus estesos corns en la profunditat de aquella. Per bon comẽçant a lloar la sua pulcritut y bellea: vistes tan flaques les sues cuxes les oprobria. Seguis en aquest temps: que dit corrent vn diligent caçador per la muntanya: fonch sentit del velocissim ceruo: per bon fugint ab grandissima furia: acampa dela mort ab la velocitat deles sues cames. Mas embarzerant se dins vna espessa silua ab la magnitut dels seus bellissims corns fonch pres del caçador. Per bon vent se arribar al vltim fi dela sua vida: dix aquestes paraules. Veritament reporte aquest grauissim dan: puix hoy lo quem era damnos: y oprobi hi lo quem era salutifer. Instrueix aquesta faula: quel home no deu voler lo que es aparent: mes lo existent y mes digne.

Faula.viij. dela rabosa y del gall y dels gossos.

ISOP. *Libre del savi he clarissim fabulador Isop ystoriat e notat als marges del libre***.** Barcelona: Sanso Arbus, 1576. Font: Biblioteca de Catalunya.

PRAGMATICAS Y ALTRES DRETS DE CATHALVNYA,

COMPILATS EN VIRTVT DEL CAP. DE CORT XXIV. DE LAS CORTS PER LA S. C. Y REYAL MAIESTAT DEL REY DON PHILIP NOSTRE SENYOR CELEBRADAS EN LA VILA de Montso Any M.D.LXXXV. Y novament reimpresas conforme la disposicio del Capitol Lxxxij. de las Corts celebradas en la Ciutat de Barcelona Any M. DCC. II.

VOLVMEN SEGON.

BARCELONA: En Casa Joseph Llopis, y Joan Pau Marti Estampers, Any M.DCC.IV.

Constitvtions y altres drets de Cathalvnya. Barcelona: Joan Pau Marti y Joseph Llopis ..., 1704.

ELS PRIMERS LLIBRES INFANTILS A CATALUNYA

Cristina Garreta Girona

Biblioteca Central Xavier Amorós (Reus)

Abans de començar la presentació d'«Els primers llibres infantils a Catalunya», voldria expressar el meu agraïment en dos sentits. El primer és per als organitzadors d'aquestes jornades de llibre antic, Monserrat de Anciola i Josep Fàbregas, per haver inclòs dins el seu programa d'abast general un espai per parlar de llibre infantil. Aquest simple fet és molt més extraordinari del que pot semblar. Difícilment es parla del llibre infantil si no és des de les àrees especialitzades, i s'obvia o es menciona només sumàriament en els estudis i les bibliografies històriques generals. El segon sentit del meu agraïment és el d'haver-me donat a mi, en aquest context, l'oportunitat de parlar-vos-en.

La meva presentació es fonamenta en dues obres cabdals que es complementen des de diferents àmbits. Aquests llibres són la *Bibliografía histórica del libro infantil en catalán* de Teresa Rovira i Maria Carme Ribé, bibliotecàries totes dues, l'una tarragonina i l'altra de Reus, i la *Història de l'edició a Catalunya* de Manuel Llanas. M'ha fet gaudir l'encreuament de les seves dades perquè han posat llum a escenes quotidianes amb llibres i infants en diferents moments de la nostra història. Òbviament, la bibliografia consultada és molt més àmplia, l'anireu trobant citada.

Finalment, voldria fer esment a la selecció dels llibres comentats. Són llibres adreçats als infants, sigui a un en particular, com és el cas de *Doctrina Pueril* de Ramon Llull (segle XIII) o a tota una generació. Són els llibres que els infants de cada època tenien al seu abast o al dels adults que instruïen la seva lectura com el *Llibre dels bons amonestaments* de Fra Anselm Turmeda i les *Faules* d'Isop. Quan n'he tingut l'opció, he escollit llibres ben documentats i conservats actualment en diverses biblioteques del món, si no les primeres edicions completes,

sí fragments o edicions primerenques. L'elecció de la primera edició catalana dels contes de Perrault, que és en castellà, ve motivada perquè il·lustra la trista història de la cultura i la llengua del nostre país. *Lo llibre de la infantesa* de Terenci Thos i Codina, escrit el 1866, és el primer rondallari per a infants, amb alguns elements interessants a destacar en relació amb el següent i darrer llibre escollit, el més modern, que pretén ser un petit homenatge al convilatà Cels Gomis, figura destacada en el folklore, la pedagogia i moltes altres disciplines del segle XIX.

1. Ramon Llull (1232/33?-1315/16?). *Doctrina Pueril* (1275/1282?).

El llibre infantil català està de sort perquè va néixer de la ploma de l'autor més cèlebre i prolífic de la literatura medieval catalana: Ramon Llull. D'entre tota la seva vastíssima obra, dedica un llibre complet a la lectura d'un infant, el seu fill Domingo. *Doctrina pueril*, escrit durant el segle XIII, entre 1275 i 1282,[1] és considerat pel Dr. Joan Tusquets[2] el primer llibre de tot el món escrit deliberadament amb llenguatge infantil, i la primera enciclopèdia adreçada als infants en llengua vulgar. Si Teresa Rovira el va descartar a la seva *Bibliografia histórica del libro infantil en catalán* va ser, tal com ella mateixa exposa a la introducció, perquè quan realment es va imprimir i difondre ja era ben entrat el segle XVIII i, llavors, lògicament, ja no era una lectura que els infants d'aquell temps seleccionaven per interès.[3] Amb tot, l'hem volgut recollir en aquesta presentació amb voluntat de reivindicar-lo en el calendari d'efemèrides del llibre per a infants.

De fet, aquesta reivindicació té tot el sentit si observem que presenta molts elements originals i destacables, tal com remarca Schib:

1. És una obra en **llengua vulgar** en un moment en què el llatí era l'única llengua de l'ensenyament (pensem que els alumnes parlaven entre ells llatí i també en les relacions mestre-alumne; només parlaven la llengua vulgar els mestres de l'escola primària). Aquesta actitud dóna

1 SCHIB, Gret. «Introducció», dins LLULL, Ramon. *Doctrina Pueril*. Barcelona: Barcino, 1972, pàg. 5.
2 TUSQUETS I TERRATS, Joan. *Ramon Llull com a pedagog comparativista cristià: discurs llegit el dia 8 de març de 1970 en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona: L'Acadèmia, 1970, pàg. 26-29.
3 ROVIRA, Teresa; RIBÉ, M. del Carme. *Bibliografía histórica del libro infantil en catalán*. Madrid: ANABA, 1972, pàg. XI.

relleu al caràcter personal d'un text ple de reflexions i idees pròpies, que s'adreça a un fill jove.

2. Pedagògicament és una obra molt avançada, amb un complet **programa educatiu** que li ha donat un lloc destacat en la història de la pedagogia europea.

3. **S'adreça a un lector jove**, el seu fill, de 8 anys com a màxim, i, per tant, hi ha una intenció de fer-se amè en el llenguatge i en l'estructura original dels continguts que li confegeix un caire planer. Això l'ha convertida en una de les obres més accessibles al pensament lul·lià.

4. **Enciclopèdic**. Té la intenció de compilar tot el coneixement del moment de manera organitzada. Possiblement la llengua va ser una dificultat per convertir-lo en una obra d'ús general a l'escola pública, ja instaurada al segle XIII a l'entorn de les catedrals, però sí que tenia accés a l'ensenyament privat, com el que podia fer l'autor amb el seu propi fill.

De l'obra originalment manuscrita i de les impressions posteriors, no en tenim exemplars documentats per Palau[4] fins **una edició de 1736** de l'Impremta de Pere Antoni Capó, conservada a la Biblioteca de Catalunya, però sí que en fa un complet inventari l'estudi de Schib amb referències d'exemplars manuscrits conservats en diverses biblioteques d'Europa, i també de diverses edicions i traduccions. De fet, l'obra de Llull no és la que més ràpidament passa per la impremta, sinó que la primera edició coneguda de l'obra en català no s'imprimeix fins al 1521. Cal dir, també, que durant força temps, malgrat la invenció de la impremta, es continuaven fent còpies manuscrites de llibres, i aquests dos sistemes van conviure un llarg temps.

El cert és que *Doctrina Pueril*, tot i ser un llibre tan extraordinàriament modern en molts aspectes, no va tenir la difusió esperada, ja que el **Papa Gregori XI el va censurar per herètic, junt amb altres títols l'any 1376.**[5]

Mentre no es generalitza l'educació, no es generalitza la lectura i, per tant, «no hi ha necessitat» de llibres per a infants. Encara, tot i generalitzada la lectura, els diferents corrents pedagògics orienten el

4 PALAU I DULCET, Antoni. *Manual del librero hispano-americano: bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor comercial de los impresos descritos*. Barcelona: Librería Palau, 1948-1977. 28 vol.
5 SCHIB, *op. cit.*, pàg. 23.

caràcter dels textos adreçats als infants, entre el to moralista o bé el gènere fantàstic. Els primers són per acontentar els grans, i els altres, els infants lectors.

La història del llibre infantil català està subjecta a diversos aspectes que fan que hagi tingut una **evolució ben irregular**. Als aspectes polítics i culturals de repressió que han condicionat intermitentment el conjunt de la literatura i la llengua catalana al llarg dels segles, cal afegir-hi limitacions de caràcter social, derivades d'una societat que no té una mirada atenta a les necessitats de l'infant. No s'hi compta com un lector amb uns gustos i unes necessitats diferenciades que pugui empènyer ni els autors, a escriure específicament per a ells, ni els impressors, a publicar, almenys no fins ben entrat el segle XVIII. Com a molt, l'infant és considerat algú que convé formar i adoctrinar. Vet aquí un nou motiu per donar valor a l'acció que Llull fa ja al segle XIII amb *Doctrina Pueril*.

Altres obres, una mica més endavant, van tenir una difusió amplíssima amb encàrrecs d'edicions molt nombroses com són els Catons, els Isopets i els Anselmos, almenys tal i com en fa esment l'*Edició a Catalunya* de Manuel Llanas.[6] L'autor ens fa saber que en morir el llibreter **Miquel Cabrit el 1538** es fa un inventari del material que queda a la seva llibreria. El contingut d'aquest inventari ens fa adonar que s'havia anat especialitzant en material escolar, ja que dels títols que hi ha en més quantitat són Catons i Franselms o el *Llibre de bons amonestaments.*

2. Anselm Turmeda (1352/55?-1423). *Llibre dels bons amonestaments* (1398, «Franselm»).

Aquest llibre es va fer servir durant segles, fins a les acaballes del segle XIX, com a llibre d'aprenentatge de la lectura.

Tot i la controvèrsia de l'autor, **monjo cristià convertit a l'islam** i fortament compromès amb aquesta religió, autor, també, de *Disputa de l'ase contra Fra Anselm sobre la natura e noblesa dels animals* (1418); aquest va ser un dels primers llibres de lectura que es va fer servir a les escoles i que va perdurar fins ben entrat el segle XIX, quan se'n fa la darrera edició. Es va popularitzar amb el nom de «Franselmo».

6 LLANAS, Manuel. *Història de l'edició a Catalunya*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002. 5 Vol. 1, pàg. 123.

Es tracta d'un text breu, en forma de consells (amonestaments) per a «Qui aprendre vol bon nodriment»[7] escrit en vers l'any 1398 (tal com consta al mateix escrit). Tracta temes com la mort, la fe, els diners, la pau, la justícia... Ben segur que era una eina ideal per entrar en la pràctica de la lectura, a la vegada que s'instruïa els infants amb principis morals.

Imprimir aquests llibres de venda segura, constantment editats i extraordinàriament usats en l'ensenyament[8] era un privilegi que tenien els membres del gremi de llibreters (hereus del negoci de diverses generacions i amb forta influència en els governs de les ciutats, especialment a Barcelona), que no incloïa o que millor dit excloïa els impressors, la majoria dels quals eren estrangers, principalment alemanys establerts a Barcelona. Aquest monopoli es va extingir a partir del 1718, any en què Felip V concedeix el privilegi d'impressió de tots els llibres destinats a l'ensenyament a la Universitat de Cervera; de manera que, fins i tot, es va demanar que s'enviessin a Cervera tots els exemplars ja impresos existents a les llibreries. Amb tot, com que els llibreters no hi van estar gens d'acord i l'eficàcia de l'Administració no va ser del tot eficient, no és estrany trobar Franselmos amb una data bastant posterior; el que es pot veure a l'encartament central correspon a 1726 i va ser imprès per Pau Campins.

3. Isop. *Libre del savi he clarissim fabulador Isop ystoriat e notat als marges del libre*. Estampat en Barcelona «en casa de Sanso Arbus» (1576, «Isopet»).

Amb l'aparició de la impremta, augmenta l'interès per la lectura i apareix la necessitat social de desxifrar el codi de l'escriptura. Comencen a aparèixer centres on és possible desenvolupar aquesta habilitat, un primer pas cap a l'educació socialitzadora que arriba a diversos sectors de la població. En aquest marc se situa l'edició de materials impresos per a l'ús escolar.[9]

7 TURMEDA, Anselm. *Llibre dels bons amonestaments*. Dibuixos de Tàssies. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992. (El tinter dels clàssics, 31).
8 LLANAS, *op. cit*., vol. 1, pàg. 124.
9 VALRIU, Caterina. *Història de la literatura infantil i juvenil catalana*. Barcelona: Pirene, 1994, pàg. 37.

El moment, però, no és favorable per a la cultura i la llengua catalana, hi hi haurà molt pocs testimonis impresos en català per donar suport a aquesta recent sorgida «escola pública».

Només alguns relats, com les faules, molt difosos oralment en època medieval van assolir una gran generalització a base de nombroses reedicions. Malgrat que hi va haver diversos autors que a partir dels models grecs clàssics van escriure diverses narracions curtes, moltes vegades en vers, moralitzants i sovint protagonitzades per animals, als Països Catalans l'obra d'aquest gènere més divulgada indiscutiblement va ser la de les *Faules* d'Isop. La primera edició coneguda en català data del 1550. El bisbe de Girona n'encarregà a **Joan Guardiola, llibreter i editor, 1.000 exemplars que es van estampar a la impremta de Joan Carles Amorós,**[10] possiblement per a les escoles de les catedrals.

No hem localitzat cap exemplar d'aquesta primera edició que recull Palau,[11] però sí que tenim constància d'una reimpressió del mateix text amb els mateixos boixos feta el 1576 a càrrec d'Arbús a la Biblioteca de Catalunya.

El format dels llibres anava molt en relació amb el preu final i amb el públic al qual anava destinat. Un format petit, òbviament, era més manejable i també més econòmic, dues característiques molt pertinents per a l'ús d'alumnes joves i gent senzilla. Palau justifica que les raons del seu èxit (unes edicions senzilles per un preu econòmic) han estat les mateixes que han fet que ens n'arribin pocs exemplars.

Encara hi ha una altra raó per al seu èxit que és el **detall de les il·lustracions** que, ben aviat, van acompanyar el text denominat popularment Isopet historiat. Els Isopets podrien ser, també, els primers llibres il·lustrats europeus, ja que les il·lustracions tenen la mateixa intenció que l'obra de Comenius 100 anys més tard. Malgrat la suposada senzillesa tipogràfica, cal destacar la riquesa de detalls en els boixos que eleven Isop dins l'imaginari col·lectiu.[12]

Els mestres el van utilitzar ininterrompudament fins al segle XIX en versions cada vegada més censurades d'acord amb la moral cristiana.

10 LLANAS, *op. cit*., s. XV-XVII, pàg. 126.

11 PALAU, *op. cit*.

12 *Llibres impresos de la Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. http://www.bnc.cat/Centenari/La-col-leccio/Llibres-impresos [Consulta: 27 de setembre de 2015].

4. Charles Perrault (1628-1703). *Cuentos de Claudio Perrault y de Madama de Beaumeont*; versión castellana de Cecílio Navarro. Barcelona: Imprenta de Luís Tasso Serra, (1883).

El següent llibre que presento és aquest recull de contes a l'entorn del qual hi ha un seguit d'incidències que permeten il·lustrar el moment en què es va publicar a casa nostra una obra d'origen francès. Si avui dia és del tot reconegut el valor dels contes que Perrault va recrear d'acord amb els relats d'origen oral i que avui configuren la base del nostre imaginari col·lectiu (la Caputxeta, en Barbablava, el Petit Polzet, el Gat amb botes i la Ventafocs) no va ser sempre de la mateixa manera, sinó que el seu valor ha estat molt subjecte als diferents corrents pedagògics.

Charles Perrault fou un intel·lectual francès, establert a la cort del rei Lluís XIV, que gaudia d'una posició privilegiada. La seva activitat es va desenvolupar durant la segona meitat del segle XVII, el moment en què, segons Hürlimann,[13] la societat dirigeix per primera vegada **la mirada cap a l'infant com un ésser amb vida pròpia**, fet que propicia a Europa l'aparició dels primers llibres il·lustrats, entenent la il·lustració no com a simple decoració sinó com a suport del text, tal és el cas de Comenius, autor d'*Orbis Pictus* (1658). Recordem que a Catalunya ja eren molt populars les *Faules* d'Isop historiades des del 1550.

Aquesta atenció benèvola va durar poc, perquè si bé el segle XVII es tanca amb la publicació, el 1697, d'*Histoires ou contes du temps passé, avec des moralités*, o *Contes de ma mère l'Oye* (*Històries o contes del temps passat, amb moralitats* o *Contes de la mare Oca*). El segle XVIII s'inicia amb la mort de Perrault (1703), i amb la inclinació dels corrents pedagògics cap a la raó i les coses demostrables, motiu pel qual la fantasia patirà un gran desprestigi. Aquest llibre de Perrault es va estendre per Europa a ritmes ben diferents. Tot i que la següent edició francesa data ja del 1707, no és fins al 1729 que en tenim constància de la primera traducció a l'anglès *Histories or Tales of Passed Times.* I la següent és de l'Haia el 1742.[14]

13 HÜRLIMANN, Bettina. *Tres siglos de literatura infantil europea*. Barcelona: Juventud, 1982, pàg. 46.

14 MARTENS, Hanna. *Cuentos de Perrault en la traducción anónima de Biblioteca Universal (1892)*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2014. http://www.cervantesvirtual.com/obra/cuentos-de-perrault-en-la-traduccion-anonima-de-biblioteca-universal-1892/ [Consulta: 27 de setembre de 2015]. *WALCKENAER, Charles A. Dissertation sur les Contes de Fées.* http://www.shanaweb.net/dissertation-les-contes-fees-2/ [Consulta: 27 de setembre de 2015].

Entre la bibliografia consultada he trobat diverses explicacions que podrien justificar que no se'n fes una difusió immediata:

- Amb aquest text Perrault es posiciona a favor de la modernització de la llengua i la literatura, enfront dels grans autors clàssics difosos en llatí.[15]
- Ja no està sota la protecció de la cort, tot i que gaudeix d'un cert nom, està retirat de la vida pública i dedicat l'educació dels seus fills.
- Inicialment és un recull dels contes no prou considerats com a gènere literari pròpiament, sinó un *divertimento* als salons literaris que freqüentava, tant és així que les primeres edicions apareixen amb el pseudònim de P. d'Amancourt.
- Possiblement és un tipus de literatura poc valorada pels intel·lectuals de l'època; els llibres de religió i de ciència tenien més predicament.[16]
- A Catalunya i a Espanya un motiu important podia ser la censura de tot el que venia de l'estranger, principalment si era imaginatiu, segons Montserrat Comas.[17]
- El segle XVIII, que ja té assumit que l'infant té unes **necessitats intellectuals específiques, les orienta cap a l'educació i la moralització**. Hi ha un rebuig per la fantasia, i es posa l'accent en els elements moralitzants. De fet, la primera edició ja els posa en relleu amb el títol mateix: *Histories ou contes du temps passé avec des moralités*.

En aquell moment, els infants rebien les propostes de lectures majoritàriament de la mà de les seves **institutrius**, moltes de les quals s'atorguen la categoria d'autores i elaboren històries estrictament formatives i exemplificadores, sense ni un bri de concessió a la imaginació, l'aventura o el misteri. És una pràctica habitual, com la de l'edició escollida, la d'editar en un mateix volum, alguns dels contes de Perrault degudament esporgats i contes d'alguna d'aquestes institutrius que van arribar a tenir un nom reconegut com la Madama de Boumont, la Madama de Genlis, etc.[18]

15 BERNAL, Maria Carme; RUBIO, Carme. «Charles Perrault: *Contes d'en Perrault*», dins: *El patrimoni de la imaginació: llibres d'ahir per a lectors d'avui*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2007, pàg. 36.

16 PEYROU, Òscar. «Introducció», dins PERRAULT, Charles. *Contes d'antany*. Barcelona: Barcanova, 1989, pàgs. 7-25.

17 COMAS, Montserrat. *Lectura i biblioteques populars a Catalunya 1793-1914*. Barcelona: Curial, Abadia de Montserrat, 2001.

18 HAZARD, Paul. *Los libros, los niños y los hombres*. 4a ed. Barcelona: Juventud, 1982.

L'entrada del text de Perrault a Catalunya és tardana i en castellà, i ja no es fa des del text original sinó a partir de les nombroses adaptacions aparegudes a partir de les diverses edicions successives. De fet, tot i que a Europa, durant la segona part del segle XVIII es comença a utilitzar la llengua materna per a la instrucció dels infants, **els infants catalanoparlants que tenien accés a la instrucció i, per tant, a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura** (només a l'entorn d'un 10% dels infants) **ho faran en castellà i els llibres de lectura als quals tindran accés també són en aquesta llengua.**[19] La recuperació de l'espai públic per part de l'edició en català va ser, encara durant el segle següent, una **conquesta lenta** i plena de dificultats. Calia entrar al mercat i guanyar lectors a l'edició en espanyol, hegemònica des de feia segles.[20]

La primera traducció coneguda dels contes de Perrault a alguna llengua de l'Estat espanyol data del 1824. És en castellà i es fa a París. Han passat 127 anys d'ençà que es van escriure i és bastant més tardana que altres edicions europees.

L'any 1862 a París Jules Claye fa una edició de luxe amb 41 magnífics gravats de Gustave Doré. Aquesta edició es va convertir en un èxit instantani i ràpidament se n'encarreguen traduccions que s'acompanyen d'una selecció de les il·lustracions. Aquestes il·lustracions van causar un gran impacte i han estat les que van inspirar altres il·lustradors durant molt de temps.

La Biblioteca de Catalunya conserva un exemplar de la primera edició que es va fer entre Barcelona (Administración la Maravilla) i Madrid (Don M. Quijarro), que data del 1862. Aquesta edició té la característica que dóna els noms en versió lliure (Amapola per Caputxeta Vermella, etc.).[21]

La primera edició en català és encara més tardana. Data del 1907 i és a càrrec de l'editorial Joventut. Les il·lustracions són d'Apel·les Mestres i té el clar propòsit de fer **participar la literatura infantil i juvenil del caràcter regeneracionista que es volia** per a la literatura d'adults.[22]

19 LLUCH, Gemma. *La lectura en català per a infants i adolescents: Història, investigació i polítiques*. València: IIUFV; Barcelona: PAM, 2013, pàg. 47.
20 LLANAS, *op. cit.*, s. XIX, pàg. 92.
21 VALRIU, *op. cit.*, pàg. 118.
22 BERNAL, *op. cit.*, pàg. 37.

Novament, ens trobem davant d'una obra que transcendeix les intencions de l'autor. En aquest punt, trobem divergències entre els estudiosos. Els uns, li reconeixen la seva intencionalitat didàctica i adreçada als infants (Hürlimann) i, els altres, tan sols li reconeixen el mèrit d'haver recollit elements de la tradició popular per evitar-ne l'oblit i haver-los recreat d'acord amb els gustos i l'estil de l'època, però insisteixen en el fet que, originàriament, només pretenien divertir i, si cal, també instruir, els membres de la cort amb els seus afers llicenciosos (Lluch, Peyrou).

Amb tot, és innegable que l'obra de Perrault ha resultat d'una gran transcendència en la conformació de l'imaginari col·lectiu, forma part de la tradició que es transmet de pares a fills i és pràcticament de narració obligada en totes les llars infantils. Els seus contes han esdevingut patrimoni de la imaginació.

5. Terenci Thos i Codina (1841-1903). *Lo llibre de la infantesa: rondallari català*. Barcelona: Verdaguer, (1866).

Segons la bibliografia de **Teresa Rovira i M. del Carme Ribé, aquest és el segon llibre** més antic en català que respon a la idea de «lectura per gust» dels infants. El primer data de l'any anterior, el 1865. Es tracta de ***Lo llibre dels àngels* de Francesc Pelagi Briz**. *Lo llibre dels àngels* té un caràcter moralitzant i catequètic, i potser no ens acabaria d'aportar gaire cosa més a la resta de llibres ja comentats. El llibre seleccionat, en canvi, ens permet apuntar algun element que va significar una aportació important en l'àmbit de la literatura per a infants.

Dues són les novetats principals:

- Està escrit en català, sense justificants ni atenuants, com solien portar aquelles obres que «s'atrevien» a ser editades en la nostra llengua.
- Inicia el procés folklorista de recollir les rondalles de viva veu a Catalunya, del qual participaran tot seguit Cels Gomis i tants d'altres. Ens permet, també, fer una reflexió a l'entorn del valor de la literatura popular de transmissió oral, que ha estat la **base que ha mantingut viva la llengua**, sobre la qual s'ha actualitzat la identitat nacional. La literatura més senzilla esdevé el tresor que permet la recuperació del contingut cultural que ens uneix com a poble, i això els primers en adonar-se'n són els homes i les dones de la Renaixença.

Lo llibre de la infantesa és escrit per un advocat mataroní nascut l'any 1841. Terenci Thos i Codina va formar part de l'Acadèmia de Bones Lletres i va ser un dels precursors de la recuperació dels Jocs Florals. Publicat el 1866 podem considerar que és el primer llibre existent sobre rondallística catalana,[23] tot i que ell no admet la denominació d'erudit del folklore, que en aquell moment es començava a valorar.

El llibre és una **combinació de contes de creació pròpia** a partir d'elements i formes imitades de les rondalles populars, amb altres que són pràcticament la transcripció de les veus de narradors anònims. S'adreça directament als infants i als «pares i mares qui en ses tendres mans posareu eix rondallari». A la introducció s'entreté a explicar-los què són les rondalles i el valor que tenen per a un poble. L'autor exalça la poesia i la fantasia que emana de les rondalles, «de lo que no es veritat en la historia ni possible en la naturalesa» enfront la moralitat i la raó d'alguns filòsofs que han menyspreat «el plaer dolcíssim que prové de la bellesa literària d'eixes meravelloses narracions».

«L'home, diu, té necessitat de la bellesa i de "lo sobrenatural", que la bena del racionalisme ha fet menysprear.»

6. Cels Gomis (1841-1915). *La tierra*. Barcelona: Bastinos, (1877).

I a Reus? Hem fet a Reus alguna aportació primerenca al món del llibre per a infants? Aquesta pregunta em va portar a consultar el llibre del meu precursor en el càrrec de director, la *Bibliografia reusenca fins el 1900* d'Enric Aguadé[24] i vaig descobrir que sí, que a més a més d'haver imprès un parell d'edicions de Franselmos, Reus aporta un autor que va tenir un notable èxit en l'edició de llibres d'esdeveniments per a ús escolar. Es tracta de Cels Gomis, a qui recentment la Biblioteca Xavier Amorós ha homenatjat en el centenari de la seva mort, i del qual hem exposat manuscrits i primeres edicions de llibres de coneixements per a infants en editorials reconegudes a tot el país.

Cels Gomis, nascut el mateix any que l'autor anterior, comparteix amb ell la mateixa època històrica i el mateix moment de revaloritzar el patrimoni etnogràfic propi. D'altra banda, la seva ideologia

23 IBERN REGÀS, Pere M. «Terenci Thos i Codina, polígraf i erudit», dins THOS I CODINA, Terenci. *Lo llibre de la infantesa: rondallari català.* Edició facsímil. Barcelona: Alta Fulla, 1985, pàg. V-XVII

24 AGUADÉ BRUIX, Enric. *Bibliografia reusenca fins el 1900*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1998 (Rosa de Reus, 96), pàg. 147.

revolucionària i una professió que el fa viatjar, el porten a moure's en ambients molt diferents. Home inquiet i curiós, gran excursionista i observador del territori, escriurà moltes obres sobre meteorologia i geografia popular, àmbit en el qual s'inicia amb llibres de text en castellà. La seva obra té un component científic molt important i singular, marcada per una íntima relació entre el sentiment i el coneixement, entre les emocions i la raó.[25]

Persona inquieta i activa, Cels Gomis estableix contacte amb Joan Bastinos, propietari de la Librería y casa editorial Bastinos, sensible a una mirada racional i didàctica sobre l'entorn. Bastinos, proper a àrees d'influència de l'època, segueix el consell que li fa el director de l'Escola Normal de concentrar-se en l'edició de materials per a la primera ensenyança. Aquesta orientació sembla ser tot un encert i el 1877 ja treu un catàleg molt detallat de més de 200 pàgines amb referències classificades per matèries i amb projecció a Cuba, Puerto Rico, les Filipines, l'Uruguai...[26]

Un dels múltiples noms cèlebres que publiquen a les diverses col·leccions didàctiques és el de Cels Gomis. Hi publica llibres educatius, previs als seus treballs folklòrics. El primer és el llibre que ens ocupa, del 1877, *La Tierra*, i també hi publica, un any més tard, *Las plantas*. Al tombant del 1900 segueix escrivint altres llibres adreçats a les escoles amb Antonio J. Bastinos i també a l'editorial de Lluís Tasso, de reconegut prestigi.[27]

La Tierra és un bon exemple d'aquest estil proper i intimista amb què Cels Gomis exposa les teories científiques. Es tracta d'un original compendi de geografia redactat en forma de diàleg, un diàleg amorós, no exempt de rigor, entre un pare i un fill en el transcurs d'una conversa davant les meravelles de la naturalesa.

25 PALOMAR, Salvador. «Pròleg», dins GOMIS, Cels. *Botànica popular catalana*. La Bisbal d'Empordà: Sidillà, 2015, pàg. 6.
26 SAMPER, Emili. «L'obra folklòrica de Cels Gomis». Conferència pronunciada a l'Arxiu Municipal de Reus. 7 de maig de 2015.
27 PALOMAR, *op. cit*., pàg. 7.

BIBLIOGRAFIA

AGUADÉ BRUIX, Enric. *Bibliografia reusenca fins el 1900*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1998 (Rosa de Reus, 96).

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. *Llibres impresos de la Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.

http://www.bnc.cat/Centenari/La-col-leccio/Llibres-impresos [Consulta: 27 de setembre de 2015].

COMAS, Montserrat. *Lectura i biblioteques populars a Catalunya 1793-1914*. Barcelona: Curial [etc.], 2001.

GOMIS, Cels. *Botànica popular catalana*. La Bisbal d'Empordà: Sidillà, 2015.

HAZARD, Paul. *Los libros, los niños y los hombres*. 4a ed. Barcelona: Juventud, 1982.

HÜRLIMANN, Bettina. *Tres siglos de literatura infantil europea*. Barcelona: Juventud, 1982.

LLANAS, Manuel. *Història de l'edició a Catalunya*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002. 5 vol.

LLUCH, Gemma. *La lectura en català per a infants i adolescents: història, investigació i polítiques*. València: IIUFV; Barcelona: PAM, 2013.

LLULL, Ramon. *Doctrina Pueril*. Barcelona: Barcino, 1972.

MARTENS, Hanna. *Cuentos de Perrault en la traducción anónima de Biblioteca Universal (1892)*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2014.

http://www.cervantesvirtual.com/obra/cuentos-de-perrault-en-la-traduccion--anonima-de-biblioteca-universal-1892/ [Consulta: 27 de setembre de 2015].

WALCKENAER, Charles A. *Dissertation sur les Contes de Fées*. http://www.shanaweb.net/dissertation-les-contes-fees-2/ [Consulta: 27 de setembre de 2015].

PALAU I DULCET, Antoni. *Manual del librero hispano-americano: bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor comercial de los impresos descritos*. Barcelona: Librería Palau, 1948-1977. 28 vol.

PALOMAR, Salvador. «Pròleg», dins GOMIS, Cels. *Botànica popular catalana*. La Bisbal d'Empordà: Sidillà, 2015.

— *El patrimoni de la imaginació: llibres d'ahir per a lectors d'avui*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2007.

PERRAULT, Charles. *Contes d'antany*. Barcelona: Barcanova, 1989.

ROVIRA, Teresa i RIBÉ, M. del Carme. *Bibliografía histórica del libro infantil en catalán*. Madrid: ANABA, 1972.

SAMPER, Emili. «L'obra folklòrica de Cels Gomis». Conferència pronunciada a l'Arxiu Municipal de Reus (7 de maig de 2015).

THOS I CODINA, Terenci. *Lo llibre de la infantesa: rondallari català.* Edició facsímil. Barcelona: Alta Fulla, 1985.

TURMEDA, Anselm. *Llibre dels bons amonestaments*. Dibuixos de Tàssies. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992 (El tinter dels clàssics, 31).

TUSQUETS I TERRATS, Joan. *Ramon Llull com a pedagog comparativista cristià: discurs llegit el dia 8 de març de 1970 en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona: L'Acadèmia, 1970.

VALRIU, Caterina. *Història de la literatura infantil i juvenil catalana*. Barcelona: Pirene, 1994.

EL LLIBRE DE LES *CONSTITUTIONS Y ALTRES DRETS DE CATHALUNYA*... (BARCELONA, 1704)[1]

Antoni Jordà Fernández

Catedràtic d'Història del Dret i de les Institucions-URV

1 Text de la conferència pronunciada a les Jornades Llibre Antic: «El llibre antic: memòria del passat», organitzades pel Centre de Lectura de Reus (Reus, 15 d'abril de 2015). S'hi han afegit notes a peu de pàgina.

Com afirmava Josep M. Pons Guri, un antiquíssim usatge, conegut com *Una quaeque gens,* deia que cada poble escull la seva llei: «Cascuna gens assi mateix elegeix propria Ley per sa costuma, car longa costuma per Ley es hauda.»[2]

Durant segles, el dret, potser més que la llengua, ha estat l'element definidor i identitari d'un poble ordenat políticament. A Catalunya, com a la resta de regnes europeus, durant la baixa Edat Mitjana i l'època Moderna s'imposaren les compilacions com a instrument de recopilació de les lleis vigents. Aquest fenomen jurídic arribarà fins al segle XIX, quan l'impuls codificador originat per la Revolució Francesa portarà a la fi les compilacions.

Les institucions de la Catalunya medieval i moderna

Cal recordar que les institucions catalanes en època medieval i moderna, una vegada consolidats els trets fonamentals o elements bàsics de cada institució (Cort General, Generalitat, etc.), mantindran les seves característiques pràcticament inalterables fins a la promulgació del decret de Nova Planta, el 1716.

Tinguem present que des del s. XII el comte de Barcelona és, també, rei d'altres regnes, que conformen la denominada corona d'Aragó, resultat de la unió en un mateix monarca de diferents regnes, que, malgrat la submissió comuna a un únic rei, continuen conservant estructures polítiques pròpies. Es forma, així, un bloc molt heterogeni: al costat d'antigues organitzacions polítiques, com Aragó o Catalunya, n'apareixen altres, sorgides en els territoris ocupats anteriorment pels musulmans (València, Mallorca). Aquesta estructura política i institucional, que

2 3CYADC I, 1 , tit. XV, usatge *Una quaeque gens*.

comporta l'existència de lleis i institucions diferents en cada regne, es mantindrà, també, després de la unió dinàstica de la corona de Castella i la corona d'Aragó a finals del segle XV, però ara dins de la monarquia hispànica.

Tanmateix, a partir del segle XVI sorgeix amb força, arreu d'Europa, una nova concepció del poder del rei, a partir de la qual la sobirania règia té un paper exclusiu en la creació del dret i en l'organització política del regne. La consolidació de l'estat a l'època Moderna suposa, segons aquesta concepció, la necessària eliminació dels obstacles que impedeixin aquella actuació del monarca, a fi de permetre la consolidació del que s'ha denominat absolutisme polític.

En aquest context, el manteniment de lleis i institucions, que malgrat la seva llarga tradició medieval no permetien l'afirmació del poder del rei, eren, si més no, una dificultat que calia resoldre. Les guerres entre el monarca i les institucions catalanes, especialment la guerra dels Segadors i la de Successió, són un pas més en aquella direcció, que acabaria, finalment, amb el triomf de la sobirania reial que es va imposar sobre les institucions i lleis del regne.

Catalunya en la monarquia hispànica

L'estat modern sorgeix quan els reis assumeixen noves tasques i enforteixen el seu poder per convertir-se en sobirans. Per fer això, cal un instrument de govern adient, que serà l'estat. Els instruments que necessita l'estat són, entre d'altres: exèrcit permanent, política financera, xarxa viària de comunicacions, organització judicial, i selecció i preparació del personal tècnic i administratiu. La necessitat de prendre decisions immediates obliga a adoptar les pragmàtiques com a sistema habitual de creació de dret, ja que el funcionament baix-medieval de les Corts impedia, de fet, actuar amb diligència al respecte.

L'estat modern es construeix d'acord amb la tradició baix-medieval: municipis i senyories no desapareixen, sinó que es transformen en col·laboradors del poder sobirà del rei, i actuaran sota les directrius del rei. De fet, els senyors reconeixeran que la seva posició privilegiada depèn de l'existència del rei. Ja durant la baixa Edat Mitjana els reis peninsulars havien lluitat per enfortir el seu poder davant els estaments. En el cas de la corona de Castella, amb la integració de tots els regnes sota un únic rei i les Corts; en el cas de la corona d'Aragó, amb un control

del monarca sobre els nous regnes (Mallorca, València) que no tenia, en canvi, en els antics, almenys d'una manera tan clara.

El regnat d'Isabel I i de Ferran II significa un reforçament dels poders del rei, que es consideren sobirans. I també un reforçament del poder en mans dels seus successors. D'aquesta manera, els posteriors sotmetiments de Granada, Navarra, les Índies i Portugal, vénen a reforçar aquest plantejament. Això no implica una unió jurídica de tots els regnes, ja que tant la corona d'Aragó, com Navarra, Portugal i les Índies mantindran una «independència» respecte de la corona de Castella.

La monarquia espanyola és un estat format per diversos regnes; cada un d'ells té el seu dret propi, però estan sotmesos a un poder únic, el del monarca sobirà. La unitat de l'estat deriva, exclusivament, de l'existència d'aquest poder sobirà.

Els Reis Catòlics i els seus successors exerceixen la seva sobirania de manera que s'aconsegueixin les finalitats desitjades sense provocar conflictes innecessaris. Però, després de Felip II, amb la pèrdua de territoris i importància a Europa, els reis intenten exercir la seva sobirania amb més força en els territoris que encara conservaven. Aquesta situació continua durant el segle XVIII amb l'arribada dels Borbons que, en el fons, és el darrer episodi d'un procés històric iniciat a la baixa Edat Mitjana.

Els reis consideraran que poden crear el dret sense més límits que la llei de Déu i de la naturalesa. A Catalunya, els conflictes i les tensions esclataran el 1640, però tenen uns antecedents en les dificultats de la corona en les seves guerres europees i la necessitat d'obtenir recursos econòmics i soldats per part de tots els regnes de la monarquia.

Després de la guerra dels Segadors, aparentment segueix tot igual: no es modifiquen les Constitucions de Catalunya, però s'introdueixen alteracions importants en el procediment de nomenament dels membres del Consell de Cent i de la Generalitat, que van permetre al monarca el control de la vida política catalana. Felip IV actuarà, doncs, com un veritable sobirà: perdona els catalans per la seva acció i restaura el dret català en ús de la seva sobirania.

Un dels usatges més coneguts, el conegut com *Unaquaeque gens*, afirmava que cada poble escull la seva llei. A Catalunya, com a la resta de regnes europeus, durant la baixa Edat Mitjana i l'època Moderna s'imposaren les compilacions com a instrument de recopilació de les

lleis vigents.[3] Aquest fenomen jurídic arribarà fins al segle XIX, quan l'impuls codificador originat per la Revolució Francesa portarà a la fi les compilacions.[4]

L'aparició de l'estat modern va significar, entre altres aspectes destacats, l'assumpció per part del monarca de la creació del dret de manera exclusiva a través de la llei. El monarca, emparat pel concepte de sobirania, no troba ja límits a la seva acció legislativa. Les aportacions jurídiques principals tenen lloc en el dret públic, per tal de construir un estat i una administració diferents de l'existent en la baixa Edat Mitjana. Pel que fa al dret privat, el seu desenvolupament quedarà en mans de juristes i jutges.

La paraula «constitució»

Com diu Víctor Ferro,[5] la paraula «constitució» que s'emprava per anomenar les lleis generals pactades és una denominació originària del dret romà. El resultat de la potestat normativa de l'emperador tenia diferents noms segons l'autoritat o la finalitat amb què s'exercia (eren els *edicta, mandata, rescripta, o decreta*), però tots eren coneguts com a *constitutiones*. A Catalunya, a partir de la Cort del 1283, totes les lleis generals aprovades en cort rebrien el nom de «constitucions». Tanmateix, sota aquest nom genèric hi havia diverses modalitats legislatives específiques, per la qual cosa la paraula «constitució» restaria reservada, en sentit estricte, a una forma de legislació pactada en particular. Les constitucions, pròpiament dites, eren les indiciades pel rei i aprovades pels braços o estaments: el rei, en primera persona (plural majestàtic) estatueix i ordena, amb l'aprovació i la conformitat de la Cort. A aques-

3 Sobre el tema en general, vegeu: Ramon d'Abadal i de Vinyals, Jordi Rubió i Balaguer, «Notes sobre la formació de les compilacions de "Constitucions i altres drets de Catalunya" i de "Capítols de Cort referents al General"», a *Estudis Universitaris Catalans*, IV (1910), pàg. 409-445, reproduït a Ramon d'Abadal i de Vinyals, *Dels visigots als catalans*, II (Barcelona, 1970), pàg. 381-403; Aquilino Iglesia Ferreirós, «La creación del Derecho en Cataluña», a *Anuario de Historia del Derecho Español*, XLVII (1977), pàg. 99-423; Tomás de Montagut i Estragués, «Las compilaciones del Derecho general catalán», a *Glossae* 7 (1995), pàg. 113-134, i «La significació jurídica de les compilacions catalanes», a *Glossae* 1 (1998); Víctor Ferro i Pomà, «Les constitucions i altres drets de Catalunya», a *Documents jurídics de la Història de Catalunya* (Barcelona, 1991), pàg. 183-202; Eduardo Galván Rodríguez, *Consideraciones sobre el proceso recopilador castellano* (Las Palmas de Gran Canaria, 2003).

4 Juan Baró Pazos, *La codificación del Derecho civil en España (1808-1889)* (Santander, 1993).

5 Víctor Ferro i Pomà, «Les constitucions i altres drets de Catalunya», a *Documents jurídics de la Història de Catalunya* (Barcelona, 1991), pàg. 192.

tes normes legislatives, s'hi afegiren altres normes de denominacions diverses (actes de cort, capítols de cort), que en el seu conjunt conformaven les «constitucions y altres drets» de Catalunya.

Les característiques generals de les compilacions

Les compilacions pretenen reunir el dret propi del regne basat en els ordres de prelació vigents. Els interessos del rei i dels estaments seran divergents a l'hora de determinar el contingut de les compilacions. El criteri per decidir quines lleis s'han d'incloure i quines lleis no s'han d'incloure en la compilació és una decisió tècnica, però també és una opció política. Especialment, caldrà decidir sobre la forma com les lleis seleccionades s'havien d'incorporar a la compilació: respectant fidelment el tenor original o introduint-hi modificacions. Les compilacions es fan amb l'objectiu de permetre el coneixement del dret i facilitar-ne l'aplicació, així com fixar el text de les lleis del regne. D'aquesta manera, la violació o derogació de les lleis per part del rei es feia més difícil.

Les compilacions, un cop realitzades, havien de comptar amb l'aprovació del rei abans de procedir a imprimir-les.

Pel que fa a la forma i procediment d'elaboració de les compilacions, es distingeixen dos tipus. Per una banda, les del regne de Castella, en les quals els redactors, juristes o oficials del rei van tenir llibertat en la selecció i en la reelaboració de la legislació a compilar. Per l'altra, les dels altres regnes peninsulars, caracteritzades per la màxima fidelitat als textos originals, sense poder-hi introduir cap modificació.

Als regnes de la corona d'Aragó, les compilacions tenen una aparició primerenca. A més, l'aparició de la impremta va permetre amb major facilitat la tasca d'aplegar els quaderns de les Corts en un sol volum, per ordre cronològic, a partir de l'existència dels furs d'Aragó i dels furs de València. A Catalunya, la compilació sorgeix en un moment de debilitat de la monarquia, com és el de l'entronització dels Trastàmares a Catalunya: els braços imposen a Ferran I la realització d'una compilació, que posteriorment el rei no va acceptar. A finals del segle XV es publicaria amb caràcter privat i, oficialment, ni els braços ni el rei no la van reconèixer. Val a dir que la primera compilació catalana es va realitzar amb Felip II. D'aquesta manera, a Catalunya, després de la denominada «primera» compilació de finals del segle XV, sorgirà a finals del segle XVI la primera oficial, i la «tercera» (en realitat, segona oficial) fou publicada a principis del segle XVIII.

Les compilacions catalanes

Les constitucions i capítols de cort foren compilats i recollits de manera sistemàtica a començament del segle XV. En realitat, com hem vist, és un procés que es du a terme, també, a gairebé tots els regnes peninsulars, però que a Catalunya té una significació especial: el canvi dinàstic sorgit arran del compromís de Casp és, també, un fet que provoca la voluntat dels estaments de presentar al nou monarca el conjunt de la legislació aplicable i vigent a Catalunya. Un altre factor específic fou el desig de disposar d'una versió oficial en llengua vulgar, no pas en llatí, de les lleis generals.[6]

La primera compilació catalana (1495)[7]

Arran d'una constitució i d'un capítol de cort es va acordar procedir a la fixació del dret propi català.[8] La comissió encarregada havia de comprovar els usatges, les constitucions generals de Catalunya, i els capítols de cort, i fixar-ne el text, per posteriorment traduir-los al català. En els manuscrits sorgits de la decisió del 1413, es van reunir els textos dels usatges, les constitucions i els capítols de cort, les *Commemoracions de Pere Albert* i les *Costumes de Cathalunya*, així com altres elements del dret del Principat (en algun cas, pragmàtiques i disposicions règies). Les tasques de compilació, dirigides pel jurista Jaume Callís, acabaren abans del 1422. En circularen diversos manuscrits, en paper i en pergamí.

Anys després (1495), amb l'aparició de la impremta, s'imprimirà sense intervenció reial una compilació que a la primera part, reprodueix el text de la traducció catalana realitzada per la Diputació del General.[9] I, a la segona part, inclou les lleis del rei, repartides en apartats diferents reservats als privilegis dels tres braços. Alguns exemplars incorporaven estampacions acolorides. Val a dir que malgrat l'absència de

6 Víctor Ferro i Pomà, «Les constitucions i altres drets de Catalunya», a *Documents jurídics de la Història de Catalunya* (Barcelona, 1991), pàg. 199.

7 Vegeu en general: Jordi Rubió i Balaguer, Ramon d'Abadal i de Vinyals, «Notes sobre la formació de les compilacions de "Constitucions i altres Drets de Catalunya" i de "Capítols de Corts referents al General"», a *Estudis Universitaris Catalans*, 4 (1910), pàg. 409-445.

8 3CYADC I, 1, Ferran I en la Cort de Barcelona, cap. 34: «De la nova compilatio».

9 *Constitucions de Catalunya. Incunable de 1495.* Estudi introductori del Dr. Josep M. Font i Rius (Barcelona, 1988).

promulgació, l'aparició d'aquesta compilació va fer minvar la circulació dels antics manuscrits.[10]

Si bé en la pràctica els particulars i l'administració de justícia recorrien a la compilació impresa, el seu text no podia ser invocat davant del monarca, ja que la seva publicació havia estat realitzada sense el seu coneixement oficial. Aquesta circumstància, i el seu ràpid envelliment (ja que té lloc una nombrosíssima legislació de les Corts després d'aquesta compilació), abocaran a una segona compilació, que establiria un text definitiu i oficial de les lleis catalanes, promulgat pel rei i amb el consentiment dels braços.

La segona compilació catalana (1588-1589)

En època del rei Carles I (Cort de Montsó, 1533) es va acordar iniciar un procés que clarifiqués l'aplicació dels diversos textos legislatius, amb distinció de les constitucions supèrflues, contràries i corregides. Amb aquesta finalitat s'havia de formar una comissió composta per diversos membres, designats pel rei i pels estaments, però aquesta comissió no es va constituir mai.[11]

L'acord va ser reiterat durant el regnat de Felip II, però la formació d'aquesta compilació va donar lloc a enfrontaments entre el rei Felip II i els braços. En la Cort de Barcelona del 1564, es va decidir que els treballs de compilació serien realitzats per les persones que designarien els estaments. Després de diversos entrebancs, incloent la desaparició o pèrdua dels treballs realitzats que s'havien lliurat al rei, a la Cort de Montsó del 1585 s'acordà revisar i posar al dia la compilació, tasca per la qual foren designats pels estaments els juristes: Onofre Pau Celles, Joan Cella i Nicolau Frexenet, i, per part del rei, ho foren: Miquel Cordellas, Martí Joan Franquesa i Francesc Puig.

Finalment, sorgirà una [segona] compilació, que es presenta, en realitat, com la primera compilació oficial catalana. Es publicà a Barcelona en tres volums els anys 1588-1589.

Les seves característiques principals són: la incorporació de constitucions i capítols de cort nous, d'algunes pragmàtiques règies (vols. I i

10 Guillem M. de Brocà, *Taula de les stampaçions de les constituçions y altres drets de Cathalunya y de les costumes y ordinaçions de sos diverses paratges* (Barcelona, 1907).
11 *Constitutions y altres drets de Cathalunya...* Introducció de Josep M. Pons i Guri (reed. facs. Barcelona, 1995), proemi, const. 2a, 3a i 4a.

II),[12] i la incorporació de constitucions i capítols de cort i altres lleis de Catalunya superflus, contraris i corregits (vol. III).[13]

La tercera compilació catalana (1704)

La tercera compilació (que, en realitat, és una reedició de la primera compilació oficial) es va publicar a Barcelona el 1704 en tres volums. Inclou, en el primer volum, les lleis aprovades per les Corts del 1599 i del 1702; els altres dos volums són una simple reimpressió de la primera compilació oficial del 1588-89.

En el primer volum,[14] s'incorporava el dret paccionat, format per les constitucions, actes de cort (dret emanat fora de les Corts i revalidat pel rei i les Corts) i capítols de cort (a petició dels estaments). També s'incorporen, en aquest primer volum, els usatges, i els acords de les assemblees de Pau i Treva, equiparats a dret paccionat.

En el segon volum,[15] s'incloïen les pragmàtiques reials, enteses com a qualsevol normativa generada pel monarca, a iniciativa pròpia o a petició d'una entitat, corporació o estament, sempre fora de la Cort general. Amb aquesta perspectiva, la denominació és molt àmplia: privilegis, provisions, ordinacions, edictes, concòrdies, sentències judicials, sentències d'àrbitres, sentències d'arbitradors, costums, i dret especial de Barcelona: *Recognoverunt proceres* (1284) i *Ordinacions de Santacília* (s. XIV). També incloïa algunes butlles pontifícies i recopilacions de dret feudal: *Costumes de Cathalunya* i *Commemoracions de Pere Albert.*

12 *Constitutions y altres drets de Cathalunya: compilats en virtut del cap. de cort XXIIII de les Corts per la S.C. y Reyal Maiestat del Rey Don Philip nostre senyor celebradas en la vila de Montso any MDLXXXV.* Volum primer (Barcelona, any MDLXXXVIII, En casa de Huber Gotart). *Pragmaticas y altres drets de Cathalunya compilats en virtut del cap. de cort XXIIII de les Corts per la S.C. y Reyal Maiestat del Rey Don Philip nostre senyor celebradas en la vila de Montso any MDLXXXV*. Volum segon (Barcelona, Any MDLXXXVIIII).

13 *Constitutions y altres drets de Cathalunya, superfluos, contraris y corregits compilats en virtut del cap. de cort XXIII de les Corts per la S.C. y Reyal Maiestat del Rey Don Philip nostre senyor celebradas en la vila de Montso* (Barcelona, Any MDLXXXVIII).

14 *Constitutions y altres drets de Cathalunya compilats en virtut del capitol de Cort LXXXII de las Corts per la S.C. y R. Majestat del Rey don Philip IV Nostre Senyor celebradas en la Ciutat de Barcelona. Any M.DCC.II.* (Barcelona, En Casa Joan Pau Martí y Joseph Llopis estampers, any M.DCC.IV).

15 *Pragmaticas y altres Drets de Cathalunya compilats en virtut del Cap de Cort XXIV. De las Corts per la S.C. y Reyal Maiestat del Rey Don Philip Nostre Senyor celebradas en la Vila de Montsó Any M.D.LXXXV. Y novament reimpresas conforme la disposició del Capitol LXXXII. de las Corts celebradas en la Ciutat de Barcelona. Any M.DCC.II.* Volum segon (Barcelona, En Casa Joan Pau Martí y Joseph Llopis estampers, any M.DCC.IV).

En el tercer volum,[16] s'inclouen les constitucions i altres drets superflus, contraris i corregits, amb una mentalitat clarament historicista per tal de conservar el record del dret històric. Però també hi és present un interès per conservar el dret ja derogat per tal de solucionar possibles dubtes a l'hora de resoldre un conflicte i saber quin era el dret aplicable anteriorment, valorant els precedents com una orientació útil en la resolució final. La impressió d'aquesta compilació es va fer a càrrec de la Diputació del General de Catalunya.

Val a dir que les constitucions i els capítols de cort que foren aprovats a la Cort de Barcelona del 1705-1706, convocades per l'arxiduc Carles d`Àustria, no van ser mai incorporades a cap compilació, i foren publicades com a quaderns de la Cort.[17] La seva vigència restaria limitada als territoris sotmesos a l'arxiduc, fins a la derrota final del 1714.

Després del decret de Nova Planta

El decret de Nova Planta de Catalunya (1716) és fruit de la reflexió, per una banda, sobre l'experiència assolida en l'aplicació de decrets similars en altres territoris de l'antiga corona d'Aragó; i, per altra, sobre la realitat política catalana davant la pèrdua de dret de les seves institucions pròpies, ja que, de fet, amb la caiguda de Barcelona el 1714 van ser dissoltes la Generalitat, la Cort General i el Consell de Cent de Barcelona, tot i esperant la regulació institucional definitiva de Catalunya dins de la monarquia hispànica.

Era una regulació inspirada en un objectiu clar: assegurar la llibertat d'acció de la corona atenent la conveniència suprema del rei i de l'Estat, eliminant els obstacles que ho impedissin, introduint les institucions més adients per garantir el control total del territori i, en definitiva, consolidant la creació del dret com una atribució única i exclusiva del rei: Catalunya deixaria de tenir un mecanisme legislatiu propi.

16 *Constitvtions y altres Drets de Cathalunya, svperfluos, contraris, y corregits, compilats en virtvt del Cap. de Cort XXIIII. de las Corts per la S.C. y R. Majestat del Rey Don Philip Nostre Senyor, celebradas en la Vila de Montsó, Any M.D.LXXXV.* Volum tercer (Barcelona, En Casa de Joan Pau Martí y Joseph Llopis Estampers, any 1704).

17 *Constitucions, Capitols, y Actes de Cort, fetas, y atorgats, per la S.C.R. Magestat del Rey Nostre Senyor Don Carlos III, Rey de Castella, de Aragó, Comte de Barcelona, & En la Cort celebrá als cathalans en la Ciutat de Barcelona, en la Casa de la Deputaciò del General de Cathalunya, en lo any de 1706* (Barcelona, en la stampa de Rafel Figuerò, 1706). Reed. facs. a *Constitucions, capítols i actes de cort, 1701-1702 i 1705-1706*. Estudi introductori de Joaquim Albareda i Salvadó (Barcelona, 2006).

Les reformes provocades pel decret de Nova Planta afectaren l'àmbit polític i administratiu, on s'imposaria el dret públic de Castella com a la resta de la monarquia. Però pel que fa als assumptes o litigis entre particulars, restaria vigent el dret civil català, així com també el dret mercantil (conservant el Consolat de Mar), el dret penal i les pràctiques processals tradicionals. Però aquesta vigència s'havia d'entendre com a resultat de la voluntat del monarca que, en ús de la seva sobirania, declarava de nou establerta aquella legislació, sempre que no afectés la reial voluntat.

Què significava aquesta pervivència de part del dret privat català?

Significà poder invocar les constitucions i altres lleis de Catalunya en litigis, sempre que no s'oposessin a la legislació reial. Significava, per exemple, conservar el dret de família tradicional de Catalunya: règim de separació de béns entre els cònjuges, reforçament del paper de la família com a nucli econòmic i social mitjançant els capítols matrimonials, manteniment de la legítima de la quarta part en l'ordre successori. Pel que fa al dret agrari, institucions com l'emfiteusi, la carta de gràcia o els contractes a parts de fruits, etc. continuaran una tradició secular catalana.

Val a dir, però, que el decret no atorgava a Catalunya (com no es feia en cap altre antic regne de la monarquia) un mecanisme de renovació de les lleis, ja que les Corts catalanes restaven abolides. D'aquesta manera, el dret català que continuaria vigent restava, de fet, fossilitzat, sense poder-se renovar i subjecte, per tant, a les modificacions i adaptacions que les decisions reials impliquessin en el dret català per la interpretació i aplicació que en feia el rei mitjançant el seu Consell Reial.

En definitiva, el Decret de Nova Planta del 1716 va derogar el dret públic de Catalunya i, per tant, bona part de les compilacions restaren sense efecte pràctic. Pel que fa al dret privat, continuaria vigent el dret penal, processal, mercantil i civil de Catalunya, però no es podria actualitzar, per la inexistència de les Corts catalanes. A més, es dictaren normes específiques sobre el testament parroquial, els censos emfitèutics, la inscripció dels censos a rabassa morta i la retenció de crèdits en els fideïcomisos. L'aplicació del dret supletori (català o castellà) seria un motiu de conflicte.[18] L'any 1822 desapareix el dret penal català; el 1829,

18 Josep M. Gay Escoda, «Notas sobre el derecho supletorio en Cataluña desde el decreto de Nueva Planta (1715) hasta la jurisprudencia del Tribunal Supremo (1845)», a B. Clavero- P. Grossi, F. Tomás y Valiente, *Hispania entre derechos propios y derechos nacionales. Atti dell'incontro di Studio. Firenze–Lucca, 25,26, 27 Maggio 1989* (Milano 1990), vol. II, pàg. 805-865.

el dret mercantil propi, i el 1834 es creava el Tribunal Suprem, darrera i única instància de cassació.

L'any 1909, el Col·legi d'Advocats de Barcelona, reeditaria els tres volums d'aquesta darrera impressió del «dret compilat» de Catalunya i el 1973, es reeditaren les constitucions i altres drets de Catalunya, a càrrec de l'Editorial Base. Finalment, el 1995, es tornen a reeditar amb una introducció de Josep M. Pons i Guri.[19]

19 *Constitutions y altres drets de Cathalunya...* Introducció de Josep M. Pons i Guri (reed. facs., Barcelona, 1995).

INCUNABLES
ART, TÈCNICA I CULTURA. CATALUNYA

M. Rosa Molas Capdevila

Centre de Lectura

La història ha estat, està i estarà modelada pels fets que l'envolten. A mitjan segle XV Europa va viure un període esplèndid generat per una nova activitat dinàmica i creixent: la impremta.

LA IMPREMTA

La impremta, en termes genèrics, és un mètode mecànic que permet reproduir textos i imatges sobre paper, pergamí, tela o altres materials. És, també, el conjunt de procediments gràfics i de tècniques que concorren en l'elaboració d'una obra impresa. En la seva forma original consisteix a aplicar tinta generalment oliosa, sobre unes peces metàl·liques i gravar-les per compressió.

Històricament, culturalment i socialment, la impremta va ser un moviment extraordinari desenvolupat durant el segle XV a la vella Europa, que va marcar un abans i un després en la comunicació escrita, en la divulgació de la cultura i en la publicació d'obres en llengua vernacla.

A l'Orient llunyà existeixen antecedents d'escriptura artificial que, segons els especialistes, en cap cas es poden relacionar amb l'origen de la impremta a Europa. L'invent s'atribueix a Gutenberg, encara que a la Xina al segle XI i a Corea al XIV, es va imprimir amb tipus d'argila cuita, de fusta i de metall. Aquests exemples d'impressió són ben diferents de les tècniques tipogràfiques del món occidental, com ho són, també, les característiques de les corresponents escriptures. En el cas d'Orient estem parlant d'una planxa per a cada paraula i en el cas d'Occident d'un tipus per a cada lletra.

Johannes Gensfleisch Gutenberg (Magúncia, 1400?-1468)

Al voltant del 1420 la família de l'inventor –especialistes en treballs d'orfebreria–, fou expulsada de Magúncia per motius polítics i s'establí a Estrasburg. Gutenberg durant aquesta etapa de la seva vida treballà en la talla de pedres precioses i en la fabricació de miralls. Sembla que també es dedicà al desenvolupament d'una tècnica envoltada del més gran secret, que la podríem identificar amb el procediment d'impressió per mitjà de tipus mòbils. L'any 1450 s'associà amb Johann Fust, que aportà el capital per «fer llibres». Cinc anys més tard, Fust es va quedar amb l'obrador, la maquinària i el material de la impremta de Gutenberg, perquè el tipògraf no havia complert amb les clàusules pactades. És probable que entre aquests materials hi hagués el primer llibre imprès amb tipus mòbils, la Bíblia llatina de 42 línies editada per Fust l'any 1456. Malauradament, no hi ha cap obra impresa per Gutenberg que dugui el seu nom, però la història, en aquest cas, ha estat justa i ha considerat el maguncí com el primer tipògraf, el primer home que va imprimir amb tipus mòbils.

La ràpida difusió de la impremta no va extingir de cap de les maneres el llibre manuscrit, tot el contrari, ambdós sistemes van coexistir durant molt temps. Cal recordar que obres com *El Blanquerna* de Ramon Llull, *L'Espill* de Jaume Roig, la *Poesia* d'Ausiàs Marc i les *Cròniques* de Jaume I i de Ramon Muntaner no es van imprimir a Catalunya fins al 1521, al 1531, al 1539, al 1557 i al 1558, respectivament. Els estudiosos i els erudits de l'època consideraven que els llibres fets a màquina, o també mal anomenats «llibres de motlle», eren de pitjor qualitat que els manuscrits i, durant els primers anys de la impremta, estaven infravalorats. El cas de les cròniques de Jaume I i de Ramon Muntaner és diferent, estaven pensades per ser recitades, no per ser impreses.

La producció de llibres amb tipus mòbils i la necessitat de l'invent van estar motivades per:

> **El desenvolupament de les universitats:** La còpia manuscrita de documents era insuficient per atendre les necessitats dels universitaris en els Estudis Generals. Obres sortides de les premses lioneses com *Conceptus et insolubilia* de Pierre Ailly (*ca* 1500), *Ianua logice et physice* de Symphorien Champier (1498) i *Tractatus insolubilium* de Thomas Bricot (1496) van ser estampades

per ser utilitzades com a llibres de text i, és per aquest motiu, que n'han arribat ben pocs exemplars a les nostres mans.

La nova societat: Es consolida una nova societat universitària i professional interessada en l'actualització dels coneixements científics i filosòfics una vegada finalitzada la seva tasca acadèmica. La medicina i moltes altres disciplines apareixen en gran quantitat d'edicions incunables com la *Practica* de Giovanni Michele Savonarola (1497) i l'*Opera* d'Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyya'al Razi (1497). També sorgeix una nova burgesia interessada a fomentar la lectura, unes vegades per entreteniment i oci, i les altres per motius professionals o religiosos. Dins de l'apartat d'incunables d'oci recordarem la primera edició valenciana de *Tirant lo Blanc* (1490), considerat un *best-seller* de l'època; dins l'apartat d'incunables per a ús professional, la *Suma de l'art d'aritmètica* de Francesc Santcliment (1482), i dins l'apartat d'incunables de devoció i pràctica religiosa, els *Sermones discipuli* de Johann Herolt (1486).

El moviment humanista: El gust pel món antic, el retorn als clàssics grecs i llatins i la curiositat científica desenvolupada a l'Europa del segle XV capgira la manera de pensar i de fer. El magníﬁc impressor venecià, Aldo Manuzio *el Vell*, va imprimir en cinc volums les obres completes d'Aristòtil (1495-1498), en tipus grecs. La recuperació dels clàssics va servir per corregir els errors dels copistes, que moltes vegades no sabien llegir i es dedicaven simplement a reproduir. Els impressors del segle XV eren cultes i amb els coneixements suficients per llegir, rectificar i traduir textos en llengües clàssiques.

L'Església: Poderosa i activa va donar un fort impuls a la nova tècnica, motivada per la necessitat de difondre els textos sagrats amb finalitats apologètiques. No oblidem que l'inici de les desviacions doctrinals que culminaren en la Reforma protestant de Luther eren una forta i greu amenaça per a la seva credibilitat. L'edició veneciana de *Sermonarium de peccatis per adventum et per dues quadragesimas* de Michael de Carcano (1476) és un testimoni de la presència de l'Església i de la seva gran influència.

La difusió del paper: El paper era més fàcil d'aconseguir que el pergamí i la vitel·la, i resultava més econòmic i més apte a l'hora de rebre la tinta grassa.

ELS INCUNABLES

S'anomena «incunable» a tot document imprès durant el segle XV. El seu nom procedeix de la paraula llatina «*incunabulae*» i va ser utilitzada per primera vegada pel llibreter holandès Van Beughem el 1688. Els incunables poden ser xilogràfics o tipogràfics.

Xilogràfics

Els incunables xilogràfics són documents impresos amb planxes de fusta tallada en relleu. Es caracteritzen per ser publicats sense lloc ni data, estar impresos per una sola cara (anopistògrafs), per tenir uns tiratges curts –no més de 300 exemplars– i pel seu caràcter popular i didàctic. Es distingeixen per la gran quantitat d'il·lustracions i pel poc text. Holanda va ser el primer centre productor de documents xilogràfics i Llorenç Janszoon Coster, de Harlem (1370-1440), en va ser l'artesà més representatiu. La *Bíblia Pauperum,* impresa als Països Baixos (*ca* 1440-1450), n'és un bon exemple. La *Butlla en la defensa de Rodes*, Mallorca (1480), és l'imprès xilogràfic més antic dels Països Catalans.

La diferència més important entre els xilogràfics, o llibres bloc, i els tipogràfics, o llibres a màquina, rau en què mentre per als primers s'empraven planxes senceres, en els segons s'utilitzaven lletres soltes; només tenen en comú el sistema d'estampació per pressió

Tipogràfics

Els incunables tipogràfics són documents impresos amb tipus mòbils. Els fonedors de tipus metàl·lics utilitzaven un aliatge de tres metalls: plom, estany i antimoni, per elaborar-los. Aquests impresos, en el període arcaic, es caracteritzaven per la manca de portada, de foliació o de signatures tipogràfiques, per l'espai en blanc, per a les caplletres capitals –que eren il·luminades a mà– i, sovint, per l'absència de colofó. El primer incunable tipogràfic conegut és la *Bíblia de Gutenberg* (1455?), una magnífica edició en dos volums i 1.282 pàgines de la Vulgata llatina. La Bíblia és perfecta en composició i equilibri, amb un elegant i entenedor

text a dues columnes de 42 línies. Es tracta d'una obra monumental en foli gran, il·luminada a mà en caràcters gòtics i amb més de 5 milions de tipus mòbils en joc. Els estudiosos calculen que se'n va fer un tiratge aproximat de 180 exemplars en paper de fil i 135 exemplars en pergamí.

Inicialment, els impressors van intentar aconseguir el mateix aspecte del llibre manuscrit. En els textos de Gutenberg, hi falta, imprès, el títol, les inicials i les il·lustracions. La decoració de les caplletres era feta a mà, imitant en tot moment el llibre manuscrit. Els il·luminadors deixaven diferents empremtes segons el seu estil, la qual cosa derivava en documents originals, segons la seva decoració. Els incunables van evolucionar en textos amb decoracions xilogràfiques, caplletres ornades, gravats, orles, etc. Albert Pfister, de Bamberg, va ser el primer tipògraf que va estampar il·lustracions compostes amb el text.

Característiques dels incunables tipogràfics

Portada: Els primers textos impresos no tenien portada ni substitut de portada. Començaven amb la paraula «*incipit*», mot llatí situat al primer full d'una obra per indicar-ne l'inici (es contraposa a l'«*explícit*»). Posteriorment, moltes vegades al primer full en blanc del primer quadern, apareixia en el document una primitiva portada amb l'autor i el títol. L'«*explícit*» és el mot llatí situat al darrer full d'una obra, per indicar-ne el final. Acostuma a incloure el títol i el nom de l'autor (es contraposa a l'«*incipit*»). El primer llibre amb portada, un calendari de Johann Müller de Königs, es va imprimir a Venècia el 1476. En els documents antics observem que, normalment, el text és imprès a dues columnes, amb número de línies variable, segons el format del document.

Colofó: Els primers incunables tampoc no tenien peu d'impremta. Ha estat una tasca difícil i lenta, la de poder identificar algunes edicions de l'època arcaica que no presentaven cap informació referent al lloc, l'impressor i l'any. Avui dia el problema està resolt amb l'ajuda d'especialistes que han desxifrat l'enigma a través de les filigranes del paper, els tipus, etc. El colofó s'imprimeix, posteriorment, i és, en realitat, un peu d'impremta que apareix al darrer full d'una publicació. El seu contingut és obra de l'impressor o de l'editor.

Manca de foliació o paginació: Els primers incunables no eren ni foliats, ni paginats, a vegades es feien els números de les pàgines a mà,

recordant en tot moment el llibre manuscrit. Passat el període arcaic, els impressors van començar a utilitzar números romans per identificar-ne els folis. Els números aràbics apareixen cap a finals del segle XV i els primers en utilitzar-los van ser els tipògrafs venecians. Hi ha pocs incunables paginats i tots són de la darrera època.

Signatures: Les signatures són la relació dels quaderns que componen una publicació. S'usa un codi que expressa l'ordre de compaginació i la designació i nombre de fulls dels plecs. Les signatures eren el mitjà en què es garantia el relligat correcte dels quaderns i, segons Haebler, van ser utilitzades per primera vegada a Colònia per Joan Koelhoff el 1472. Inicialment, a l'interior dels plecs, s'hi feien uns signes a mà per servir de guia als relligadors.

Espai per a inicials. Lletres d'espera: Ens els primers incunables es deixaven els espais de les caplletres –lletres majúscules grosses i ornamentades, emprades a l'inici d'un text, llibre, capítol, paràgraf, etc.–, en blanc. També trobem documents amb lletres d'espera, que figuren en els espais reservats a les caplletres per indicar la lletra que s'hi havia de posar.

Caplletres, orles i ús del color: La decoració de les caplletres a mà evoluciona en inicials decoratives estampades sobre el paper, amb la tècnica del gravat sobre fusta (xilografia). La portada orlada, decorada amb una sanefa més o menys elaborada a manera de marc, apareix passat el període arcaic i pot ser d'un sol color (negre) o a dues tintes (negre i vermell). Els gravats tirats en negre eren, a vegades, acolorits, segons el gust; com la magnífica edició barcelonina de Pere Miquel dels *Usatges de Barcelona i Constitucions de Catalunya* del 1495. Segons Haebler, a Catalunya tenim un cas únic quant a la decoració del llibre, Pere Posa estampà una edició de l'*Ars brevis* de Ramon Llull (1489), considerada l'única mostra d'impressió a quatre tintes de la tipografia incunable europea. No podem oblidar en cap moment que la decoració del llibre en el seu aspecte interior i en el seu aspecte exterior segueix les directrius de l'art del moment. La música en els primers temps de la impremta era feta a mà. El primer document conegut amb notació musical impresa fou un *Missale Romanum* publicat a Roma per Ulrich Hahn el 1476.

Abreviatures: Els tipògrafs van utilitzar moltes abreviatures, principalment en les primeres èpoques, sota la influència del llibre manuscrit i dels mateixos còdexs.

Reclams: Els «reclams» són les paraules o síl·labes situades al peu de cada pàgina que es corresponen amb l'inici de la pàgina següent. També eren una guia pels relligadors. Van ser utilitzats per primera vegada a Venècia per Wendelí d'Espira, en una edició de Tàcit del 1471.

Marques d'impressor: Petita estampa emprada per un impressor, editor o llibreter per identificar les obres produïdes o costejades per ell. Acostuma a aparèixer a la portada o al full del colofó. Els impressors podien utilitzar una o vàries marques, amb petites variacions o totalment diferents, corresponents a diferents etapes de la seva activitat. La marca tipogràfica o marca d'impressor és la millor evidència d'aquests grans protagonistes de la història de la impremta.

Registre: És la relació de signatures utilitzades en un imprès que s'inclou generalment en el darrer full de l'obra. Tingué per objecte la comprovació del bon ordre dels quaderns o dels plecs que integraven el llibre.

Format: Fa referència a la dimensió d'una publicació en relació amb el nombre de vegades que el full original de paper ha estat plegat, i al nombre de fulls de cada plec o quadern. Els primers incunables, a imitació dels manuscrits, eren de gran format –en foli–, el full inicial doblegat dues vegades. Segons Pere Bohigas: «Avançat el segle xv anaren guanyant terreny els formats més petits, en 4rt i en 8au. Els altres formats foren rars en el segle xv.»

Postil·les: Notes breus al marge d'un escrit, que ajuden a aclarir el text.

Tipus d'impremta: Cadascuna de les peces, generalment de metall d'impremta, que porten en relleu en la seva base una lletra o un signe i que, posades les unes al costat de les altres, ordenades segons el text, formen el motlle o la forma del que s'ha d'imprimir. Llevat dels tipus per a lletres molt grosses per a impressions poc acurades –que són de fusta–,

els tipus són fabricats per buidat de metall d'impremta. Inicialment els fonedors de tipus van imitar a la perfecció la cal·ligrafia dels copistes, de tal manera que és fàcil confondre, a simple vista, un text manuscrit d'un text imprès. Els tipus més utilitzats durant el període incunable van ser els gòtics, seguits dels romans o humanístics i, en el darrer període, dels itàlics o cursius. L'impulsor dels darrers, el gran tipògraf venecià Aldo Manuzio *el Vell*, va aconseguir col·locar més text en el mateix espai. A més a més de l'alfabet llatí es van usar altres alfabets.

Altres alfabets: El llatí segueix sent durant el període incunable la llengua culta d'eclesiàstics, juristes, universitaris, de la burocràcia jurídica, etc., s'imprimeixen molts més llibres en llatí que en les altres llengües i, per tant, molts més que en les llengües vulgars. En llatí, i dins d'un marc extensíssim de publicacions en la nostra llengua mare, és just recordar –per la seva important impremta–, les magnífiques edicions venecianes com: la del *Catholicon* (1490), de Giovanni Balbi, obra d'Hermannus Liechtenstein; la de *Constitutiones Clementis Papae V* (1484), estampada per Batista de Tortis, i la de *Hypnerotomachia Polifilii* (1499), de Francesco Colonna, sortida de l'obrador d'Aldo Manuzio. En llengua vernacle és prioritari parlar del primer incunable en català, l'edició valenciana de les *Obres o trobes en llaors de la Verge Maria* (1474).

A banda de l'alfabet llatí es van usar altres alfabets. Apareixen, ben aviat, impresos en caràcters grecs. El primer llibre tot imprès en caràcters grecs fou estampat a Milà per Dionysius Paravisinus, la *Gramàtica* de Làscaris (1476). Els caràcters hebreus apareixen per primera vegada en el *Tractatus contra perfidos judaeos* de Pere Nigri, imprès a Eslingen per Conrad Fyner el 1475. La tipografia hebraica tingué gran importància a la península Ibèrica amb les impremtes de Leiria i Híjar. Aquestes impremtes van finalitzar la seva activitat l'any 1492, amb l'expulsió dels jueus. No hi ha cap text imprès en caràcters àrabs i en tipus mòbils fins a l'any 1514, quan a Venècia s'estampà un «llibre d'hores» a petició del Papa, amb la finalitat d'evangelitzar els musulmans. En referència amb els tipus àrabs, ens pot dur a confusió un text xilogràfic aparegut dins l'edició saragossana de Pau Hurus del *Peregrinatio in terram Sanctam* (1498), en el qual hi ha una relació de diversos alfabets, entre ells l'àrab.

Els textos: Dins dels primers impresos, hi trobem cartes de joc i calendaris. Podem parlar d'un calendari astronòmic del 1440 en caràcters

gòtics grossos, un calendari del 1455 i un calendari mèdic del 1457. S'imprimí la Bíblia, llibres pietosos i apologètics, textos humanístics, ciència tradicional i renaixentista, literatura jurídica, literatures emergents, obres científiques i literàries medievals, novel·la cavalleresca, llibres de text per a les universitats, llibres populars, butlles, pamflets, glossaris, edictes, sentències, cartes, etc.

La Bíblia va ser l'obra més publicada durant el període incunable, evidentment en llatí –molt menys en vulgar–, a conseqüència de la duresa del tribunal de la inquisició, que va perseguir i, fins i tot, eliminar els textos bíblics en qualsevol llengua que no fos la llatina. La Bíblia valenciana, traduïda per Bonifaci Ferrer i revisada per Jaume Borrell, l'inquisidor, va ser condemnada a la foguera després de 20 anys de la seva publicació. D'aquesta edició tan especial només n'ha arribat a les nostres mans un darrer full que es conserva a la Hispanic Society de NovaYork.

L'impressor: Els primers tipògrafs feien de tot. L'impressor era l'amo i el manipulador de la premsa o les premses, el fonedor dels tipus, el fabricant de paper, el relligador, l'editor, el llibreter, l'artesà, l'artista i l'erudit. Alguns impressors deixaven una marca d'aigua o filigrana en el paper que fabricaven, informació que ha servit als investigadors per esbrinar la procedència incerta d'alguns impresos sense més dades que la del paper. Alguns impressors posaven el nom d'origen del país d'on procedien i eliminaven el seu nom real, com és el cas del tipògrafs alemanys vinguts a Catalunya, Pau de Constança (Pau Hurus) i Joan de Salzburg.

Els impressors eren nòmades, això vol dir que durant la seva activitat es troben localitzats en ciutats diferents per motius diferents. Originàriament els alemanys marxen de Magúncia –alguns estudiosos creuen que amb motiu del saqueig de la ciutat el 1468–, primer en direcció a altres indrets d'Alemanya, per desenvolupar la nova tècnica, i després a Europa. Els motius del seu nomadisme són motivats per canvis polítics, econòmics i socials, com poden ser la pèrdua de les seves propietats, endeutaments, guerres, malalties, pestes, noves feines, persecucions o el temor a la inquisició, entre d'altres. En gravats antics, hi observem sovint imatges de l'impressor transportant en un carro els utensilis d'imprimir, per resoldre treballs i encàrrecs a diferents llocs.

Era una feina que moltes vegades els duia a la ruïna total, sempre estaven endeutats, plens de problemes econòmics. És el cas del mateix

Gutenberg o de Rosembach –l'impressor alemany establert a Catalunya des del 1493 fins al 1530–, que va viure entre judicis i plets tota la seva vida. Posteriorment, es va implantar el «risc compartit» que va millorar la situació dels impressors. Consistia en què l'impressor posava la feina i l'editor els diners, en el cas que hi haguessin beneficis eren a repartir i, en el cas que sorgissin deutes, l'un hi perdia els diners i l'altre la feina. No tots els tipògrafs, però, van tenir problemes econòmics, hi ha casos com el del francès Nicolau Jenson, establert a Venècia el 1470, que va morir ric; havia acumulat una important fortuna durant els anys de la seva activitat a la ciutat de l'Adriàtic. També n'hi ha exemples a Catalunya, el mateix Pere Posa, el primer impressor català, també llibreter i editor, va morir havent reunit una petita fortuna.

EL LLIBRETER, L'EDITOR, ELS MECENES, ELS VENEDORS AMBULANTS

Al voltant del món de l'impressor es generà una activitat conseqüent i paral·lela que cada vegada adquirí més protagonisme. L'editor tal com ara el coneixem no sorgeix amb personalitat pròpia fins a l'època de la Revolució Industrial. És difícil diferenciar les funcions dels uns i dels altres.

El llibreter: Era l'agent de la distribució de la producció impresa.

L'editor: Era el capitalista promotor de la tirada.

La terminologia llatina que acostuma a introduir els noms dels impressors, editors i llibreters és la següent:

in aedibus	**als obradors**
in officina	**als obradors**
ex typographia	**a la impremta**
typis	**a la impremta**
excudebat	**s'imprimia**
apud	**a casa de**
prelum	**impremta**
bibliopola	**llibreter**
venalis	**a la venda**
venundantur	**es ven**
sumptibus	**a costa de**
impensis	**a costa de**

expensis **a costa de**
sub signo **sota l'ensenya de**

Els mecenes: Generalment, eren dignitats eclesiàstiques i autoritats civils que ajudaven a pagar la impressió.

Els venedors ambulants: Es dedicaven a vendre llibres a diferents ciutats aprofitant festes, fires, etc. Molts es quedaven en llocs on hi havia bon comerç, per muntar la seva pròpia llibreria. Recordem la fira que es feia cada any a la ciutat francesa de Lió, centre neuràlgic del comerç del llibre de l'època.

La impremta, a escala internacional, es va veure envoltada d'un món comercial molt important. El primer que ho va fer va ser Schoeffer, soci de Fust, que va posar botiga a París. També Koberger, de Nuremberg, va tenir vàries botigues a França. A València, hi destacà Hans Rix, que va disposar d'agents a diversos punts de la Península, on va comercialitzar obres estampades a impremtes europees; quan va morir, el 1490, a la seva biblioteca tenia 5.265 volums, molts d'ells d'importació. Rix va ser un dels principals impulsors del mecenatge a les nostres terres, la primera edició del *Tirant* (1490), estampada per Spindeler a València, va ser finançada per ell, entre altres publicacions de l'època.

La difusió

Dels tallers de Magúncia van sortir els impressors que van portar les noves tècniques per Alemanya i després per gran part d'Europa. La difusió s'ha relacionat amb l'ocupació i el saqueig de Magúncia per l'elector Aldolf de Nassau l'any 1462, fet que va afavorir l'emigració de molts tipògrafs. Durant el període incunable es van establir 1.200 impremtes a 260 ciutats europees amb una producció editorial de més de 35.000 documents. Per tant, la impremta va néixer a Alemanya, més concretament, a la ciutat de Magúncia (1450-1455?), i després es va escampar per Itàlia, Subiaco (1464); per França, la Sorbona (1470); pels Països Baixos, Utrech (1470); per la monarquia hispànica, Segòvia (1472), i per Anglaterra, l'abadia de Westminster (1477).

Els tiratges

És ben estrany que, amb el número important de tiratges que s'imprimia normalment una obra, a les nostres mans n'hagin arribat tan poques o cap. Hem de tenir en compte que el llibre i, en especial el llibre de

format petit, considerat de poca categoria, moltes vegades anava a la brossa, o a la foguera com el *Compendi contra pestilència* de Velasco de Taranto (1475), del qual s'ha perdut el rastre després de ser vist, segons Pere Bohigas, per Nicolau Antonio. Els llibres de gran format han sofert, també, les conseqüències de les guerres, destruccions, processos inquisitorials, desamortitzacions i altres, per la qual cosa comptem amb menys exemplars dels que voldríem.

De la primera edició valenciana de Spindeler del *Tirant* (1490), se'n va fer un tiratge de 700 exemplars i en la reimpressió de Barcelona de Pere Miquel, acabada per Diego de Gumiel (1497), es van assolir els 300 exemplars. El *Codi de Justinià* (Venècia, 1490) va arribar als 1.000 i el *Psaltiri devotíssim* de Francesc Eiximenis (1495), imprès per Diego Gumiel, als 2.000. Deduïm, per tant, que era suficient important la producció de llibres, respecte al nombre d'exemplars.

Referent als tiratges, un cas ben curiós i, que cal destacar, és el de l'Abadia de Montserrat. El monestir català durant el període incunable pertanyia al convent benedictí de Valladolid i imprimia butlles per a tota la Península. Luscher, impressor propi del monestir, en va estampar 142.950 de les de la confraria i 46.500 de les de difunts, en català, llatí i castellà.

El suport

Paper: És una substància feta, en forma de làmines molt primes, de fibres cel·lulòsiques adherides les unes a les altres. Els principals avantatges del paper eren que absorbia bé la tinta grassa i que era més econòmic que el pergamí.

Pergamí: És un material obtingut de pell d'ovella, de cabra, de vedell o, eventualment, d'altres animals, preparada per escriure-hi, ésser impresa o emprada en enquadernació. El pergamí es va seguir utilitzant en impressions luxoses i edicions especials.

Vitel·la: És un paper llis i sense verjura, fet de pasta de cotó, emprat en edicions molt especials. S'anomena «verjura» a qualsevol de les ratlles que formen la trama d'un paper de fil de rastre translúcid.

L'art de l'enquadernació

Encara que la finalitat essencial de les enquadernacions era la de protegir el document, moltes vegades els mateixos tipògrafs venien o distribuïen els impresos «en rama», que vol dir sense relligar, simplement lligats amb una corda o un cordill, a fi de no alterar l'ordre dels plecs.

Normalment, els llibres eren relligats a la mateixa impremta; en molts tallers els mateixos impressors eren relligadors. També hi podien intervenir especialistes que, segons el gust de l'època i les possibilitats econòmiques i polítiques de la persona que els comprava o venia, deixaven la seva petjada en la imatge externa del document.

El pergamí va ser el material més utilitzat en enquadernació durant el període incunable. Altres materials que cal destacar foren la fusta folrada de cuir, el cuir natural, les pells tenyides en un sol color, els mosaics fets de pells tenyides de diferents colors, les relligadures d'estil oriental com les bizantines i perses amb l'ús de l'or, els tancadors de metall i les anelles, que permetien encadenar els llibres al faristol.

CATALUNYA

Situació a mitjan segle XV

Catalunya, terra compromesa amb l'art i la cultura, amb una llengua pròpia cada vegada més arrelada, va rebre la nova tècnica probablement entre els anys 1472 i 1473. Segons declara l'arxiver Pere Miquel Carbonell en les *Cròniques d'Espanya*, a Catalunya «lo imprimir de lletres que es deien d'estampa no començà fins en lo temps del rei Joan d'Aragó». Els estudiosos ho han tingut ben difícil per saber amb exactitud quin va ser el primer llibre imprès a Catalunya i encara més complicat a l'hora d'esbrinar la data en què va començar al nostre país el nou art d'estampació.

El panorama de la nostra terra no era precisament gaire encoratjador. Catalunya acabava de sortir d'una llarga i complicada guerra civil (1462-1472), amb les conseqüències socials, polítiques i econòmiques que això comporta. El nostre país havia sofert una davallada important de població motivada per la guerra, la fam i les malalties, principalment la pesta negra. Barcelona, capital l'any 1340, comptava amb uns 40.000 habitants, mentre que a mitjan segle XV la xifra s'havia reduït fins a uns 20.000. La capital catalana, en només un segle, havia perdut la meitat de la seva població. El camp també s'havia ressentit d'aquest malestar general, els pagesos havien abandonat les terres i immigrat cap a les ciutats, on la caiguda del comerç, la indústria i les finances era evident, sense oblidar l'encariment dels productes de primera necessitat.

Les institucions catalanes –una vegada acabada la guerra civil–, havien quedat molt debilitades i eren regides per una minoria benestant,

que tenia com a única prioritat vetllar pels seus propis interessos, sense comptar, en cap moment, amb les necessitats del país. La població estava submergida en un clima de pessimisme i en un món de supersticions, creences i maleficis. La cessió del Rosselló i la Cerdanya a França va ser el punt i final de la debilitat de Catalunya i de la ruïna dels seus habitants.

Els impressors al Principat

Tot i el difícil moment i la mentalitat negociant dels catalans –sembla que no van rebre amb gran entusiasme el nou invent, per considerar-lo un negoci amb poques perspectives econòmiques–, Catalunya va acollir i va fer costat a la impremta. Els primers impressors, vinguts de diverses parts d'Europa, van trobar en aquest territori un clima culte, de benestar i de cordialitat. La presència de colònies alemanyes a la corona d'Aragó, formades per mercaders instal·lats a Catalunya durant el segle XIV, va ser un factor favorable per l'arribada dels impressors alemanys.

Els primers tipògrafs eren erudits, gent preparada, amb estudis i coneixements de diverses llengües, principalment del llatí, i no s'establirien en una terra bàrbara, de futur incert. Es van integrar perfectament al Principat, parlaven i escrivien correctament el català; molts d'ells es van casar amb dones de la terra, hi van arrelar i hi van morir. El *Vocabulari molt profitós per aprendre lo Catalan-Alemany i lo Alemany-Catalan* (1502), imprès per Joan Rosembach, l'alemany de Heidelberg, n'és un clar exemple.

Encara que entre els estudiosos no hi ha unanimitat respecte al primer llibre imprès a Catalunya, tothom admet que el primer document fou estampat a Barcelona, probablement el 1473. Es tractava d'una edició de l'*Ethica. Politica. Oeconomica* d'Aristòtil, impresa per una societat de tres tipògrafs: Enric Botel, Jordi Von Holtz i Joan Planck. La primera obra que porta data al colofó fou una edició dels *Rudimenta grammaticae* de Niccolò Perotti (1475), estampada per Joan de Salzburg i Pau de Constança. El primer text imprès a Catalunya, en català i amb data, va ser una traducció del *Regiment de prínceps* d'Egidio Colonna (1480), impresa a l'obrador de Barcelona de Nicolau Spindeler.

La impremta en temps de Ferran II d'Aragó (1479-1516)

L'any 1479 va començar el mandat de Ferran II, fill de Joan d'Aragó i Joana Enríquez, la seva segona esposa. Aquest regnat, que va comportar

èpoques molts dures per la parla i la cultura catalanes, es va allargar fins a l'any 1516, quan va morir el monarca.

El nou rei va acabar amb les seqüeles de la guerra civil i va restituir els béns als catalans. Va resoldre el conflicte de la remença, el pagès va esdevenir un home *lliure*, decisió descrita en l'incunable *Interpretació feta per lo senyor Rei de la sentencia sobre els remences* (1498), estampat a Barcelona pel mestre Rosembach. A les Corts (1480-1482) es va aprovar la Constitució d'Observança, per la qual el rei es comprometia a governar seguint les lleis i els costums de Catalunya; es va establir, així, l'equilibri entre les institucions catalanes i el monarca, i es va aconseguir la pau fins al 1714. Un exemple del canvi polític i de les bones intencions del rei es reflecteix en l'edició barcelonina del llibre de *Constitucions fetes per lo il·lustríssimo e sereníssimo rei don Fernando en la segona cort de Catalunya* (1494), imprès a l'obrador de Rosembach. Ferran II també va reformar la Generalitat i el Consell de Cent.

Durant el regnat de Ferran II (1486) es va reimplantar, de manera injustificada, la inquisició; una institució repressiva que va actuar contra la cultura i les ètnies dissidents. La inquisició, amb la seva intervenció, va aniquilar la llibertat dels impressors, la vida dels llibreters i la presència del català en determinats textos; en una paraula, va capgirar la nostra història. Aquest fou el principal motiu de la diàspora de tipògrafs que va sofrir Catalunya a finals del segle XV, molts havien marxat esporuguits o denunciats pel *Tribunal del Santo Oficio*, els castellans com Valdés i Gumiel a les seves terres, Rosembach a Perpinyà, Luschner a Montserrat, Botel a Alemanya...; pràcticament només quedava la impremta del primer impressor català, Pere Posa.

Els llibres i la inquisició

L'Església, amb la ràpida difusió de la impremta, havia perdut el control de la reproducció de llibres i amb els nous aires que arribaven d'Alemanya contra el catolicisme, veia trontollar el seu poder. Emparat en la inquisició, el *Tribunal del Santo Oficio* va perseguir impressors i llibreters sense cap mena de benevolència. A la plaça del Rei de Barcelona cada setmana feien fogueres amb llibres i llibreters per motius més o menys heterodoxos. A la foguera hi anaven tot tipus de publicacions, principalment bíblies, el text més perseguit i més destruït. Les execucions del llibreter Joan Ramon Corró i la seva esposa, i la del notari Puigmitjà i tota la seva família ho certifiquen. Un cas semblant va ser el de Joan Sa

Coma condemnat a mort per haver-se-li atribuït la publicació de la *Visió delectable* d'Alonso Rodríguez de la Torre.

A Barcelona, durant el període incunable, hi havia 44 llibreries, regentades pràcticament totes per jueus, alguns dels quals van ser processats i condemnats per la inquisició acusats de ser falsos conversos o per editar o vendre obres prohibides. Anteriorment ja ens hem referit a Sa Coma. El 6 de febrer del 1486 Ferran el Catòlic obtenia un *breu*[1] del Papa Innocenci VIII en el qual anomenava Torquemada com a inquisidor especial de Barcelona amb plens poders. Des del 1487 fins al 1500, a Catalunya es van processar més de 1.000 persones, en contra de l'opinió de la Diputació del General i del Consell de Cent, oblidant el respecte a les lleis i constitucions, simplement com un acte d'imposició del monarca.

Les impremtes catalanes

Tot i els problemes esdevinguts al Principat durant l'època dels incunables, durant el segle XV, a la corona d'Aragó, s'hi van establir 24 impremtes, amb activitat editorial, distribuïdes en 10 ciutats, 6 de Catalunya (Barcelona, Lleida, Girona, Tarragona, Tortosa i Perpinyà) i l'Abadia de Montserrat. Si ho comparem amb la resta de la península Ibèrica –on es van desenvolupar 46 impremtes en 21 localitats–, podem deduir que els territoris orientals de la monarquia hispànica van tenir un paper ben important en l'estampació durant el període incunable. L'Abadia de Montserrat té la satisfacció de gaudir del segell editorial en actiu més antic del món. El monestir benedictí, juntament amb el monestir de Subiaco (Roma), albergava un dels únics tallers tipogràfics establerts en un monestir abans del 1501.

Els impressors a Catalunya

Els impressors catalans eren propietaris de tallers petits; mancats de capital propi, treballaven gairebé sempre pel consum interior. Quan necessitaven diners per acomplir algun encàrrec, recorrien al préstec del mercat local de capitals, més aviat modest. A tot això, cal afegir-hi la gran quantitat de problemes derivats de la difícil situació econòmica, conseqüència de la guerra de la Generalitat contra Joan II. A vegades, i gairebé sempre per motius econòmics, des de Catalunya s'encarrega-

1 Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans. *Breu.* Rescripte pontifici escrit en llatí i segellat amb el segell del pontífex.

ven impressions a altres llocs d'Europa, on el moviment editorial era més important i l'edició de cost més baix. Trobem obres catalanes que durant el període incunable es van imprimir a Venècia i a Lió, com la traducció del *Psalteri* de mossèn Corella, magnífica edició veneciana del 1490. Hi ha casos de llibreters forasters instal·lats a Catalunya –com el francès Carmini Ferrer–, que portaven documents a imprimir per encàrrec, a tallers de Venècia o de Lió.

A Catalunya, els impressors més documentats foren: els estrangers Enric Botel, Joan Planck, Pau Hurus, De Girardus, Pere Brun, Nicolau Spindeler, Joan Gherlinc, Joan Luschner i Joan Rosembach; els catalans Pere Posa, Pere Miquel, Gabriel Pou i Bartomeu Labarola, i els castellans Diego Gumiel i Juan de Valdés.

Els llibres en català

El primer llibre imprès en català fou les *Obres o trobes en llaors de la Verge Maria*, estampat a València possiblement per Palmart el 1474. És el primer llibre imprès a la península Ibèrica en llegua vulgar. Es tracta d'un recull de poesies presentades a un certamen literari celebrat a la ciutat del Túria, que inclou textos de metges, notaris, canonges, estudiants, menestrals, amb la noble presència de Joan Roís de Corella i Jaume Roig. Així doncs, la impremta en llengua catalana comença amb una obra impresa en tipus romans que surt del classicisme dels tipus gòtics, els preferits pels primers tipògrafs.

El català i els autors catalans, durant el període incunable, no solament van sobreviure a la influència castellana, sinó que van ser presents en gran quantitat d'edicions estampades al nostre país, a altres llocs d'Europa i de la península Ibèrica. La bibliografia especialitzada ressenya una edició en català de l'*Art del ben morir*, impresa a Saragossa per Pau Hurus *ca* el 1493, i una edició del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, publicada a Venècia el 1489. En aquest últim, hi trobem un vocabulari llatí-català anterior als diccionaris de Nebrija amb frases catalanes traduïdes al llatí. Són remarcables les traduccions a diverses llengües (castellà, francès, flamenc i llatí) del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis, l'escriptor català més ben representat a les biblioteques europees.

També es van traduir al català obres com *Lo càrcer d'amor* (1493) de Diego de San Pedro, traduïda per Bernardí Vallmanya i estampada per Rosembach; les traduccions catalanes de *Flos Sanctorum*, la primera

edició sortida, també, de l'obrador de Rosembach (1494); la *Vida del rei Alexandre* (1481) de Curci Rufus, editada a Barcelona per Pere Posa i traduïda per Lluís de Fenollet; les *Transformacions* d'Ovidi (1494), reproduïdes a Barcelona per Pere Miquel amb traducció de Francesc Alegre; la *Imitació de Jesucrist* (1482), obra atribuïda a Gerson, traduïda per Miquel Peres i estampada a Barcelona per Pere Posa, i *De consolació* de Boeci (1489), sortida de l'obrador de Botel a Lleida.

En català, s'hi escrivien obres de caire científic, literari, teològic, humanístic, lingüístic, etc. Com a homenatge al primer impressor català, Pere Posa, és just destacar algunes de les seves estampacions barcelonines en llatí adreçades al consum intern de les nostres universitats (Barcelona i Lleida), l'*Ars brevis* de Ramon Llull (1482) i la seva reedició del 1489. En català, també de Posa, cal assenyalar les impressions del *Llibre del Consolat de Mar* (1494), les *Constitucions de Catalunya* (1481?) i l'*Arbre de la ciència* de Ramon Llull (1482). Com a homenatge al que possiblement ha estat el millor impressor del seu temps, el mestre Rosembach, voldríem esmentar les edicions de Barcelona d'*El llibre de les dones* (1495) i el *Llibre dels àngels* (1494), ambdós de Francesc Eiximenis; les *Històries e conquestes de Catalunya* (1495), de Pere Tomich, i el *Memorial del pecador remut* (1495), de Felip de Malla.

Al mateix temps, es van imprimir gran quantitat de documents, que només es podien vendre si estaven redactats en català, dels quals han arribat pocs a les nostres mans; com també obres simples en llatí i català, que mai no s'han trobat. Les impremtes catalanes es van nodrir de moltes obres menors com butlles, llibres d'hores, literatura popular (novel·letes), sentències, pamflets, glossaris, edictes, plecs solts, fulls volants, testaments, textos escolars (beceroles, gramàtiques llatines bàsiques, llibres de lectura), cartes i altres. També cal tenir en compte que la destrucció de llibres va afectar, en especial, els impresos en llengua vulgar, molt menys valorats que els llatins i més perseguits.

Tot i la devastació d'aquests impresos més vulnerables, n'han arribat alguns a les nostres mans: butlles com la *Butlla d'indulgències en favor de l'Orde de Sant Francesc (1489),* estampada per Pere Posa; cartes com la *Carta de Cristòfor Colom a Lluís Santàngel* (1493), atribuïda també a Pere Posa; sentències com la *Translat de sentència donada per los reverents frares inquisidors ... contra Benet Garcia* (1491), impresa a l'obrador de Pere Miquel, i testaments com el *Testament de Bernat*

Serradell [s.a.], estampat per Pere Posa. Tenim constància documentada que el mateix Rosembach va imprimir beceroles, salms i llibres d'hores que mai ningú no ha vist. Els nostres impressors no podien viure dels grans encàrrecs, la seva economia del dia a dia estava basada en la producció de textos petits que eren ben poc resistents a la supervivència. Un exemple el tenim en una edició de l'obra *Còmpots* (1489), corresponent a un almanac o calendari per anotar-hi comptes del qual només tenim notícia escrita –el document fou estampat a Barcelona per Gherlinc.

Com a colofó, voldria recordar amb les paraules de Joan Fuster, a tots els impressors, llibreters i editors que es van establir i van desenvolupar la seva activitat a Catalunya, que van creure en la cultura catalana i que van fer possible la continuïtat d'aquesta cultura amb esforç, valentia i professionalitat:

> No hi ha idioma sense llibres, una llengua desterrada o marginada del paper imprès és una llengua condemnada a l'extinció. Aquesta mena de «llei sociològica» quedà instituïda l'endemà que Gutenberg feia funcionar la seva màquina.

BIBLIOGRAFIA

ARCO Y MOLINERO, Ángel del. *La imprenta en Tarragona.* Tarragona: Imprenta de José Pijoán, 1916.

BADA ELÍAS, Joan. *La Inquisició a Catalunya: segles XIII-XIX*. Barcelona: Barcanova, 1992.

BARKER, Nicolas. *Aldus Manutius and the development of Greek Script & type in the Fitteenth Century*. Nova York: Fordam University Press, 1992.

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. *El llibre incunable als Països Catalans: exposició commemorativa del V Centenari d ela impremta.* Barcelona: Diputació, 1977.

BLÁZQUEZ MIGUEL, Juan. *La inquisición en Cataluña: el Tribunal del Santo Oficio de Barcelona (1487-1820)*. Toledo: Edit. Arcano, 1990.

BOHIGAS, Pere. *Resumen d'història del llibre*. Barcelona: Barcino, 1933.

——. «La introducción de la tipografia en España: estado actual de la cuestión». *Biblioteconomía. Boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona*, núm. 63-64 (1966), pàg. 13-32.

——. *Exposició commemorativa del V Centenari de la impremta: el llibre incunable als Països Catalans.* Barcelona: Diputació Provincial, 1976.

Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès a Catalunya: 1474-1974. Barcelona: Lluís Carulla i Canals, 1972.

CONCHEFF, Beatrice Jorgensen. *Bibliography of old catalan texts.* Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1985.

CORTÉS VÁZQUEZ, Luis. *Del papiro a la imprenta: pequeña historia del libro.* Madrid: Confederación Española de Gremios y Asociaciones de Libreros, 1997.

DAHL, Svend. *Historia del libro.* Barcelona: Altaya, cop. 1997.

DÍAZ-PLAJA, Aurora. *Historia del libro y de la imprenta.* Barcelona: Teide, 1971.

DÍEZ MÉNGUEZ, Isabel Cristina. *Libro de horas en la Biblioteca histórica «Marqués de Valdecilla».* Madrid: Fundación Universitaria Española, 2012.

Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553). Recogidos y transcritos por José Mª. Madurell Marimon. Barcelona: Gremio de Editores y Libreros y de Maestros Impresores, 1955.

DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús. *Incunables de la Biblioteca de Tarragona.* Madrid: [s.n.], 1961.

DURAN I SANPERE, Agustí. *Contribució a la història de la impremta a Barcelona*. Barcelona: Acadèmia de Bones Lletres, 1936.

ESCOBAR, Hipólito (dir.). *Historia ilustrada del libro español: De los incunables al siglo XVIII.* Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1994.

FORT I COGUL, Eufemià. *Catalunya i la Inquisició*. Barcelona: Aedos, 1973.

FUSTER ORTELLS, Joan. *L'aventura del llibre en català.* Barcelona: Empúries, 1992.

GELDNER, Ferdinand. *Manual de incunables: introducción al mundo de la imprenta primitiva*. Madrid: Arco/Libros, cop. 1998.

GÜELL FORTUNY, Antoni M.; REIXACH PLA, Modest. *La producció editorial a les àrees lingüístiques restringides: el cas català*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 1978.

HAEBLER, Conrad. *Bibliografía ibérica del s. XV: enumeración de todos los libros impresos en España y Portugal hasta el año 1500*. Madrid: Julio Ollero, 1992.

——. *Introducción al estudio de los incunables*. Madrid: Ollero & Ramos, 1995.

HELLINGA, Lotte. *Impresores, editores, correctores y cajistas: siglo xv*. Salamanca: Instituto del Libro y de la Lectura, 2006.

HIITI, Philip. *The first book printed in aràbic.* The Princeton University Library Chronicle, vol. 4, núm. 1, novembre de 1942.

HINDMAN, Sandra (ed.). *Printing the written word: the social history of books, circa 1450-1500.* Ithaca [Nova York], etc.: Cornell University Press, 1991.

Imprimerie a Perpignan: Rosembach (1493-1530): Étude historique. Perpinyà: Imprimerie de Charles Latrobe, 1896.

JIMÉNEZ CATALÁN, Manuel. *La imprenta en Lérida: ensayo bibliográfico 1479-1917*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs: Edicions de la Universitat de Lleida, 1997.

JURADO MUÑOZ DE CUERVA, Augusto. *La imprenta: orígenes y evolución.* Madrid: Capta Artes gráficas, 1998.

KREK, Miroslav. «The enigma of the first Arabic book printed from movable type». *Journal of Near Eastern Studies*, XXX (1979), pàg. 203-212.

LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles xv a xvii*. Barcelona: Gremi d'editors de Catalunya, 2002.

——. *Sis segles d'edició a Catalunya: una síntesi d'història.* Lleida: Pagès; Vic: Eumo, 2007.

MADURELL I MARIMON, Josep M. *Antiguos fundidores de letras en Barcelona*. [Mainz?]: [s.n.], 1970.

MARSÁ VILA, María. *El fondo antiguo en la biblioteca.* Gijón: Ediciones Trea, 1999.

MCLUHAN, Marshall. *La Galàxia Gutenberg: la formació de l'home tipogràfic.* Barcelona: Edicions 62, 1973.

MILLARES CARLO, Agustín. *Introducción a la historia del libro y de las bibliotecas*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1971.

MIQUEL I PLANAS, Ramon. *Bibliofilia.* Barcelona: [s.n.], 1911-1922.

MIRAMBELL I BELLOC, Enric. *Història de la impremta a la ciutat de Girona.* Girona: Ajuntament de Girona, Institut d'Estudis Gironins, Diputació de Girona, 1988.

OLIVAR, Alexandre. *Els incunables conservats a la Biblioteca de Montserrat.* Barcelona: Abadia de Montserrat, 1990.

PEÑAS DÍAZ, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas, Barcelona 1473-1600.* Lleida: Pagès Editors, 1996.

RANGEL ALAMÍS, Luz María. «Del arte de imprimir o la Biblia de 42 líneas: aportacions de un estudio crítico». Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, d.l. 2012. [Consultada el 16/10/2015 a: http://www.tdx.cat/handle/10803/81829]

RENOUARD, Antoine Augustin. *Annales de l'imprimerie des Alde ou Histoire des trois Manuce et de leurs éditions.* París: Jules Renouard, 1834.

REYES GÓMEZ, Fermín de los. *La imprenta incunable, el nuevo arte maravilloso de escribir*. Madrid: CSIC, 2015.

RODÉS CATALÀ, Agustí. *Joan Rosembach.* Barcelona: Joica, d.l. 2003.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Noves butlles catalanes incunables.* Barcelona: Imp. de la Casa de Caritat, 1923.

—–. *Impremta i llibreria a Barcelona, 1474-1553.* Barcelona: Diputació de Barcelona, d.l. 1986.

—–. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó.* Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat, Abadia de Montserrat, 1993.

SAINZ DE ROBLES, Federico Carlos. *La imprenta y el libro en la España del siglo XV*. Madrid: Vassallo de Mumbert, d.l. 1973.

SANPERE I MIQUEL, Salvador. *De la introducción y establecimiento de la imprenta en las Coronas de Aragón y Castilla y de los impressores de los incunables catalanes.* Barcelona: L'Avenç, 1909.

SATUÉ, Enric. *Arte en la tipografia y tipografia en el arte: compendio de tipografia artística.* Madrid: Siruela, cop. 2007.

SCHÜCK, Julius. *Aldus Manutius: und seine Zeitgenossen in Italien und Deutschland: im anh. Die Familie des Aldus bis zu ihrem Ende.* Berlín: Elibron classics, 2006.

SOSA, Guillermo. *Manual de incunables: historia de la imprenta hasta el siglo XVIII.* Buenos Aires: Historia del Libro, 1972.

TRIGO PORTELA, Joaquín. *Arts gràfiques i edició*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Indústria i Energia, 1992.

VENTURA SUBIRATS, Jordi. *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català.* Barcelona: Curial, 1993.

VINDEL ANGULO, Francisco. *De la caligrafía a la imprenta 1440-1480: homenaje a Gutenberg.* Madrid: Talleres Tipográficos Góngora, 1939.

—–. *El arte tipográfico en España durante el s. XV.* Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1945-1951.

NOVEL·LA CAVALLERESCA I HISTORIOGRAFIA CLÀSSICA AL RENAIXEMENT[1]

Alejandro Coroleu Lletget

ICREA- Universitat Autònoma de Barcelona

1 Aquest treball forma part del projecte: «Traducción al catalán y cultura latina en la Corona de Aragón (1380-1530): obras de tradición clásica y humanística (FFI2014-53050-C5-4-P)», finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia.

Concebut com un ambiciós programa educatiu orientat a donar a l'home una certa cultura general a través de la recuperació, interpretació i imitació dels textos de l'antiguitat grecollatina, l'humanisme es va originar a la Itàlia de mitjan segle XIV. El nom del moviment deriva del qualificatiu «humanista», que en l'argot universitari dels segles XV i XVI designava el professor dels *studia humanitatis,* és a dir, l'expert en gramàtica, retòrica, poètica, filosofia moral i història. Des de terres italianes, i en no més d'un segle i mig, el moviment humanista es va escampar per tot Europa i va acabar per determinar totes i cadascuna de les facetes de la vida intel·lectual del Renaixement, deixant empremtes en la cultura literària en llatí i en vulgar, en el món dels estudis bíblics, en el pensament polític, l'art, la ciència i la filosofia. Del nou interès pel món antic en derivaria, també, el conjunt de traduccions a les llengües vulgars d'autors clàssics.

Com a disciplina que tractava de manera retòrica els temes polítics i les conseqüències de les decisions morals, la història va esdevenir al Renaixement part fonamental dels *studia humanitatis* i començà a ser entesa com a matèria autònoma. Els humanistes revolucionaren tant l'estil com el mètode de la recerca historiogràfica. Al desenvolupament de la historiografia renaixentista hi contribuí la difusió dels historiadors de l'antiguitat grecollatina, traduïts primer al llatí i, posteriorment, a les llengües vernacles. Tot i que les traduccions d'historiadors clàssics comencen a ésser freqüents als tres darrers decennis del segle XIV i segueixen en ritme creixent durant la primera meitat del segle XV, el gruix de versions d'aquest corpus no veu la llum sinó en tancar-se el segle, al redós de la impremta. Es tracta encara, però, de versions basades en traduccions llatines o en versions d'altres llengües vernacles, obra

en molts casos de nobles o de preceptors en corts aristocràtiques. La traducció castellana de Diego Guillén de Avila dels *Stratagemata* de Frontí per al comte d'Haro, dedicada «*a los capitanes y los otros hombres de guerra que no aprendieron la lengua latina*», és un bon exemple de com es podia posar un historiador antic a l'abast d'un públic aristocràtic i sense massa domini de la llengua llatina.[2] El mateix públic, en una paraula, interessat en històries en vernacle d'herois o reis locals o contemporanis i en novel·les cavalleresques.

A partir del 1530 comencen a aparèixer noves versions de textos historiogràfics antics, ara ja sovint directament de l'original i de la mà de llatinistes i hel·lenistes. Són traduccions que tenen un estatus especial, lligat a la monarquia. No sorprèn, així, que la tasca de traducció dels historiadors clàssics al vulgar coincideixi, en el cas espanyol, amb els regnats de Carles V i els deu primers anys del regnat del seu successor Felip II (és a dir, el període entre el 1519 i el 1565). Aquestes versions foren encarregades pel rei o dedicades directament al cercle del monarca, preparades per secretaris o cronistes reials, amb una clara finalitat política i propagandística. En molts casos van ser produïdes per a ús a la cort. A tall d'exemple, una traducció castellana de Titus Livi –impresa a Saragossa per Jorge Coci el 1520, sumptuosament decorada– va ser publicada perquè coincidís amb la visita de la cort imperial a la ciutat i pogués ser oferta com a regal al jove Carles.

Tradicionalment, la crítica ha interpretat l'interès renaixentista per aquest cos de textos només d'acord amb criteris polítics o històrics. En aquest treball voldria demostrar com els historiadors antics, un cop traduïts a les llengües vulgars, tenien, també, altres funcions. Ho faré centrant-me en els casos de tres historiadors grecs: Apià d'Alexandria, Flavi Josep i Plutarc, tot i que al llarg de la meva exposició em referiré, també, a la recepció renaixentista d'altres historiadors grecs i llatins per mirar de complementar les meves observacions sobre els tres autors escollits.

Voldria començar amb unes consideracions sobre els historiadors que he triat i sobre llur difusió en traducció a la península Ibèrica. L'historiador que va viure en temps de l'emperador Adrià, Apià va escriure una història militar de l'imperi Romà en grec, intitulada *Història romana* i dividida en dues col·leccions. Mentre que els llibres sobre les guerres

2 *Los cuatro libros de los enxemplos de la guerra*, tr. Diego Guillén de Avila, Salamanca, 1516, f. 2r.

externes presenten un arranjament etnogràfic, descrivint-hi un per un els pobles conquerits per Roma, els volums sobre les guerres civils relaten la destrucció de Roma a mans dels seus propis ciutadans.

Per encàrrec del Papa Nicolau V la *Història romana* fou traduïda al llatí per Candido Decembrio entre el 1452 i el 1454. La versió de Decembrio va ser la font emprada per tots els traductors d'Apià al castellà. Els textos d'Apià esdevingueren un autèntic *best-seller* a l'Espanya del Renaixement. A banda de dues versions manuscrites que daten, respectivament, de final del segle xv i de mitjan segle xvi, sengles manuscrits custodiats a la Biblioteca Nacional d'Espanya a Madrid (ms. 6484 i 8829); la *Història romana* fou traduïda al castellà per Juan de Molina (en una edició valenciana del 1522), per Diego de Salazar (Alcalà, 1536) i, finalment, per Jaume Bartomeu a Barcelona el 1592.[3]

L'historiador jueu que va néixer a Jerusalem l'any 37 després de Crist, Flavi Josep va ser educat a Roma i fou l'encarregat del govern de Galilea durant les revoltes contra els romans i, sobretot, durant el setge de Jerusalem a mans de Titus l'any 70, i morí cap al 93. Fou l'autor del *Bellum Judaicum,* una crònica de la guerra dels jueus contra els romans que culminà en el setge de Masada; i de les *Antiquitates Iudaicae*, una història del poble jueu en vint llibres des d'Adam fins a l'any 66 dC. Flavi Josep és un historiador important perquè ens dóna molta informació sobre les circumstàncies que envoltaren la vida de Crist, que no apareix, en canvi, als Evangelis. La història impresa a la península Ibèrica de les traduccions de Flavi Josep comença el mes d'abril de l'any 1482 quan l'alemany Nicolau Spindeler, que s'havia establert a Barcelona quatre anys abans, va produir una edició de la versió catalana de les *Antiquitates*. El text, però, havia circulat en manuscrit des de principis del segle xv. Així, el mateix text català de Flavi Josep que Spindeler va imprimir el 1482 consta ja en l'inventari de béns de Martí I fet el mes de juny del 1410. Tanmateix, a la corona d'Aragó l'interès per Flavi Josep data de molt més enrere. Sabem que Joan I posseí una traducció manuscrita en català, actualment perduda, del *Bellum Judaicum*; una versió esmentada en un inventari de llibres fet a Barcelona el 1477. Deu anys després de l'edició barcelonina de les *Antiquitates,* el cronista dels

3 *Los triumphos de Apiano*, tr. Juan de Molina, València, 1522; *Historia de todas las guerras civiles que uvo entre los romanos*, tr. Diego de Salazar, Alcalà, 1536; i *Historia de las guerras civiles de los Romanos*, tr. Jaume Bartomeu, Barcelona, 1592. De la traducció barcelonina, n'existeix, també, una versió manuscrita (BNE, Ms. 8823, ff. 3-126v).

Reis Catòlics Alfonso de Palencia (1424-92) va publicar a Sevilla una traducció castellana del *Bellum Judaicum*[4] i, més enllà de la península Ibèrica, l'any 1554 l'impressor Juan Martín Nucio decidí imprimir una traducció castellana anònima de les *Antiquitates* a Anvers.[5] L'interès pel text de Flavi Josep portà el traductor Juan Martín Cordero (1520-84) a fer una nova versió del *Bellum Judaicum* el 1557.[6] Reimpresa a Perpinyà el 1608, la traducció de Juan Martín Cordero fou dedicada a Felip II, potser per apaivagar sospites de judaisme.

Per la seva part, Plutarc –historiador de l'època imperial (*ca* 45-120)– va ser l'autor d'una sèrie de parelles de biografies de personatges mítics o històrics de l'antiguitat (les *Vides paral·leles*) i d'obres de contingut moral (els *Moralia*). Els textos de Plutarc van arribar a l'Occident llatí de la mà de l'erudit bizantí Manuel Chrysoloras, que fou convidat a Florència a les acaballes del segle XIV per ensenyar grec als alumnes de l'humanista Coluccio Salutati. De l'èxit de l'obra de Plutarc al Renaixement, valuosa com a pont entre el món grec i el món llatí, n'és testimoni el nombre altíssim de traduccions, manuscrites i impreses, al llatí i a les llengües vernacles al llarg dels segles XV i XVI. L'any 1471 Antonio Campano va recollir les traduccions llatines de les vides fetes durant les tres primeres dècades del segle XV per autors com Leonardo Bruni (1369-1444), Guarino Veronese (1374-1460) i Lapo da Castiglionchio (mort el 1438), entre d'altres. L'edició romana de Campano, que aplegava, també, material biogràfic aliè al mateix Plutarc, com ara una vida de Carlemany redactada per Donato Acciaiuoli, és el text en què es basa la traducció castellana d'Alfonso de Palencia de les *Vides* del 1491.[7] Cal recordar, finalment, que Diego Gracián va publicar a Alcalà una versió en castellà dels *Moralia* el 1548.

La difusió dels historiadors antics en l'ambient de l'humanisme dels segles XV i XVI presenta, per tant, una sèrie de trets comuns. Són autors que es posen a l'abast, primer, a través de versions llatines, en molts casos

4 *Los siete libros que el historiador Flavio Josepho escrivio de la guerra que tuvieron los romanos y la destruycion de Jerusalem fecha por Vespasiano y Tito,* Sevilla, 1492 (cito per l'exemplar de BNE, I-235).

5 *Iosepho de belo Iudaico traduzido de latin en castellano por el egregio Alonso de Palencia*, Anvers, 1551.

6 *Los Siete libros de Flavio Josepho los quales contienen las guerras de los Iudios y la destruccion de Hierusalem, por Juan Martin Cordero*, Anvers, 1557, f. 5 v (segons l'exemplar de la British Library, 294 b 20).

7 *Plutarchi Historiographi greci liber de viris clarissimis e greco sermone in latinum diversis plurimorum interpretationibus virorumque illustrium translatus,* Roma, 1471.

a mans d'humanistes que produïren traduccions sobretot per facilitar la lectura de l'original grec als seus estudiants. Les versions dels humanistes italians foren els textos emprats per tots els traductors d'Apià, Flavi Josep i Plutarc a les llengües vulgars, pràctica que va continuar, fins i tot, després de l'aparició de les *editiones principes* gregues publicades, sobretot, a les dècades dels anys 40 i 50 del segle XVI a Basilea.[8] Diverses raons ens ajuden a entendre l'èxit editorial dels textos historiogràfics a la península Ibèrica i a Europa en general durant el segle XVI. A banda de l'interès lingüístic i pel mètode historiogràfic, d'acord amb la teoria renaixentista de la utilitat de la història, per a molts lectors els textos donaven informació sobre el passat clàssic. Fixem-nos, per exemple, en l'episodi del setge i la rendició de Numància a mans dels romans, descrit per Apià als llibres les *Guerres d'Espanya* (76-98). La força dramàtica d'aquest episodi, recollit pels historiadors de l'època i susceptible de ser llegit en clau llegendària, atragué ben aviat l'atenció dels escriptors del segle d'or espanyol. Així, no és gens estrany que Miguel de Cervantes seguís el relat d'Apià i dediqués tota una tragèdia, *La Numancia*, a desenvolupar l'episodi del setge de la ciutat numantina.

Per la seva banda, Flavi Josep era, sobretot, valorat per la informació que oferia sobre la religió jueva. En general, els lectors dels textos de Flavi Josep són individus interessats per temes relacionats amb el judaisme o, simplement, conversos. Tal com podem llegir al colofó de l'edició de Barcelona (1482) de les *Antiquitates*, el volum va ser subvencionat pel llibreter Joan ça-Coma, un convers, detall que justificaria la censura eclesiàstica que el text va patir a mans del censor Pere Llopis, professor de Teologia a Barcelona i membre de l'orde dels franciscans.[9] Malgrat les sospites que els texts hagueren de provocar entre la jerarquia eclesiàstica, trobem exemplars manuscrits en català i llatí de les *Antiquitates* en biblioteques capitulars de l'època, concretament de persones interessades per matèria bíblica i història eclesiàstica, com ara el bisbe de Girona Joan Margarit, el bisbe de Barcelona Bartomeu de Tocco i l'inquisidor Lagunilla, que van viure a la ciutat a la dècada del 1550.

8 Per exemple, *Appiani Alexandrini Romanarum Historiarum libri cum Henrici Stephani annotationibus*, Basilea, 1551.

9 *Antiquitats Judaiques*: «[…] la qual obra és stada empremptada per l'onrat mestre Nicholau Spindaler, empremptador e habitant en la ciutat de Barcelona, per voluntat dels honorables n'Andreu Mir, notari de Barcelona, e Johan ça-Coma, librari, conciutadans de la dita ciutat, a pregaries dels quals és la present obra corregida, lo millor ha pogut, per frare Pere Lopis entre.ls menors lo menor e indigne professor en la sacra theològica facultat» (f. 426).

Ultra el seu valor històric, la historiografia antiga podia, també, oferir als seus lectors models exemplars de comportament moral. Les *Antiquitates* de Flavi Josep aplegaven tot un seguit d'exemples de devoció religiosa i pietat, tal com palesa l'anònim traductor del 1554 («*Por lo qual se deven tener en mucho los Historiadores que tratan las cosas antiguas, que nos dexaron tan perfectos exemplos de varones antiguos de aquellos tiempos* [...] *Claro es, y muy notorio, que aquellos buenos varones del viejo Testamento fueron tales, quales devemos procurar ser, y assi de mucha autoridad deve ser la historia que ha conservado la vida dellos, y nos la pone tan claramente delante, como si la tuviessemos presente.*»).[10] Les virtuts exhibides pels emperadors romans retratats al *Bellum Judaicum* degueren d'haver enlluernat Carles, príncep de Viana, i Iñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, dels quals sabem que posseïen exemplars manuscrits del text llatí.

Els historiadors grecollatins també foren, sovint, recomanats com a manual d'instrucció política. Això queda palès a l'edició barcelonina del 1592, dedicada a Felip II atès que –tal com afirma el censor– la *Història romana* era «*obra que puede servir y ser provechosa para el buen gobierno de los reynos, provincias, republicas y ciudades en tiempo de paz y de guerra*» (f. 2v). La *Història romana* d'Apià ensenyava, també, lliçons negatives de les quals els lectors es podien beneficiar. En el prefaci a la seva traducció del 1536, Diego de Salazar afirma haver escollit la *Història romana* perquè, de tots els escriptors grecs i llatins, Apià és qui dóna la versió més detallada de les dissensions dels romans («*porque yo no las he hallado escriptas tan por extenso en ningun otro libro*», sign. I r). Pocs anys després de la revolta de les *Comunidades*, Salazar aprofitava l'exemple romà per advertir els seus contemporanis dels perills de guerres civils i sedicions internes. Les possibilitats polítiques del *Bellum Judaicum* mereixen, també, l'atenció dels traductors dels textos de Flavi Josep. El *Bellum Judaicum* va ser proposat al príncep Felip poc abans de la seva coronació com a advertència de com governar un territori tumultuós com ara els Països Baixos espanyols. Es tracta d'un detall destacat, també, en el seu prefaci a la reimpressió a

10 *Los veynte libros de Flavio Iosepho, de las Antiguedades Iudaycas*..., f. Aiii r.

Perpinyà de la traducció de Juan Martín Cordero del *Bellum Judaicum*, dedicada al capità general de Catalunya Carlos Colona.[11]

Els traductors renaixentistes d'historiografia antiga van establir conscientment paral·lels històrics entre els esdeveniments descrits pels historiadors clàssics i la situació de l'Europa contemporània. A tall d'exemple, l'edició valenciana d'Apià del 1522, adreçada a Rodrigo Hurtado de Mendoza, s'obre amb una llarga carta dedicatòria en la qual el traductor Juan de Molina elogia el paper dut a terme per Rodrigo i pel seu germà Diego en la repressió de l'aixecament de les Germanies. El pròleg serveix, a més, per establir un lligam directe entre els herois romans i Rodrigo, el valor del qual és endemés comparat amb el de Rodrigo Díaz de Vivar, un altre alliberador de València, a ulls de Molina, cinc-cents anys abans. Els lectors del Renaixement demostraren, així, interès pels historiadors clàssics, sobretot pels usos polítics i pels paral·lels històrics que trobaven en llurs textos.

Tanmateix, alguns humanistes veieren en aquests textos molt més que obres només amb contingut i valor històrics i polítics. L'autor del privilegi de l'edició barcelonina d'Apià, Enric de Cardona, descriu la *Història romana* com a «obra molt curiosa y apassible» (f. 2r). Per la seva part, el censor eclesiàstic, el jesuïta Pere Gil, s'hi refereix amb les paraules «*muy buena, curiosa y deleytable*» (f. 2v). La història d'Apià podia, així, ser oferta als seus lectors com a lectura d'oci. Sense negar el valor utilitari de la historiografia antiga, els traductors preferiren recalcar els mèrits literaris de les històries recollides per Apià. Fent-se ressò del testimoni de Petrarca al *Triomfo d'amore* (80-82, «*Ecco quei*

11 *Los Siete libros de Flavio Josepho los quales contienen las guerras de los Iudios y la destruccion de Hierusalem*: «[*A la Magestad del Rey Don Felipe, nuestro Señor*] *dirigirle estos siete libros que he agora nuevamente traduzido en los quales verá vuestra Majestad de guerras grandes, grandes sucesos. Verá buen estado en las ciudades, verá lo luengo muy rebuelto y muy confuso. Verá buenos regidores, verá los luengo malos; verá muchos que dessean la paz, verá muchos otros que no buscan sino rebueltas, novedades, sediciones y discordias muy grandes. Verá también hechos de muchos hombres particulares en administraciones de provincias, goviernos de ciudades, regimientos de villas, tenencias de castillos; verá hazañas de capitanes, consejos de prudentes y finalmente imperio de reyes y de emperadores. Todo esto podrá vuestra Majestad ver en esta historia más particularmente de lo que yo lo cuento, y juntamente hallará en vigor de la justicia de Dios donde quiere meter la mano, que cierto con solo leerlo y contemplarlo pone gran miedo y es bastante para amedrentar al mas esforzado hombre que jamas uvo*» (f. 3v - 4r).
«[…] *me a atrevido a dedicar a VS este trabajo por tratar Josepho de guerras, grandes sucessos de las ciudades, regimiento de villas, tenencias de castillos; a quien se puede esto dedicar sino a un gran soldado como VS el qual demas de ocho años de lugar teniente de Capitan General en etas fronteras tiene en las uñas la historia*» (Biblioteca de Catalunya, R.447375, f. 2v).

che le carte empion di sogni, / Tristano e Lancellotto e gli altri erranti, / Ove conven che'l vulgo errante agogni»), l'autor de la versió espanyola del mateix Apià del 1522 declara la superioritat de la història per sobre de les novel·les de cavalleries i adverteix al seu noble mecenes que «*no están aquí las ficciones ventosas de Esplandián, ni las espumas de Amadís, ni los humos escuros y espessas nieblas de Tirante, ni los vanos tronidos y estruentos fantastigos de Tristán y Lançarote, ni los incantamientos mintrosos que en estos libros que he dicho y otros como ellos falsamente se leen. Los quales (como Petrarca muy bien dize) hinchen las cartas de sueños*».[12]

L'atac de Molina al *Tirant* és prou significatiu perquè ens dóna, si més no, una idea de la popularitat i recepció de la novel·la de Joanot Martorell a la València dels primers anys del segle XVI. Per a mi, però, resulta més important el fet que un historiador com Apià sigui presentat com a alternativa vàlida a la literatura cavalleresca. Com el *Tirant*, els textos d'Apià podien ser entesos com a literatura d'entreteniment. A diferència de la novel·la de Martorell i d'altres llibres de cavalleries, Apià comptava, però, amb un valor afegit: el de la veritat, o si més no, la versemblança, atès que tot allò que Apià explicava a la *Història romana* havia passat o era susceptible d'haver-se esdevingut. No és estrany, doncs, que els traductors d'historiografia antiga utilitzessin, sovint, els seus pròlegs per atacar la literatura cavalleresca i convèncer els seus lectors de la superioritat de les històries de l'antiguitat per sobre de les mentides i faules contingudes als romanços de cavalleries. Es tracta d'un lloc comú que sovinteja en molts escrits d'aquest període, des d'altres traduccions d'historiadors clàssics com *Los Moralia de Plutarco*, publicada el 1548 («*Assi que en lugar de Tristanes, Reynaldos, Florisandos, Primaleones, Palmirenos y Duardos y otros cien mil tales que hinchen los papeles de mentiras donde muchas personas muy a menudo gastan sus buenas horas, por medio desta traslacion tomaran un passatiempo no menos provechoso que deleytable y honesto*», sign. bb iii r), fins a textos historiogràfics com la *Crònica general del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades del 1609 («*No faules de Amadis, no les prophanes / Histories, quels Poetes nos dexaren / escrites en los llibres que dictaren / en prosa y vers, sino les cathalanes / Armes, virtuts y obres Christianes / Aquestes nos escriu micer Pujades*», f. 5 r).

12 *Los Triumphos de Apiano*, València, 1522, sign. iiii v.

El valor delectable de l'obra dels historiadors de l'antiguitat grecollatina venia garantit, a més, per l'abundància d'episodis interns i digressions que aquests textos presentaven. Això ens pot ajudar a explicar un tret estructural de les traduccions, impreses i manuscrites, dels historiadors clàssics, que apareix també als llibres de cavalleria (el *Tirant* n'és, en aquest sentit, un bon exemple) i a la historiografia medieval. A diferència de les versions llatines, adreçades a un públic culte i lletrat, totes les traduccions vulgars d'historiadors clàssics presenten una detallada taula a les primeres pàgines del volum i divideixen el text en capítols curts, cadascun amb un encapçalament que en resumeix el contingut. La divisió del text en capítols, segons una extensió regular, es feia segurament per no cansar els lectors, com es desprèn del pròleg de Francesc Alegre a la seva traducció dels *Commentaria de primo bello punico* –altrament conegut com el PseudoPolibi– de Leonardo Bruni o del prefaci de Jaume Bartomeu a la seva versió d'Apià.[13] La inclusió d'índexs i la divisió del text en capítols breus podien, sens dubte, facilitar la lectura dels historiadors clàssics, tal com Lluís de Fenollet afirma en el pròleg a la seva traducció de Quint Curci: «La qual hystoria se partex en dotze libres. Los quals libres per haver pus facilment noticia de les parts de dita hystoria ara son stats divisits en capitols nombrats. Los quals capitols en la present taula son mostrats ab lurs nombres, a quantes cartes sien.»[14] En aquest sentit, el testimoni de Diego Gracián, traductor al castellà també d'un altre historiador grec (Xenofont), tot recomanant al futur Felip II la lectura de l'*Anàbasi* «a ratos», ens permet pensar que els llibres d'història antiga podien ser llegits en intervals d'oci.[15]

Es pot, però, explicar el format dels textos analitzats per la manera com eren posats a l'abast del públic renaixentista. Una anàlisi dels inventaris de biblioteques privades de l'època mostra, per exemple, com Apià era un autor que fruïa de gran popularitat entre les classes governants, tal com testifica la llista de llibres que pertanyeren a Diego

13 Compareu «e perquè la larga prosa en què posat stà no us torne en anutg, departir-lo per capítols no cansaré en la forma següent» (Leonardo Bruni, *Commentaria de primo bello punico*, tr. Francesc Alegre, Biblioteca de Catalunya, ms. 85, f. Iv) i «*Hame parecido repartir este libro en capitulos para huyr el fastidio que suelen causar los libros, quando no tienen algun paradero a donde repose el juyzio de quien los quiere leer*" (Apià, *Historia de las guerras civiles de los Romanos*, Barcelona, 1592, f. 3v).

14 *La historia de Alexandre de Quinto Curcio*, Barcelona, 1481, sign. a i r.

15 *Las obras de Xenophon*, Salamanca, 1552, sign. + iii r: «*Resciba pues V. Al. essa traslacion de Xenophon con animo Real, para que con rebolverla a ratos pueda recrear el espiritu cansado de los continuos trabajos y arduos negocios de la republica, con el deleyte de la historia.*»

Hurtado de Mendoza, al germà del qual fou dedicada la traducció de Juan de Molina. Fins i tot a les dones, com ara la reina Eleonora de França, al secretari de la qual va adreçada la traducció espanyola de Cèsar (1549), se'ls permetia fruir de les històries amb la condició que se'n fes una selecció escaient.

Tanmateix, els textos d'historiografia antiga podien ser difosos, també, per altres vies. Com les novel·les de cavalleria, els historiadors grecs i llatins traduïts a les llengües vulgars també eren objecte de recitació i lectura en veu alta, com a distracció a la cort o a cases nobles. Per il·lustrar això, em referiré a dos historiadors, un de llatí i un de grec, Livi i Diodor Sícul. Quant al primer, la traducció castellana de López de Ayala del 1386 –dedicada a Enric III de Castella– és un cas interessant. En el pròleg, López de Ayala recomana que el text de Livi sigui posat a l'abast «*en publico por que los principes et los cavalleros que lo oyeren tomen buen exemplo et buena esperança et esfuerço en sy* [...] *E plégavos que este libro sea leydo delante la vuestra real majestad, porque lo oyan los vuestros cavalleros e ayan traslado d'el*».[16] La traducció francesa de la *Bibliotheke* de Diodor Sícul resulta, també en aquest sentit, molt significativa. Publicada el 1530, aquesta versió fou dedicada a Francesc I de França, atès que el text de Diodor Sícul contenia, segons el traductor Claude Seyssel, «*stratagemes en faict de guerre ensemble plusieurs diverses batailles, sieges et entreprises qui sont moult plaisantes a lire et oyr*».[17] Que el text de Diodor Sícul era objecte de lectura i recitació a la cort de Francesc I ho demostra un manuscrit, custodiat a Chantilly, que retrata el rei, els seus cortesans i, fins i tot, el gos i el mico reials escoltant atentament la recitació d'Antoine Macault, primer traductor de Diodor Sícul al francès.[18] Aquesta pràctica no es limitava, però, als historiadors antics. Atesa la seva edat, al príncep Felip, se li recomanava que escoltés les biografies d'emperadors famosos aplegades per Pedro Mexía a la *Historia imperial y cesarea* del 1547.[19]

La recitació de textos historiogràfics grecollatins posats en llengua vernacla tenia, a més, el poder d'implantar imatges en la ment del públic que les escoltava. Per a alguns dels traductors, el caràcter

16 *Décadas de Tito Livio...*, f.1r.

17 *L'Histoire des successeurs de Alexandre le Gran*, París, 1530, sign a ii v.

18 Chantilly, Musée Condé, ms. fr. 1672.

19 «[...] *y que por su poca edad el principe no puede aver entendido por experiencia lo que aquí alcançara por lecion, sera servido de leer o oyr lo que aquí se escrive*» (Pedro Mexía, *Historia imperial y cesarea*, Sevilla, 1547, sig. ii r).

d'entreteniment de la historiografia clàssica rau, precisament, en la vivacitat de les narracions traduïdes. El desig d'*enargeia* (o descripció vívida) en textos historiogràfics constitueix un lloc comú en la teoria historiogràfica de l'antiguitat i de l'humanisme. La força dramàtica de les històries clàssiques i els efectes emocionals que se'n derivaven és una idea que es repeteix sovint als pròlegs de les versions en vernacle. N'és un exemple el traductor espanyol dels *Comentaris* de Cèsar, que explica com «[…] *los libros de historia ponen delante los ojos las vidas, hazañas, victorias e infortunios de Reyes e personas principales como si nos hallaramos en su era y edad*».[20]

No és estrany, així, que els autors de versions vernacles destaquin tota una sèrie de trets que palesen el caràcter d'entreteniment dels escrits historiogràfics de l'antiguitat. La versió de Gracián de Xenofont, per exemple, posa especial èmfasi en els discursos de Cirus, sense dubte com a model de persuasió retòrica, però també com a tret que augmenta la intensitat i vivor de la narrativa. Per la seva part, Juan Martín Cordero, que publicà les seves traduccions de Flavi Josep i d'Eutropi entre el 1557 i el 1561, elogià la força dramàtica d'alguns dels esdeveniments militars inclosos en els textos. És prou significatiu, en aquest sentit, que en el prefaci a la seva versió de Flavi Josep, el traductor apel·li a les emocions del personatge reial a qui va dedicada la traducció:

> Todo esto podrá vuestra Majestad ver en esta historia más particularmente de lo que yo lo cuento, y juntamente hallará en vigor de la justicia de Dios donde quiere meter la mano, que cierto con solo leerlo y contemplarlo pone gran miedo y es bastante para amedrentar al mas esforzado hombre que jamas uvo.[21]

I, alhora, reflexioni, a les primeres línies de la seva traducció d'Eutropi, sobre els efectes que li produí la lectura i la traducció de la *Història romana:*

> Y traduziendo, me he maravillado mucho considerandolo algo mas particularmente, de ver que tan presto juntavan quatro mil y quinientos mil hombres, y sucedian batallas en que prendian tres cientos y quatro cientos mil, cosa fabulosa al parecer […]

20 *Libro de los comentarios de Cayo Julio César de las guerras dela Gallia, Africa y España*, tr. Diego López de Toledo, París, 1549, sig. aaa ii r.

21 *Los Siete libros de Flavio Josepho de las guerras de los Iudios*, tr. Juan Martín Cordero, Anvers, 1557, f. 4r.

> Tambien me he maravillado de ver tantos triumphos, tantas victorias de hombres que no peleavan de lexos, no con arcabuzes ni pieças de artilleria, sino rostro a rostro, cara a cara, braço a braço; y con una espada en la mano arregaçados los braços, desnudas las rodillas, mostravan su valor, y no lo mucho que puede la polvora, ni la fuerça del bronze.[22]

Amb temes heroics extrets de l'antiguitat no n'hi havia prou, però, per esperonar els lectors. A més d'aventures, discursos apassionats i descripcions vives de batalles, els traductors eren conscients de la necessitat de presentar, també, els personatges dels textos com a tret que contribuïa al caràcter encisador de les seves narratives. Crec que aquesta és una característica que apropa encara més la història i la ficció, si entenem per ficció un relat narratiu construït arran d'un personatge i de la seva evolució psicològica. Els lectors renaixentistes s'interessaren pels historiadors clàssics no només com a font històrica sinó també, tal com declara el llibreter Juan de Medina en el pròleg a la versió espanyola de Justí del 1540, «*para aver claro y abierto conoscimiento de la persona y poder del rey Ciro, de Dário, de Xerxes y de la otra multitud de tan excellentissimos capitanes*».[23]

Per als lectors renaixentistes, el desgavell de les guerres civils romanes relatat per Apià o les històries dels successors d'Alexandre el Gran, recollides per Diodor Sícul, podien, a banda d'instruir, delectar. Però si els historiadors clàssics podien constituir alternatives vàlides a la ficció, ¿no podien les novel·les de l'antiguitat tenir valors que anessin més enllà del pur entreteniment? A tall d'exemple, fixem-nos en un altre escriptor grec, Heliodor (segles 3 i 4 dC), autor d'*Etiòpiques*, una novel·la en deu llibres que descriu les aventures de Teàgenes i Cariclea. El 1551 René Guillon, professor de grec a París, recomanava el llibre primer d'Heliodor com a model de com s'ha d'escriure la història: «Nosaltres hem llegit molts historiadors grecs que són certament excel·lents. Tanmateix, entre gran munió no n'hem vist cap que fos més

22 *La Historia de Eutropio*, tr. Juan Martín Cordero, Anvers, 1561, sig A iiii r.

23 *Justino clarissimo abreviador de la Historia general de Trogo Pompeyo*, tr. Jorge de Bustamante, Alcalà, 1540, sig. ii r.

plaent, delectable i savi que Heliodor.»[24] Que les *Etiòpiques* servien com a exemple òptim dels fets d'un bon governant no passà desapercebut a Fernando de Mena. La seva traducció d'Heliodor va ser dedicada a Antonio Polo Cortés, «*señor de la villa de Escariche*», atès que la vida de Teàgenes oferia un mirall de comportament cavalleresc. Per al traductor espanyol, les aventures de l'heroi d'Heliodor tenien un clar component edificant.[25]

Hem vist com als segles XV i XVI humanistes professionals, traductors i escriptors en llatí o en vernacle demostraren interès per la historiografia antiga pel seu valor històric, polític, moral i literari. Fos quin fos l'ús que se'n fes, la mimesi resultà, al capdavall, el tret central de la recepció dels historiadors clàssics al Renaixement. Per a un lector del segle XXI, la distinció entre història i ficció no ofereix cap dubte. Al Renaixement, però, tal diferència resultava si més no problemàtica. Amb aquest treball espero haver mostrat com els exemples d'Apià, Flavi Josep i Plutarc, forjadors d'històries que podien ser llegides en clau de ficció o que contenien elements que podien ser interpretats en clau fictícia, suggereixen que, durant la major part del segle XVI, la línia divisòria entre la història i la novel·la era potser menys clara del que estem acostumats a creure.[26]

24 *Helidori Aethiopicarum historiarum liber primus, Renato Guillonio interprete*, París, 1552, sign. A ii v: «*Graecos certe quidem autores historicos legimus et multos et optimos quosque sed in tanta multitudine nullum vidimus amoeniorem, iucundiorem, doctiorem. Addiderim nullum in manus nostras pervenisse in quo tanta esset levitas, suavitas, delectatio, utilitas, id quod etiam fatebuntur ii qui exactius legentes penitus introspexerint Heliodorum ipsum.*»

25 *Historia de los dos leales amantes Theagenes y Chariclea*, Alcalà, 1587, 4: «*No quedará vm sin el premio del gusto que será ver pintado un tan buen soldado, tan buen cavallero, tan buen amante como lo fue Theagenes, y tan invencible en los trabajos y adversidades, como moderado, apazible, affable y manso en las prosperidades y mandos, tan paciente y sufridor quando esclavo como amoroso y humano quando Rey... Y no poca parte de imitación le cabe a vm pues supo sufrir con tanta prudencia los trabajos que como buen soldado passo en Italia antes que heredasse; y sabe tan benignamente despues de heredado, regir y governar a sus vasallos, haziendoles mercedes y honrando a todos con su affable y amoroso trato*.»

26 En aquest sentit resulta interessant, per exemple, que Francisco de Araoz, al seu *De bene disponenda bibliotheca*, recomani la inclusió del *Lazarillo de Tormes* entre els llibres escrits per historiadors profans: «*Fabulosi historici sunt qui plerumque historiis ridiculis non sine ingenii acumine adinventis plenis facetiis animos hominum superioribus studiis fatigatos, seu aliis curis et laboribus oppressos, interdum ab anxietate et molestia horum omnium eripiunt, leniunt et recreunt…huius generis sunt…Puerulus Lazarius a flumine dictae de Tormes appellatus*», segons l'edició de Solís de los Santos, José*, El ingenioso Don Francisco de Araoz (De bene disponenda bibliotheca, Matriti 1631)*, Sevilla, 1997, pàg. 70.

APÈNDIX

Entre els exemplars de llibre antic que es conserven a la biblioteca de Centre de Lectura de Reus hi ha edicions relacionades amb el tema d'aquest treball. En dono les dades. Els volums estan ordenats cronològicament.

Dionís d'Halicarnàs, *Delle cose antiche della citta di Roma*, **Venècia, 1545. Localització:** 9(37) DIO-12

Gai Juli Cèsar, *Libro de los comentarios de Gayo Iulio Cesar de las guerras de la Gallia, Africa y España, tambien de la ciuil*, **París, 1549. Localització:** 9(37) CES-12

Polibi, *Historiarum libri priores quinque*, **Lió, 1554. Localització:** 9(37) POL-12

Francesco Petrarca, *Los Triumphos*, **Medina del Campo, 1554. Localització:** 837.5"N"PET-12

Titus Livi, *Titi Liuii ... Latinae historiae principis*, **Lió, 1548. Localització:** 9(37) LIV-12[1]

Florus Luci Anneu (Livi), *L. Flori Decadum XIIII Titi Liuii Patauini Epitome*, **Lió, 1548. Localització:** 9(37) LIV-12[3]

Francesco Petrarca, *Los Triumphos*, **Salamanca, 1581. Localització:** 837.5"N"PET-12

Flavi Josep, *Operum tomus primus-tertius*, **Lió, 1555. Localització:** 9(33) JOS-12[2]

EL LLIBRE ANTIC COM A FONT HISTORIOGRÀFICA

Josep Fàbregas Roig[1]

Universitat Rovira i Virgili

Centre de Lectura

1 Aquest treball està inclòs en el projecte de recerca: «Comercio y Finanzas internacionales en una España de transición 1680 -1720. (HAR2011-25907)» liderat pel professor de la UNED Dr. Juan Antonio Sánchez Belén. Josep Fàbregas forma part del grup d'investigació consolidat «Ideologies i Societat a la Catalunya Contemporània (ISOCAC)», reconegut per la Generalitat de Catalunya.

Escriu més una premsa en un dia que no pas cent escrivans amb la ploma en un any.
Melchor de Cabrera, 1675

1. INTRODUCCIÓ

Les primeres publicacions manuscrites s'havien redactat a l'empara dels centres monàstics, allí els copistes reproduïen alguns dels *best-sellers* de l'època; els primers impressors s'esforçaren perquè els llibres impresos s'assemblessin força als manuscrits. Amb la difusió de la impremta els llibres van poder arribar arreu del món civilitzat i a amplis sectors de la societat. La producció de llibres a gran escala i l'augment de les tirades, va permetre rebaixar preus i incrementar el nombre de compradors. Per donar a conèixer la producció i facilitar les vendes, els impressors van redactar catàlegs. Les fires –on acudien llibreters i impressors de tot Europa– es van convertir en el punt d'intercanvi d'aquestes publicacions; la coneguda fira de Frankfurt o la de Leipzig van ser alguns d'aquests escenaris.[2]

Johannes Gutenberg, a mitjan segle XV, des de Magúncia, hauria perfeccionat la tècnica de la impressió de llibres; el 1456 imprimiria una Bíblia coneguda amb el nom de «Bíblia de Gutenberg». Des d'aleshores i fins a finals del segle XV veurien la llum els llibres anomenats incunables. El saqueig de la ciutat renana va dispersar els tipògrafs per diversos països, cosa que va propiciar l'expansió de la impremta. A la

2 FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, José. *Historia de la bibliografia en España.* Madrid: Companyia Literaria, 1994, pàg. 21-23.

monarquia hispànica l'arribada d'operaris alemanys, a través d'Itàlia, no es va produir fins a la dècada dels anys setanta del segle XV.[3]

El control que exercia l'Església sobre el coneixement de l'època i el creixent desenvolupament de l'estampació va obligar a crear uns instruments que vetllessin per l'ortodòxia dels continguts publicats; si li afegim que a començament del segle XVI, a l'imperi alemany s'havia començat a difondre la reforma luterana, podem entendre que es prenguessin mesures per evitar la difusió d'algunes obres. Així va aparèixer l'Índex de llibres prohibits. El primer dia d'aquestes jornades, la Dra. Montserrat Comas ja es va referir a la censura, en tot cas només voldria afegir algunes anotacions; en el següent fragment queda clar com havien d'actuar llibreters i altres comerciants de llibres:

> Ninguno de los susodichos sea osado de aquí adelante, á tener, comprar, ó vender Libro, ó Libros prohibidos por nuestro Indice ó por Edicto de los Inquisidores, ni otros libros hereticos, so pena por la primera vez de la suspensión del Oficio, ó trato de Libros, por dos años y de destierro del Lugar donde le exerciere, y doce leguas á la redonda por los mismos dos años, y de doscientos ducados para los dichos gastos: y por la segunda vez la pena doblada [...][4]

El primer índex publicat a la Península data del 1551 i va ser responsabilitat de l'inquisidor Fernando de Valdés. Es prohibia la lectura d'aquells volums escrits a partir del 1525, en els quals no hi figurés el nom de l'autor, impressor, data o lloc d'estampació; aquestes dades es consideraven imprescindibles per poder identificar-los. Quan l'autor era prou conegut no calia més referències. Per exemple, en el cas dels llibres de Martí Luter, l'Índex expressava: «*Lutheri libri omnes.*»[5] L'11 d'agost del 1530 la Inquisició va publicar un edicte, signat en primer

3 MARSÀ VILA, María. *El fondo antiguo en la biblioteca*. Gijón: Ediciones Trea, 1999, pàg. 130-133.

4 *Indice último de los libros prohibidos y mandados expurgar: para todos los Reynos y Señorios del Católico rey de las Españas el señor don Carlos IV*. Madrid: Imprenta de D. Antonio de Sancha, 1790, pàg. XXVII.

5 *Catalogi Librorum Reprobatorum & praelegendorum exiudicio Academiae Louaniensis*. Valladolid: Imprenta de Francisco Fernando de Córdoba, 1551.

lloc pel mateix Valdés, per tal que «*no se vendan ni tengan algunas personas en estos reinos libros ni obras algunas de Lutero*».[6]

La censura no només afectava la lectura de certes publicacions, sinó que durant el regnat de Felip II –pragmàtica del 20 de novembre del 1559– es va prohibir estudiar en aquelles universitats estrangeres, susceptibles d'impartir continguts herètics, «*para que los naturales destos nuestros reynos no vayan a estudiar fuera dellos*».[7]

Durant els segles XVI i XVII la impremta es va consolidar com a mitjà transmissor de coneixement. A mesura que avancem en el temps podem apreciar com l'estructura de les publicacions va evolucionar. Durant els primers anys del segle XVI la portada dels llibres era incompleta, només hi trobem el títol o el títol i el nom de l'autor, amb absència de caplletres inicials, decoració pròpia de l'època i tipus gòtics. Des de la segona meitat de segle, s'incorporen les dades de l'any i el lloc d'impressió; el primer corrent renovador es va originar a Venècia de la mà d'Aldo Manuzio, que s'havia establert a la ciutat adriàtica el 1489. El 1502 va publicar en octau *La Divina Comèdia.* La seva impremta va funcionar fins al 1597 i els seus llibres es van caracteritzar per un format petit, elegant i econòmic, que es va imitar arreu d'Europa. Coetanis dels Manuzio eren els Giunta, florentins, que a part d'obrir tallers a Florència, n'havien obert a Venècia, Lió, Burgos i Salamanca. La influència italiana també va arribar a França.[8]

Al llarg del segle XVII la informació omplirà tot l'espai disponible. Hi podem trobar els noms dels autors acompanyats dels seus títols nobiliaris o professionals, i s'identifiquen les persones a qui va dedicat. La portada també incorporarà elements decoratius de dimensions diverses; Durero, Rembrandt, Rubens, Van Dyck van ser autors d'algunes d'aquestes il·lustracions. Quan contemplem algunes de les portades queda de manifest l'exuberància barroca, estil que –com és sabut– va ser predominant en aquest segle. Si no és amb els gravats, plens de

6 GONZÁLEZ NOVALÍN, José Luis. *El inquisidor general Fernando de Valdés (1483-1568).* Oviedo: Universidad de Oviedo, 1968, pàg. 49. Sobre el paper de la Inquisició, KAMEN, Henry. «Censura y libertad el impacto de la Inquisición sobre la cultura espanyola». *Revista de la Inquisición,* núm.7 (1998), pàg. 109-117.

7 MARTÍNEZ BERNABÉ, Bartolomé. «Estudiantes y profesores españoles en universidades extranjeras, siglos XII-XVI». *Historia de la educación. Revista interuniversitaria*, núm. 4 (1985), pàg. 7-34. LARIO, Dámaso de; GARCÍA MARTÍN, Javier. «La "impermeabilización ideológica" de Felipe II: Cronología de una coyuntura (1558-1571)». *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 40 (2014), pàg. 31-69.

8 BOHIGAS, Pere. *Resum d'història del llibre*. Barcelona: Editorial Barcino, 1933, pàg. 88-100.

símbols, al·legories i figures, serà amb uns títols llarguíssims, força descriptius i extenses dedicatòries; un exemple el tenim en *l'Atlante Veneto* de qui parlarem més endavant. En aquesta època, a Catalunya, entre d'altres, trobem les impremtes de Sebastià i Jaume Matevat, la de la família Lacavalleria o Cormelles.[9]

L'editor era qui tenia cura de la impressió, la costejava, n'adquiria els drets i encarregava a un tipògraf la tasca de reproduir el volum. Sovint, darrere les edicions s'hi trobaven els llibreters; en alguns països europeus –també a Barcelona– no era sorprenent que diversos llibreters s'associessin per finançar una edició. És el cas dels *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya. La intervenció de diversos impressors no era una cosa sorprenent, sobretot si eren edicions de llarg tiratge, que una sola oficina no podia assumir. L'editor triava les obres que es publicaven i les que es reeditaven, cosa lògica si tenim en compte que hi arriscaven el seu capital; tot i que els impressors podien ser, també, editors. Els autors igualment hi podien contribuir; a més, la preocupació per a la impressió feia que fessin un seguiment de l'edició.[10]

En arribar al segle XVIII es produeix una gran transformació en l'art tipogràfic, ens n'adonem només observant les portades en què apareixen simplement les dades. La impressió denota millor qualitat del paper, de la tinta i de les lletres. L'aparició de les acadèmies, dels salons de cases nobles, la proliferació de tertúlies i reunions de caràcter literari o científic contribuiran a aquest canvi; i la temàtica religiosa –que fins ara liderava la producció–, perdrà protagonisme. Les llengües nacionals també substituiran el llatí, cosa que va dificultar la comunicació en l'àmbit científic, encara que el francès agafarà el relleu.[11] En contraposició amb l'època anterior la producció bibliogràfica mostra una equilibrada distribució de zones impreses i buides, una adequada proporció de la tipografia en relació amb les dimensions de la pàgina; les portades són més harmòniques. Els estils artístics de l'època –rococó

9 PIZARRO CARRASCO, Carlos. «Imprenta y gobierno municipal en Barcelona. Sebastián y Jaime Matevat al servicio del Consell de Cent (1631-1644)». *Hispania*, LXIII/1, núm. 213 (2003), pàg. 137-160. GARCÍA BASCUÑANA, Juan F. «En torno al "diccionario trilingüe" (Castellano-Francés-Catalán) de Pere Lacavalleria (Barcelona 1642): originalidad, imitación, plagio». *Linguistique Plurielle*, vol. 2, Congreso Internacional de Lingüística Francesa (2006), pàg. 537-547. BOHIGAS, Pere. *Resum*… pàg. 110-111.

10 MARSÀ VILA, Maria. *El fondo antiguo*… pàg. 180-182. REYES GÓMEZ, Fermín de los. «La estructura formal del libro antiguo español». *Paratesto*, núm. 7 (2010), pàg. 9-59.

11 MARSÀ VILA, Maria. *El fondo antiguo*… pàg. 233-234.

i classicisme– van influir en el contingut de les il·lustracions, que en alguns llibres van ser veritables protagonistes. Caslon i Baskerville van ser el grans impressors anglesos, Bodoni va destacar a Itàlia, François-Ambroise Didot a França, Elzevier a Holanda i Joaquín Ibarra, Antonio de Sancha o Benito Monfort a Espanya.[12]

Durant el segle XVI els grans centres editorials eren a Venècia i a Lió; el desenvolupament de la impremta a la monarquia hispànica va ser limitat, tant pel que fa al nombre de tallers com de volums editats. A començament d'aquest segle, mentre la capital del Vèneto tenia 150 tallers i Lió uns 60, a tota la Monarquia Hispànica n'hi havia només uns 30, i encara de petites dimensions. S'ubicaven a Granada, Sevilla, Valladolid, Barcelona, València, Salamanca, Burgos, Toledo o Saragossa. No disposaven de suficients mitjans per publicar grans obres en llatí i la distribució a l'estranger era deficient. D'altra banda, el mercat interior era reduït i no era estrany que els autors de cert relleu imprimissin en altres països. A finals del segle, el nivell de producció va davallar de manera alarmant; predominaven publicacions menors i plecs, amb paper de mala qualitat i una composició poc acurada.[13]

Al segle XVII, la decadència en l'art de la impressió es va generalitzar arreu d'Europa; l'excepció va ser la família Cristóbal Plantino, d'Anvers. Felip II els havia fet una concessió per imprimir llibres litúrgics, que es va allargar fins al 1764; des de les impremtes d'aquesta localitat flamenca van sortir nombroses publicacions en llengua castellana.[14] La crisi econòmica, el control ideològic, la censura civil i religiosa, la reglamentació gremial –que van limitar la llibertat dels impressors–, els conflictes bèl·lics amb què estava immersa la monarquia hispànica i la deficiència del material podrien ser les causes del retrocés. Amb tot, l'activitat literària va permetre l'aparició de nombroses edicions, encara que eren de curta tirada, entre 1.000 i 3.000 exemplars. En el cas de Catalunya, com a conseqüència de les guerres de Separació i de Successió, el descens en el nombre de llibres es va veure compensat per

12 BOHIGAS, Pere. *Resum…* pàg. 112-118.SERRANO MORALES, J. E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del Arte tipográfico hasta el año 1868, con noticias biográficas de los principales impresores*. València: Imprenta F. Domenech, 1898-1899, pàg. 332-364.

13 MARSÀ VILA, Maria. *El fondo antiguo*… pàg. 211-214.

14 SÁNCHEZ MARTÍN, Francisco Javier. «La contribución de las prensas de Amberes a la literatura científica renacentista». *Cuadernos del Instituto Historia de la Lengua,* 4 (2010), pàg. 105-127.

l'augment de fulletons. Barcelona, València, Sevilla i Madrid van liderar la producció. Predominaven les impressions en llengües vernacles, mentre que les de textos llatins s'importaven. Des del punt de vista formal, disposaven de marges estrets, composició espessa i un reduït nombre d'il·lustracions; una de les grans innovacions va ser l'ús de les planxes de coure, en la realització de gravats. Podem afirmar que els tallers hispànics no van saber incorporar les noves tecnologies. El paper fabricat a la Península continuava sent de mala qualitat; com que era més barat es dedicava a imprimir obres populars. El de Gènova, més bo, es destinava a edicions més cuidades. Per impedir la difusió d'aquests avenços tecnològics les autoritats genoveses van desenvolupar una àmplia legislació, tot i així molts molins paperers estaven regits per mestres estrangers.[15]

Al segle XVIII, Madrid serà la ciutat que aglutinarà les impremtes; una de les més destacades va ser la de Joaquín Ibarra, que el 1766 va ser nomenat impressor de cambra del rei. A Barcelona, va sobresortir la de Tomàs Piferrer. Entre el 1758 i el 1800, a Espanya, es va produir un notable augment de la producció tipogràfica amb predomini de Madrid, Barcelona i València. A llarg del segle, a Madrid les premses es van multiplicar per cinc; a València el 1757 hi havia nou impremtes, en les quals també es venien llibres, i unes 15 llibreries. Un element significatiu, que ens pot ajudar a comptabilitzar les publicacions són els anuncis apareguts a la *Gaceta de Madrid*. A la dècada del 1780 la mitjana anual de producció era de 250 volums, amb un màxim de 254 el 1784.[16]

François López, seguint aquests anuncis, va practicar tres sondejos quinquennals, relatius als anys 1721-1725, 1741-1745 i 1784-1788 per valorar la temàtica de les publicacions. Entre els anys 1721-1725, en què els llibres publicitats no van ser gaire nombrosos –271–, la proporció de publicacions religioses passava del 50%; eren llibres de pietat, de devoció i morals. Del 1741 al 1745, el nombre de llibres anunciats va ser de 430 i els llibres religiosos significaven el 30%. En el tercer quinquenni –combina la *Gaceta* i la *Biblioteca periódica anual*– els volums

15 MARSÀ VILA, Maria. *El fondo antiguo*… pàg. 214-217.HIDALGO BRINQUIS, M. del Carmen. «La fabricación del papel en España e Hispanoamérica en el siglo XVII». *V Jornadas Científicas sobre documentación de Castilla e Indias en el siglo XVII.* [Consultada el 30/07/2015] a http://www.ucm.es/data/cont/docs/446-2013-08-22-9%20fabricacion.pdf, pàg. 207-223.
BOHIGAS, Pere. *Resum d'història del llibre*. Barcelona: Editorial Barcino, 1933, pàg. 101-105.

16 GUINARD, P. J. *La presse espagnole de 1733 a 1791. Formation et signification d'un genre.* París, 1973. MARSÀ VILA, Maria. *El fondo antiguo*… pàg. 233-234.

anunciats, incloent els d'anys anteriors, va ser de 1.200; tot i que era una xifra important estava lluny de la producció francesa. Els llibres de teologia i religió representaven el 20%, mentre que augmentaven els de ciències i arts.[17]

Però, qui adquiria aquests llibres? Els inventaris *post mortem* són d'una gran ajuda per conèixer la tipologia i els propietaris de les biblioteques. Segons Weruaga, en un estudi relatiu a Salamanca, en el període comprès entre el 1650 i el 1725, tenint en compte el nivell d'alfabetització, possibilitats econòmiques i mentalització per acudir als llibres, distingeix: nobles, eclesiàstics, intel·lectuals –universitaris, professions liberals i funcionaris–, comerciants, artesans i personal dedicat a serveis. De tots, els que més llegien eren els universitaris, encara que els eclesiàstics –amb més del 50%– eren els que més en posseïen; seguits dels universitaris, el 25%; les professions liberals, el 8%, i la noblesa, el 7%. Les biblioteques eren de petites dimensions, el 56% tenien entre un i quatre volums o entre cinc i vint; les mitjanes entre 21 i 91, representaven el 30%. Si el 30% d'homes tenia capacitat per llegir, les dones només arribaven al 12% i, d'aquest grup, les que posseïen llibres només eren el 24%, la majoria procedien de la noblesa, el 35%.[18]

Els llibres s'imprimien d'acord amb un privilegi, que permetia l'explotació comercial d'una determinada obra durant un cert nombre d'anys, aquesta concessió permetia perseguir els falsificadors. Els primers privilegis estan documentats el 1649 a Milà i a Venècia, amb els impressors Antonio Caccia i Johannes de Spira, respectivament. A partir dels anys 80 la concessió es farà per obres concretes; serà en aquesta època quan la monarquia hispànica concedirà permís als monjos jerònims de «*Nuestra Señora del Prado*», a Valladolid, i de «*San Pedro Mártir*», de Toledo. A la corona d'Aragó la concessió del privilegi reial no sovintejava, l'excepció van ser unes obres valencianes i uns llibres de lleis impresos a Barcelona. En el privilegi, hi constava el preu de venda. A començament del segle xv, la concessió era per cinc anys, la violació comportava una sanció econòmica. Per aconseguir els drets,

17 LÓPEZ, François. «La edición española durante el reinado de Carlos III». *Carlos III y la Ilustración*, Actas del Congreso, tom 3. Madrid: Ministerio de Cultura, 1990, pàg. 279-303.
18 WERUAGA PRIETO, A. *Libros y lectura en Salamanca. Del Barroco a la Ilustración 1650-1725*. Salamanca, 1993. ENCISO RECIO, Luís M. *Compases finales de la cultura ilustrada en la época de Carlos IV*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2013, pàg. 243-290.

ben aviat van sorgir discussions entre impressors, o entre aquests i els autors o els seus successors.[19]

2. LA IMPORTÀNCIA DEL LLIBRE ANTIC PER A L'INVESTIGADOR

Els llibres antics, que en aquestes jornades són protagonistes i que, si els haguéssim d'adquirir, alguns d'ells podrien arribar a assolir preus de milers d'euros, quin valor tenen per a l'historiador? M'he permès presentar alguns exemplars que poden tenir interès per a estudiosos de diversos àmbits: matemàtics, geògrafs, metges, educadors, historiadors... No m'ocuparé dels de jurisprudència, atès que en la sessió d'ahir ja ho va fer el Dr. Antoni Jordà; ni tampoc dels literaris, ja que m'acaba de precedir el Dr. Alexandre Coroleu.

Per les característiques de l'època, hem pogut apreciar que els llibres de temàtica religiosa van ser els que es van imprimir en major nombre; el seu estudi mereixeria una atenció més àmplia, però com que el temps de què disposem és limitat, perquè no sigui dit que els hem oblidat, en la imatge que emmarca aquesta presentació –que dóna suport a la conferència– he situat la Bíblia que Martí Luter va editar el 1534. Uns anys abans, el setembre del 1522, publicava *Das Neue Testament Deutsch Wittemberg* d'una gran bellesa tipogràfica, ja que incloïa gravats de Lucas Cranach i altres que procedien de l'*Apocalipsi* d'Albert Durer. De la primera edició, en menys de tres mesos se'n van fer 3.000 còpies, que es vendrien ràpidament; l'any següent veuria la llum la segona edició. De l'exemplar del 1534, que contenia l'Antic i el Nou Testament, entre aquesta data i el 1584 se'n van vendre més de 100.000 exemplars i, a part de l'edició de Wittemberg, com que no hi havia drets d'autor, es van fer més de 50 reedicions en altres ciutats.[20]

Gràcies a la impremta, la difusió va ser tan espectacular que un catòlic contemporani seu deia:

> [...]Luter considerava que les anteriors traduccions de la Bíblia no reflectien el sentit teològic que volia i posant més atenció al significat que no pas a la lletra dels textos, va emprar un

19 REYES GÓMEZ, Fermín de los. «*Con privilegio*: la exclusiva de edición del libro español». *Revista General de Información y Documentación,* vol. 11, núm. 2 (2001), pàg. 163-200.

20 PIFARRÉ, Lluis. «Lutero y la Biblia». [Consultat el 10/09/2015] a: http://www.apologeticacatolica.org/Protestantismo/General/Prote04.htm

> llenguatge tan viu, natural i popular, que qualsevol lector podia entendre sense gaire dificultat.[21]

Les obres seleccionades pertanyen a diverses cronologies, del segle XVI he seleccionat la *Pratica mercantiuol* de Joan Ventallol; del XVII, l'*Atlante veneto* de Vincenzo M. Coronelli i els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya; i del XVIII, el *Libro de los secretos de agricvltura,* de **Miguel Agustí; el** *Compendio de los diez libros de arquitectura de Vitruvio*, de Claude Perrault; les *Instruccions per la ensenyansa de minyons***, de** Baldiri Reixac; la *Relacion de las epidemias de calenturas,* **de** Josep Masdevall i **la** *Guide des négocians,* **de Laurent Lipp.**

a) VENTALLOL, Joan. *Pratica mercantiuol composta e ordenada per en Joan Vantallol de la ciutat de Mallorques*. Lió: Impremta de Joan de La Place, 1521.

Hem de dir que publicacions dedicades a les matemàtiques, a l'àlgebra o al càlcul mercantil, per l'interès que suscitaven als comerciants, les trobem des d'èpoques ben remotes i es van publicar durant tota l'època moderna, i és que el negoci era el negoci, aquest devia ser un dels objectius en imprimir-les.

Joan Ventallol, originari de Mallorca, el 1521 va publicar en català una aritmètica comercial titulada *Pratica mercantiuol*. Resulta difícil aprofundir en la personalitat de l'autor, les úniques referències que en tenim les trobem en el seu tractat; sabem que ell mateix va pagar les despeses de la publicació. En un document notarial de Mallorca del 1508, un escrivà anomenat Joan Ventayol (*sic*) figura com a testimoni, però sense cap més referència no podem assegurar que sigui l'autor del *Mercantiuol*; encara que ho podria ser ja que els vocables escrivà i escriptor es van associar amb Nicolau Chuquet i Galzeran Altimir, que professionalment es dedicaven a una activitat similar a la de Ventallol.[22]

A la portada de la publicació podem contemplar un escut d'armes que dibuixa una àguila bicèfala, amb les insígnies de Castella i de Lleó i la d'Aragó a l'ala dreta i la de Mallorca a l'esquerra. Revisant el contingut podem apreciar que estudia les diferents classes de nombres, amb les principals operacions aritmètiques i la seva aplicació a les monedes,

21 *Ibídem.*

22 DOCAMPO REY, Javier. «Reading Luca Pacioli's *Summa* in Catalonia: An early 16th-century Catalan manuscript on algebra and arithmetic». *Historia Mathematica,* 33 (2006), pàg. 43–62.

pesos i mesures de Mallorca i les equivalències en altres regnes. Igualment, es refereix a la regla de tres i l'ús en casos pràctics, a les arrels quadrades i a les cúbiques. També introdueix diversos jocs i enigmes, susceptibles de ser resolts amb l'aplicació de les matemàtiques. La part dedicada a la geometria és, també, pràctica i es refereix a la resolució de problemes relacionats amb la mesura de finques i càlculs de superfícies.[23] La influència de la *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalità* de Luca Pacioli (1445-1517), publicada a Venècia el 1494, és evident en moltes parts. De l'obra de Ventallol, el professor Vicente Salavert en destaca la taula que, a través d'una simple regla de tres, permetia obtenir equivalències entre diversos sistemes monetaris. També assenyala la importància d'aquest autor dins l'esplendor cultural balear de començament del segle XVI i el gran interès que l'obra va suscitar, cosa que justificaria que es traduís al castellà.[24]

Ventallol, per criticar certs aspectes dels seus treballs, cita diverses vegades Juan de Ortega i Juan Andrés. Ortega, monjo dominic i matemàtic, va ser l'autor de *Siguese una composición de la arte de la arismetica y juntamente de geometria fecha y ordenada por fray Juan de Ortega de la Orden de Santo Domingo: de los Predicadores*, imprès a Lió, el 1512, del qual posteriorment es farien successives edicions, tant a la Monarquia Hispànica com a Itàlia. Juan Andrés, sacerdot i matemàtic, va redactar el *Sumario breve de la práctica de la aritmética de todo el curso del arte mercantil bien declarado el qual se llama maestro de cuento*, editat a València el 1515 a la impremta de Joan Joffre.[25]

La seva obra es va veure influïda per matemàtics occitans, cosa que s'evidencia perquè alguns dels problemes d'entreteniment que proposa són similars als de Chouquet, a *Triparty en la science des nombres*,

23 BOVER DE ROSSELLÓ, Joaquín Mª. *Biblioteca de escritores baleares*. Vol. I. Palma: Imprenta de P.J. Gilabert, 1868, pàg. 489-490. VENTAYOL SUAU, Pedro. «El apellido Ventayol, en Alcudia». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 34 (1973-1975). Palma de Mallorca: Gráficas Miramar, 1976, pàg. 319-326. MESQUIDA CANTALLOPS, Joan A. «"La Pràtica mercantívol (1521) de Joan Ventallol. Notes sobre l'autor, les fonts i les repercussions d'un tractat d'aritmètica i geometria». *eHumanista/IVITRA,* 6 (2014), pàg. 56-73.

24 SALAVERT FABIANI, Vicente L. «Introducción a la historia de la aritmética práctica en la Corona de Aragón en el siglo XVI». *Dynamis, v*ol. 10 (1990), pàg. 63-91.

25 PUIG Luis; FERNÁNDEZ, Alejandro. «La *arithmetica algebratica* de Marco Aurel, primera álgebra impresa escrita en español. preliminares para su estudio». Dins RICO, L.; CAÑADAS, M. C.; GUTIÉRREZ, J.; MOLINA, M.; SEGOVIA, I. (ed.). *Investigación en Didáctica de la Matemática. Homenaje a Encarnación Castro*. Granada: Editorial Comares, 2013, pàg. 143-150.

imprès a Lió el 1484.[26] El 1524, Juan Bautista Tolrá l'havia traduït al castellà; el 1619 se'n faria una segona edició a Tarragona: *La Arismética de Juan Vantallol traducida de Lengua Catalana en Castellana añadido un tratado de Algebra dedicada al conde de Savallà*; d'altra banda, sembla que influiria en l'obra d'Antich Roca, *Aritméthica,* editada a Barcelona el 1565 al taller de Claudio Bornat.[27]

Relacionat amb Joan Ventallol tenim el manuscrit 71 de la secció del monestir de Sant Cugat de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que Javier Docampo considera que se li pot atribuir. L'esmentat document conté 160 fulls amb anotacions d'aritmètica i àlgebra, amb una clara intencionalitat pedagògica, més de la meitat serien una adaptació de l'obra –abans citada– de Luca Pacioli; com a elements remarcables, assenyala uns diagrames per realitzar operacions algebraiques i representacions del que anomenaríem polinomis.[28]

El 1482, Pere Posa, el primer impressor català, havia publicat la *Suma de la art de arismetica* de Francesc Santcliment, obra considerada com la primera aritmètica impresa a la península Ibèrica i probablement la segona a Europa. La primera seria l'*Arte dell'abbaco*, d'autor desconegut, impresa a Treviso el 1478.[29]

Editat el 1559, el Centre disposa de la publicació de Pietro Cataneo, imprès a Venècia. Altres exemplars interessants relacionats amb aquesta temàtica serien els d'Andrés Puig (1672), Joseph Biel (1762), Benito Bails (1790), Giulio Bassi (1645), Le Gendre (1663) i Crouzaz (1715).

* * *

b) CORONELLI, Vincenzo Maria. ***Atlante veneto nel quale si contiene la descrittione geografica, storica, sacra, profana e politica degl Imperÿ, Regni, Provincie e Stati dell'universo ...; opera e studio del padre maestro***

26 DOCAMPO REY, Javier. «Reading Luca Pacioli's…», pàg. 43-62.

27 BOVER DE ROSSELLÓ, Joaquín Mª. *Biblioteca de escritores...*, pàg. 489-490.

28 DOCAMPO REY, Javier. «Reading Luca Pacioli's…», pàg. 43-62. També a: «Algebraic operations in an early sixteenth-century Catalan manuscript: An approach to the possible sources». *Historia Mathematica,* 36, 2 (2009), pàg. 113–136.

29 ESCOBEDO, Joana. «Mercantile arithmetic and the incunable Catalan printing. *Suma de la art de arismètica*, by Francesc Santcliment (1482)». *Contributions to Science,* vol. 6, núm. 1 (2010), pàg. 59-73. De la publicació de Santcliment se n'ha fet un a edició facsímil el 2008, amb un estudi de la mateixa autora.

***Coronelli Min. Convent ... ad uso dell'Accademia Cosmografica degli Argonauti.* Venècia, Impremta de Domenico Padovani?, 1695.**

Fins a finals del segle XV la República de Venècia va ser una de les grans potències a la Mediterrània. La seva força es basava en els intercanvis comercials que, des de l'Edat Mitjana, mantenia amb Orient. La caiguda de Constantinoble el 1453, en poder dels turcs, va iniciar un declivi que es va allargar fins a les últimes dècades del segle XVIII.

Durant el Renaixement, Venècia va esdevenir un centre cultural de primer ordre, fins al punt de disposar d'una escola pictòrica amb personalitat pròpia. L'obra dels artistes de l'Escola Veneciana es pot contemplar a les principals pinacoteques del món. En aquesta expansió cultural hem d'incloure l'art d'imprimir. Quan la impremta es va propagar pel continent europeu; Anvers, Ginebra, Lió, París o Venècia, van ser algunes de les ciutats que van destacar en l'art de l'estampació. En aquesta tècnica, el segle XV va ser per a Venècia una època d'esplendor, l'arribada d'impressors d'arreu d'Europa va permetre que, en els seus tallers, s'hi apliquessin els mètodes més avantguardistes.[30]

Amb aquests antecedents es va trobar Vincenzo Maria Coronelli (1650-1718), un cosmògraf, autor d'uns 600 mapes, que va recopilar en diversos volums, entre els quals hi ha l'*Atlante veneto*. L'*Atlante* és un atles espectacular, tant pel que fa a les dimensions, 50 cm x 37 cm, com per la bellesa dels gravats calcogràfics.[31]

Coronelli procedia d'una família modesta, de jove havia entrat al convent franciscà de «*San Nicolò della Lattuga*», a Venècia; després va passar a la basílica de «*Santa Maria Gloriosa dei Frari*» i, més endavant, aniria a estudiar teologia al Col·legi de Sant Bonaventura, a Roma, on es va doctorar. Ben aviat es va inclinar per l'estudi de la geografia i de la cartografia. Va construir globus terraqüis i celestes de diverses

30 Per una visió global de la ciència cartogràfica, consultar ADIEGO, Pedro. «La cartografía en la Edad Moderna». Dins MAGALLÓN BOTAYA, M. Angeles (coord.). *Caminos y comunicaciones en Aragón*. Saragossa: Institución Fernando El Católico, 1999, pàg. 267-278. THROWER, Norman J.W. *Mapas y civilización. Historia de la cartografía en su contexto cultural y social.* Barcelona: Ediciones del Serbal, 2002. BUISSERET, David: *La revolución cartográfica en Europa, 1400-1800. La representación de los nuevos mundos en la Europa del Renacimiento*. Barcelona: Paidós Orígenes, 2004.

31 Tècnica de reproducció d'il·lustracions a partir de làmines metàl·liques gravades.

mesures; sobresurten per la seva grandària els que va dissenyar per encàrrec del duc de Parma i de Lluís XIV de França.[32]

Els viatges que va realitzar li van permetre conèixer l'obra d'altres cartògrafs i ampliar els seus coneixements. Va ser el fundador de la societat geogràfica l'Accademia degli Argonauti Cosmografica i la República de Venècia el va nomenar cosmògraf oficial.

L'*Atlante veneto* està format per un conjunt de mapes impresos a Venècia entre el 1690 i el 1698. Al mateix temps que es donava a conèixer una obra d'alt contingut científic; va permetre, a la ciutat de l'Adriàtic, recuperar la fama tipogràfica d'èpoques anteriors. No constituïa una unitat, sinó que els mapes fins i tot es venien solts; una vegada estampats es relligaven i formaven els volums.

L'atles de Coronelli és comparable a d'altres de la mateixa època que van dibuixar cosmògrafs, com l'holandès Joan Jansz Blaeu, que cap al 1662 imprimiria l'*Atlas Maior*, en el qual es devia inspirar. L'atles de Jansz era el més voluminós que s'havia fet mai –i també el més car–; tenia entre 9 i 12 volums, segons si es tractava de l'edició holandesa o francesa; ocupava 3.000 pàgines de text, i estava il·lustrat amb 600 mapes a doble pàgina.[33]

L'*Atlante veneto* dipositat al Centre de Lectura es va imprimir el 1695, consta de 180 pàgines de text i 14 d'índex; està escrit en italià, tot i que a les cartel·les dedicades a Lluís XIV s'utilitza el francès. És un dels pocs exemplars localitzats a les biblioteques del món, encara que no resulta difícil descobrir gravats, que diverses llibreries de vell comercialitzen per separat.

A la primera pàgina, on s'identifica l'obra, hi trobem una relació dels continguts:

> Nel quale si contiene La Descrittione Geografica, Storica, Sacra, Profana e Politica degl'Imperÿ, Regni, Provincie, e Stati dell'Universo loro divisione, e confini coll'aggiunta di tutti li paesi nuovamente scoperti, accresciuto di molte Tavole Geografiche, non più publicate.

32 *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 29 (1983). [Consultat el 06/08/2015] a: http://www.treccani.it/enciclopedia/vincenzo-coronelli_%28Dizionario-Biografico%29/

33 LUMINET, Jean-Pierre. «Willem Janszoon Blaeu». *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Thomas Hockey (ed.), 2014. [Consultat el 06/08/2015] a: http://arxiv.org/abs/1503.08327

Els dos fulls següents representen sengles emblemes de l'Acadèmia dels Argonautes. El segon mostra una àmplia varietat d'instruments nàutics: brúixola, quadrant, astrolabi, telescopi...

L'atles comença amb un capítol introductori dedicat a la geografia; el segon es refereix a l'Univers; els dos següents versen sobre els planisferis celeste i terraqüi; a continuació, descriu els continents –Europa, Àsia, Àfrica i Amèrica del Nord i del Sud–, l'Àrtic i l'Antàrtida. L'última part tracta del medi aquàtic i la titula «Hidrografia»; hi desenvolupa continguts sobre els mars, els rius i la fauna aquàtica, i hi ofereix una àmplia mostra de models de vaixells de diversos indrets del món.

Tots els temes van associats a un elevat nombre d'estampes. A la part central del volum podem contemplar una de les diverses versions que va fer de l'al·legoria del triomf de Venècia. En realitat, els gravats, alguns dels quals omplen dues planes, més que pertanyents a un tractat científic, tot i la precisió i el detall amb què estan fets, es podrien associar a un llibre d'art. Els elements que els decoren, amb abundància d'elements simbòlics, al·legories, querubins i orles, són mostra d'una gran sensibilitat artística.

Un element afegit, que enriqueix l'edició, és l'ex-libris de Thomàs Ripoll –en aquest cas en forma de signatura autògrafa–, que el 1699 va ser prior del convent dominic de Santa Caterina de Barcelona, posteriorment provincial del mateix orde a la província d'Aragó i, entre el 1725 i el 1747, general de l'Orde de Predicadors.[34]

* * *

c) FELIU DE LA PENYA I FAREL, Narcís. *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos, y famosos hechos de la nacion catalana... Divididos en tres tomos*. Barcelona: Joseph Llopis, Jayme Suria, Juan Pablo Martí, 1709.

A començament del 1715, per ordre del príncep de 'TSerclaes es va portar a terme una minuciosa destrucció dels documents que acreditaven honors, distincions i privilegis concedits per l'arxiduc Carles d'Àustria. També es va ordenar la requisa de tots els exemplars de les constitucions aprovades a les Corts del 1705-1706. Aquesta cerca es va

34 PÉREZ SANTAMARÍA, Aurora. «Simbología en el túmulo del Padre Tomás Ripoll». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, tom 55 (1989), pàg. 489-499.

fer extensiva als *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya, considerat un dels principals ideòlegs del partit austriacista.

Els Feliu procedien d'una família pagesa acabalada de Mataró. Narcís es va doctorar en lleis i es va convertir en un personatge representatiu de la burgesia de professions liberals. Va ser historiador, advocat i el contacte que va mantenir amb comerciants i artesans li va permetre conèixer de ben a prop els temes econòmics. Va tenir una notable influència en els ambients polítics; ho prova l'amistat amb Pedro Antonio de Aragón, president del Consell d'Aragó, que el 1692 li va encomanar l'organització de la Junta General de Comerç de Barcelona i que a les Corts del 1705-1706, convocades per l'arxiduc Carles, fos advocat reial i, fins i tot, se'l proposés pel càrrec de secretari, oferta que va rebutjar, sembla que per continuar amb la redacció dels *Anales*.[35]

Amb altres importants personatges de l'oligarquia barcelonina va integrar el partit austriacista. Aquesta «militància», va fer que el virrei Velasco, després del frustrat desembarcament aliat a Barcelona el maig del 1704, decidís perseguir-lo. Va dictar ordre de detenció contra Narcís Feliu de la Penya i altres personalitats rellevants: Antoni de Peguera, exiliat a Gènova; Domènec Parera; Francesc Casamitjana, secretari de Jordi de Darmstadt; el jurista Ramon de Vilana Perlas, secretari de l'arxiduc Carles; Sebastià Dalmau o Josep Mas de Roda.[36]

Feliu de la Penya volia un comerç més lliure i el 1683, a instàncies dels comerciants de teles, va redactar *Fénix de Cataluña compendio de sus antiguas grandezas y medio para renovarlas* (1683), en el qual animava a fomentar la navegació i plantejava la creació d'una gran companyia comercial, que resolgués el problema de la falta de capital. Aquesta companyia havia d'impulsar la producció de teixits de seda, llana i estam, que fins ara procedien de França i Itàlia. Però de poc serviria aplicar força taxes si no es produïa un augment de la producció interior, i a això es va dedicar Feliu entre el 1680 i el 1697.

35 KAMEN, Henry. «El Fénix catalán: la obra renovadora de Narciso Feliu de la Peña». *Estudis,* 1 (1973), pàg.185-203 i "Narcís Feliu de la Penya i el *Fénix de Cataluña*", estudi introductori del facsímil de *Fenix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas, y medio para renovarlas*. Barcelona: Base, 1975. MOLAS RIBALTA, Pere. *Comerc i estructura social a Catalunya i Valencia als segles XVII i XVIII*. Barcelona: Curial, 1977. RICCI, Andrea. «Narcís Feliu de la Penya (1646-1712) i el seu temps». Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona: 2013.

36 En relació amb l'austracisme: ALBAREDA SALVADÓ, Joaquim. «Encara sobre l'austriacisme». *Pedralbes,* 23 (2003), pàg. 187-208.

Com a historiador, el 1709 va publicar, en tres volums, els *Anales de Cataluña* que constitueixen la primera gran síntesi «moderna» sobre la història general del Principat. Va treballar a l'Arxiu Reial, l'Arxiu de la Ciutat de Barcelona, els arxius eclesiàstics, i en altres fons arxivístics d'arreu de Catalunya (Girona, Montserrat, Lleida, Perpinyà, Tarragona, Poblet, Tortosa etc.) i va consultar bibliografia d'autors força coneguts en aquella època: Jerónimo Zurita, Lluís Ponç d'Icart, Juan de Mariana, Jeroni Pujades, Lorenzo Valla, Ramon Muntaner, Diego de Saavedra, Joan Pere Fontanella, tot i que quan va arribar el segle xvii va prescindir de la bibliografia, per centrar-se en la documentació d'arxiu.[37]

El cost de la publicació –suposadament elevat– va ser finançat pels impressors i llibreters: Jaume Batlle, Juan Pau Martí, Josep Llopis, Jaume Surià i Joan Piferrer, que figuren entre els grans impressors espanyols del segle xviii, juntament amb els Ibarra, Marin, Mena, Sanz i Sancha, a Madrid; Castilla, Padrino i Vázquez, a Sevilla, i els Monfort i Orga, a València.[38]

El primer volum, dedicat a Crist crucificat, imprès per Josep Llopis, es remunta a l'època bíblica i arriba fins al 1163 (el 1162 mor Ramon Berenguer IV), no cal dir que el llarg recorregut bíblic té poc d'historiogràfic. El segon, estampat a la impremta de Jaume Surià, s'emmarca en el període comprès entre el 1163 i el 1458, data de la mort d'Alfons el Magnànim, i es correspon amb l'època medieval; el dedica a Carles II i a Carles d'Àustria –l'arxiduc–, manifestant d'aquesta manera el seu austriacisme. El tercer es va imprimir al taller de Joan Pau Martí i, com podem veure a la portada, el dedica al Principat de Catalunya i a la ciutat de Barcelona:

> Y como soy catalán, por natural de Barcelona, y el Principado de Cataluña sea Patria general de todos los catalanes, y que han nacido en sus límites, con demostración cariñosa ofrezco este tercer tomo a la cierta protección del Principado [...].

37 SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume. «Narcís Feliu de la Penya, cap a la història moderna». *Butlleti de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* núm. XXII (2011), pàg. 65-91. També a: FELIU DE LA PEÑA, Narciso. *Anales de Cataluna*, Barcelona, 1709. Reedició facsímil. Barcelona: Base, 1999.

38 ARROYO ALMARAZ, Antonio. «Literatura y libros: editoras en el siglo xviii». *Tonos. Revista electrónica de estudios filológicos*, núm. 16, (desembre, 2008). [Consultat el 08/08/2015] a: https://www.um.es/tonosdigital/znum16/secciones/estudios-4-Editoras%20siglo%20XVIII.htm

Aquest volum comença el 1458 i arriba fins al 1709, en plena guerra de Successió. L'últim fet que relata és la posició que ocupaven els exèrcits en aquest moment. En els llibres XXII i XXIII és on narra el conflicte; en el XXII, s'ocupa del període crucial entre el 1700 –mort de Carles II– i el 1705 –l'arribada de la flota de l'arxiduc davant la costa de Barcelona–, en què l'autor fa un excel·lent estudi del deteriorament de les relacions entre Catalunya i el govern de Felip V, així com de les conspiracions de l'austriacisme català. Feliu també relata com el 20 de setembre del 1704 Velasco va ordenar inspeccionar el seu domicili:

> [...] llevándose de mi casa [...] los manuscritos de esta Historia, los cuales se llevó [...] a los navíos [...] pero su Magestad, que Dios guarde, mandó se bolviese todo a Barcelona [...].[39]

La part més compromesa dels *Anales* la tenia ben guardada.

Feliu va ser empresonat dues vegades. La primera, el 1704, «*por unas palabras que dixe en la Casa de la Diputación a dos deputados y a dos consellers de la Ciudad*», i la segona, el 1705, restant tancat «*siete meses de penosa y dura cárcel*».[40]

Molt interessants són els 30 anys de testimoni directe i el seu compromís amb la casa d'Àustria. El seu contingut és d'una gran rellevància per estudiar el conflicte. Actualment es troba digitalitzat a Internet, però fins fa poc el fet que es trobés en un nombre reduït de biblioteques el feien difícil de consultar. Recordem que la part de l'obra posterior a la mort del rei Carles II, segons les autoritats borbòniques, es considerava especialment perniciosa i censurable, ja que contenia «*disgresiones muy contrarias a las regalias y derechos de la Real Corona*».

* * *

d) AGUSTÍ, Miguel. *Libro de los secretos de agricvltura, casa de campo, y pastoril. Traducido de la Lengua Cathalana en castellano, por Fr. Migvel Agvstin prior del Temple... del libro, que el mismo autor sacò à luz el año de 1617*. Barcelona: Imprenta de Joan Piferrer, 1722.

39 SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume. «Narcís Feliu de la Penya…», pàg. 65-91.
40 *Ibídem.*

De la importància de l'agricultura durant l'època Moderna, no n'hi ha cap dubte. Fins a l'arribada de la Revolució Industrial va ser el sector d'activitat més desenvolupat i un element fonamental de l'economia. La producció agrícola constituïa la principal font d'aliments per a la societat de l'època; per tant, la rellevància dels tractats d'agricultura és innegable.

Miquel Agustí (1560-1630) va ser prior del temple de l'orde de Sant Joan de Jerusalem a Perpinyà. La publicació del seu llibre es va editar per primera vegada el 1617 a Barcelona, al taller d'Esteve Liberos; es va fer en català i s'estructurava en tres parts. El 1626 es va reeditar en castellà a Perpinyà, a la impremta de Luys Roure; se li van afegir dues parts més, amb una roda dels anys fèrtils i estèrils, i un vocabulari de quasi 1.600 entrades, referides a arbres, plantes i altres vocables. Es va redactar en sis idiomes: castellà, català, llatí, portuguès, italià i francès; a més, també conté un índex alfabètic amb els continguts més interessants (aquests afegits es repetiran en les successives edicions).[41]

L'obra de Miquel Agustí coneguda popularment com «*El Prior*», segons María de los Ángeles Pérez Samper, reflecteix perfectament la tradició agrària del Principat i les perspectives que tenia de millora. La primera edició constava de 194 folis; en successives reedicions el text es va ampliar fins a assolir-ne més de 500.[42]

El contingut fa referència a instruccions pràctiques per realitzar treballs agrícoles. Si revisem l'índex veiem que es divideix en cinc parts. En la primera, es refereix a les obligacions dels pares –pare i mare– que es dediquen a l'agricultura, proporciona remeis per a malalties, transmet procediments «secrets» per conrear horts, el tractament de llavors i indica l'època adequada per sembrar-les; igualment es refereix a productes hortícoles, plantes medicinals i d'ornamentació, amb explicacions de com realitzar la recol·lecció i conservació. En la segona, incideix en la pràctica del cultiu d'arbres fruiters, amb indicacions de com evitar les malalties, i també com conrear els sembrats i cuidar les pastures.

41 NÚÑEZ, Luis Pablo. «Ediciones e historia textual del *Libro de los secretos de agricultura* de Miguel Agustín». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona,* LI, 2007-2008, pàg. 199-223.

42 PÉREZ SAMPER, M. de los Ángeles. «La alimentación catalana en la edad moderna, según el *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril* de Miquel Agustí». Dins PÉREZ ÁLVAREZ, M. José; RUBIO PÉREZ, Laureano M.; MARTÍN GARCÍA, Alfredo (coord.). *Campo y campesinos en la España Moderna. Culturas políticas en el mundo hispano*. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna, 2012, pàg. 1483-1496.

A la tercera, descriu el conreu de les vinyes, de les oliveres, com obtenir-ne els derivats: vi, oli i les seves destil·lacions. La quarta, la dedica a descriure com ha de ser la casa de camp, ubicació i estructura; així mateix, explica com s'ha de tenir cura dels diversos ramats i de l'aviram. Finalment, tracta dels animals silvestres –incloent la pesca–, i de la utilitat que poden tenir.

De l'any 1722, n'hi ha vàries edicions contrafetes, la dipositada al Centre de Lectura és l'original. El 1781, Joaquín Ibarra imprimiria l'última de les tirades antigues; el 1988 se'n faria una de facsímil, destinada a bibliòfils.[43]

Entre les obres de temàtica similar tenim la compilació del naturalista Gabriel Alonso de Herrera (*ca* 1470 – *ca* 1539), que el 1513 havia publicat *Obra de agricultura copilada de diversos autores,* per encàrrec del cardenal Francisco Jiménez de Cisneros;[44] la d'Olivier de Serres (1539-1619), *Le Théâtre d'Agriculture et Mesnage des Champs* que va redactar el 1600,[45] o la de Charles Estienne *L'agriculture et maison rustique,* que fou impresa a Lió el 1565.[46] Segons Pablo Núñez, la publicació d'Agustí era molt similar a la d'aquest autor.

* * *

e) PERRAULT, Claude. *Compendio de los diez libros de arquitectura de Vitruvio*. Traducido al castellano por Don Joseph Castañeda. Madrid: Imprenta de D. Gabriel Ramírez, 1761.

Marc Vitruvi va ser un enginyer militar romà que va viure al segle I aC; se'l coneix per ser l'autor del tractat *De architectura,* que el 1486 Giovanni Sulpicio da Verona, editaria a Roma en llatí vulgar, i el 1521 Cesare Cesariano en presentava la primera traducció a l'italià. Aquests

43 NÚÑEZ, Luis Pablo. «Ediciones e historia…», pàg. 199-223. Núñez realitza un estudi d'algunes d'aquestes edicions. AGUSTIN, Miguel. *Libro de los secretos de agricultura, casa de campo y pastoril (ed. facsimil de la ed. de Barcelona, 1722).* Valladolid: Editorial Maxtor, 2001.

44 QUIRÓS GARCÍA, Mariano. «El *Libro de Agricultura* de Gabriel Alonso de Herrera: un texto en busca de edición». *Criticón,* 123 (2015). [Consultat el 09/09/2015] a: http://criticon.revues.org/1540. GLICK, Thomas F. «Agronomía y medio ambiente en la *Obra de agricultura* de Gabriel Alonso de Herrera». Dins ALONSO DE HERRERA, Gabriel. *Obra de agricultura (Alcalá, Arnao Guillén de Brocar, 1513).* València: Valencia Cultural, 1979, pàg. 13-49.

45 En relació amb aquestes publicacions, VIDAL, Bernard. «Les démêlés d'Olivier de Serres avec son imprimeur. À propos d'un contrat d'impression du *Théâtre d'Agriculture* et d'une édition pirate». *Histoire & Sociétés Rurales*, núm. 39 (2013), pàg. 43-69.

46 Charles Estienne era metge i procedia d'una família d'impressors.

edicions van permetre divulgar l'obra clàssica, no només entre els artistes del Renaixement, sinó també entre els arquitectes del neoclassicisme.

L'humanista Poggio Bracciolini, participant en el Concili de Constança va localitzar al monestir de Saint Gall aquest assaig d'arquitectura grecoromana. Tot i que l'obra de Vitruvi, durant l'època medieval no havia quedat en l'oblit, ja que autors com Boeci, Isidor de Sevilla, Alcuí de York o Sant Tomàs d'Aquino el tenien present en els seus estudis, quan va tenir més influència va ser en el moviment renaixentista, de manera que malgrat les polèmiques que van sorgir a causa de la seva interpretació, en els segles posteriors, va ser reeditat en llatí i se'n van fer nombroses traduccions en diverses llengües.[47] Aleshores semblava que sense la seva utilització i comprensió no era possible entendre el llegat de l'antiguitat. Aquest interès va començar a la península italiana i més endavant es difondria a altres països europeus.[48]

El tractat està dividit en deu llibres –capítols– que devia redactar cap a l'any 27 adC, l'interès rau en què és l'única obra d'aquestes característiques que l'antiguitat ens ha transmès. El text mostra els elements de què es valia l'arquitectura romana, des d'aspectes urbanístics, tipologia dels edificis, ordres arquitectònics, fins als materials que s'empraven.

La primera edició francesa realitzada per Jean Martin, amb il·lustracions de Jean Goujon, està datada el 1547. Serà al segle XVII, dins un context de recerca d'una arquitectura «a la francesa», quan va aparèixer, el 1673, la traducció de *De Architectura* de Claude Perrault (1613-1688). Cap al 1674, el mateix Perrault redactaria l'*Abrégé des dix livres d'architecture de Vitruve*, en el qual mostrava un Vitruvi modern i «francès».[49] El compendi ve a ser una versió abreujada del tractat i va ser fonamental per difondre l'arquitectura vitruviana, cosa que va influir en els tractats i les teories posteriors.

Perrault (1613-1668) va ser un metge i investigador científic francès, entre les seves activitats podem citar les d'arquitecte, físic, mecànic i naturalista. Va ser autor de nombroses publicacions científiques i, des del 1666, membre de l'Acadèmia de Ciències. El 1672 va accedir a

47 CALATRAVA ESCOBAR, Juan. «Prólogo». *Vitruvio Los diez libros de Arquitectura*. Bilbao: Ediciones Klasikoak, 1994, pàg. 3-27.

48 DÍAZ MORENO, Félix. «*Los diez libros de arquitectura* de Vitruvio, en la traducción de José Ortiz y Sanz (1787)». Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2014. [Consultat el 12/08/2015] a: http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcvq4v0

49 *Ibídem*.

l'Académie Royale d'Architecture.[50] Era germà de l'escriptor Charles Perrault, autor de contes com la Caputxeta Vermella o la Ventafocs.

A la monarquia hispànica, a finals del segle XV, l'obra de Vitruvi també era coneguda; des de mitjan segle XVI es troben diversos manuscrits amb traduccions del seu tractat. La primera versió al castellà va ser la realitzada per Miguel Urrea i publicada a Alcalà el 1582.[51] Al llarg del segle XVI van sovintejar les traduccions, però diverses circumstàncies –incomprensió, cost econòmic, control de la Corona–, en van impedir una adequada divulgació. Aquesta tendència es va mantenir durant el XVII.[52]

En arribar el segle XVIII, amb l'intent d'institucionalitzar l'ensenyament de l'arquitectura, des de l'Academia de San Fernando, es van recuperar els conceptes de Vitruvi. En aquestes circumstàncies, el 1761, José Castañeda traduiria l'obra de Perrault al castellà, això sí, substituint els edificis francesos –que apareixien a l'edició original francesa–, per l'Escorial.[53] La realització d'aquesta tasca va comportar la revisió de diferents edicions franceses i la italiana del 1747. Segons Castañeda, l'obra de Perrault:

> Es un resumen de las más puras doctrinas de la Arquitectura, sacadas del más sabio Arquitecto de los Antiguos puesta por el más docto de los Modernos en el método, claridad y orden que no tenía.

Una nova edició completa de *Los Diez libros de Arquitectura* la va realitzar el 1787 José Ortiz Sanz, un eclesiàstic valencià que, a través de la seva vinculació amb l'Academia de Bellas Artes de San Carlos de València, li va sorgir la idea de traduir el text clàssic per aplicar-lo a la docència de l'arquitectura a l'esmentat centre. L'edició que portava el títol de *Los diez libros de architectura de M. Vitruvio Polión. Traducidos del latín y comentados por Don Joseph Ortiz y Sanz, presbítero. De orden superior,* va anar a cura de la Imprenta Real.[54]

50 Universidad de Navarra. Escuela de Arquitectura. Departamento de Teoría e Historia. [Consultat el 06/08/2015] a: http://www.unav.es/teohistarq/histarq/HAf/PERRAULT.htm

51 Biblioteca Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid. *Ediciones de Los Diez libros de Arquitectura de Vitruvio en la Biblioteca*. [Consultat el 10/04/2015] a: http://www.aq.upm.es/biblioteca/biblioteca_digital/vitruvio.html . També a: CALATRAVA ESCOBAR, Juan. «Vitruvio y la teoria de la Arquitectura». *Vitruvio, De Architectura.* Bilbao: Ediciones Klasikoak, 2000, pàg. 7-33.

52 DÍAZ MORENO, Félix. «*Los diez libros de arquitectura* de Vitruvio…».

53 CALATRAVA ESCOBAR, Juan. «Prólogo», pàg. 3-27.

54 DÍAZ MORENO, Félix. «*Los diez libros de arquitectura* de Vitruvio…».

* * *

f) REIXAC, Baldiri. ***Instruccions per la ensenyansa de minyons; escritas per lo Rt. Baldiri Rexach ... obra utilissima per la instrucció dels minyons, y descans dels mestres, ab laminas finas pera apendrer be de escriurer...*** **Girona: Impremta de Narcís Oliva, 1748.**

Durant tota l'època Moderna la religió va ser un referent per la societat; per tant, podem entendre que un dels ideals pedagògics de l'època fos la preocupació per la formació cristiana dels infants. Aquesta orientació era la que seguien les escoles eclesiàstiques; sota aquesta premissa, a començament del segle XVI, Gutierre González va redactar un tractat pedagògic: *Libro de doctrina christiana.*[55]

Al segle XVII van sorgir força crítiques als sistemes d'ensenyament, malgrat tot, el mètode, l'ordre i la disciplina encara eren els elements bàsics, i el mestre, el referent. En arribar al segle XVIII els detractors van augmentar; encara que, pel que fa l'ensenyament primari, a la primera meitat del segle XVIII, no trobem disposicions especialment innovadores. Serà a mitjan centúria, sobretot durant el regnat de Carles III, quan la tasca reformista es farà més evident, a partir del reconeixement de la ignorància rutinària del poble i de l'important analfabetisme que hi havia.[56] D'aquesta manera les qüestions pedagògiques passaran a ocupar un lloc privilegiat entre les preocupacions dels il·lustrats; aquesta predisposició es concretarà a través d'un bon nombre de disposicions. Les autoritats –corregidors i batlles– tenien la responsabilitat de nomenar els mestres, de dotar els locals necessaris i de contribuir al manteniment de les escoles.

55 LÓPEZ ARANDIA, M. Amparo. «Un tratado pedagógico en los albores del siglo XVI. El Libro de doctrina christiana de Gutierre González». *Elucidario*, núm. 4, (setembre, 2007), pàg. 9-48. En relació amb l'ensenyament en l'època moderna, vegeu: GARCÍA PANADÉS, Josefa. «La pedagogía catalana del Antiguo Régimen. La enseñanza primaria y secundaria en Barcelona durante el siglo XVIII. Libros escolares.» Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1975. VERGARA, J. «El humanismo pedagógico en los colegios jesuíticos del siglo XVI». *Studia Philologica Valentina,* vol. 10, núm. 7 (2007), pàg. 171-200. VERGARA, J., «Marco documental para el estudio de los colegios y bibliotecas jesuíticas en la España Moderna». *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. XX (2011), pàg. 373-393. (en col·laboració amb Fermín Sánchez Barea).

56 GUTIÉRREZ GUTIÉRREZ, Clotilde. «Legislación y prácticas educativas en el siglo XVIII». *Cabás: Revista del Centro de Recursos, Interpretación y Estudios en materia educativa (CRIEME),* núm. 4 (desembre, 2010). [Consultat el 14/08/2015] a: http://revista.muesca.es/index.php/articulos4/173-legislacion-y-practicas-educativas-en-el-siglo-xviii

La bibliografia dels segles XVII i, sobretot, del XVIII ens ofereix diversos tractats d'educació, obra d'autors com Locke, Picornell, Rousseau, Vernay i d'altres. John Locke, *Some thoughts concerning education* (1693); Jean Jacques Rousseau, *Emile ou de l'Education* (1762); Juan Picornell Gomila, *Discurso teórico-práctico sobre la educación* (1786); Luís António Verney, «Barbadinho», *Verdadeiro Método de Estudar* (1746); Felipe Scío, *Método uniforme para las escuelas de cartilla de deletrear, escribir, aritmética, gramática castellana y ejercicio de doctrina* (1780); Joseph de Anduaga y Garimberti, *Arte de escribir por reglas y sin muestras: establecido de orden superior en los Reales Sitios de San Idelfonso y Valsain...* (1781); Juan Rubio, *Prevenciones dirigidas a los maestros de primeras letras,* (1788); Torcuato Torio de la Riva, *Arte de escribir por reglas y con muestras* (1798).

A Catalunya, el 1748, Baldiri Reixac Carbó (1703-1781), rector de Sant Martí d'Ollers, havia publicat *Instruccions per la ensenyança de minyons.* Reixac serà un referent de la pedagogia catalana d'aquesta època. Havia nascut a Bell-lloc d'Aro, agregat a Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà), en el si d'una família pagesa benestant.[57]

Com diu a l'enunciat del seu tractat, la seva aportació consistia en un recull de normes destinades a l'ensenyament dels infants, en les quals destacava la importància que tenia el fet de rebre una bona educació. El llibre s'estructura en 15 capítols, en els quals, a més de glosar la importància de l'ensenyament i d'introduir l'aprenentatge de la lectura i de l'escriptura –als quals dedicava un capítol a cadascun–, destaca la formació religiosa, l'aprenentatge de sentències de tipus moral i filosòfic, la manera de comportar-se en l'entorn social i en diverses situacions que es puguin trobar al llarg de la vida, segons l'estatus que tinguin els minyons. En qualsevol cas, Reixac, a banda dels coneixements, valorava aptituds com la prudència, la paciència, la modèstia, l'aplicació, la temperància i la castedat, tant en els docents com amb els mestres, perquè: «[...] que val lo Mestre, per docte que sie si es imprudent, ò arroixat, ò ple de vanitat ò glotó, ò amador del sexo femeneo, ò es impacient ò no es aplicat».

57 CONGOST COLOMER, Rosa. «El poble d'Ollers i el veïnat d'Espàsens a final del segle XVIII». *Revista de Girona*, núm. 192 (gener-febrer, 1999), pàg. 47-50. També, en relació amb Reixac: MARQUÈS SUREDA, Salomó. «250 anys de les instruccions per a l'ensenyança de minyons de Baldiri Reixac». *Revista de Girona*, núm. 192 (gener-febrer, 1999), pàg. 59-62.

En el capítol primer, destacava els quatre sectors interessats en l'educació: els minyons, els pares naturals, els pares de la República i els mestres. Els pares de la República –els governants–, segons Reixach, estaven obligats a procurar el bé públic, el qual depenia de la bona educació dels minyons, perquè aquells que en un moment determinat eren joves, algun dia serien propietaris, corregidors, batlles, jutges de les audiències, governadors, eclesiàstics, etc. Considerava que la tasca de les autoritats no es limitava a proveir els càrrecs de magisteri sinó que, en el moment d'acceptar un mestre, també s'havia de vigilar que fos persona de bons costums i amb habilitats per desenvolupar la tasca docent. Si la provisió de la plaça es feia per concurs, aconsellava que els opositors es presentessin un mes abans de la prova, per conèixer les qualitats dels candidats, ja que «no sempre el que fa millor examen és el que sap més».

En relació amb la religió Reixac assenyalava tres pràctiques fonamentals: escoltar missa, resar el rosari cada dia i confessar-se i combregar sovint. Pel que fa al coneixement dels filòsofs, en fa una breu biografia i es refereix als ensenyaments que van impartir, entre els seleccionats hi trobem: Tales de Milet, Pitàgores, Anaxàgores, Demòcrit, Aristòtil i Plató, entre altres.

Tot i les reflexions de tipus moral que hi havia en el seu «pla d'estudis» no oblidava que els infants havien de jugar, encara que aconsellava preferentment jocs de tipus corporal –jugar «a la cuyt»,[58] a córrer, a l'argolla, a les bitlles o a pilota– i desaconsellava els de daus, de cartes o el billar:

> [...] solen ser la perdició dels homens, perquè una vegada sian aficionats en estos jochs, peden en ells lo temps, los bens que tenen, la devoció de les cosas santas, y bonas, y la conciencia, jurant, y renegant, y fent fraus, y enganys contra las lleis del joch.

Pel que fa al català, en capítol 15è destacava la importància que els minyons coneguessin la llengua del seu país: «Entre totas las llenguas, la que ab mes perfecció dehuen saber los Minyons es la llengua propia de sa Patria.»

58 Segons el *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll. La «cuit» o l'«acuit» és un joc de nois i de noies, en el qual un dels jugadors, designat per la sort mitjançant una fórmula per comptar, ha d'encalçar els altres i anar-los agafant d'un en un fins que els ha agafats tots, i aleshores para el primer que ha agafat.

* * *

g) MASDEVALL TERRADES, Josep. ***Relacion de las epidemias de calenturas pútridas y malignas que en estos últimos años se han padecido en el Principado de Cataluña y principalmente de la que descubrió el año pasado de 1783 en la ciudad de Lérida, Llano de Urgél ...: con el método ... de curar semejantes enfermedades; [Dictamen ... sobre si las fábricas de algodon y lana son perniciosas ó no á la salud pública de las ciudades donde están establecidas*]. Madrid: Imprenta Real, 1786**.

Fins al primer quart del segle XVIII, la pesta havia estat la principal causa de mortalitat al continent europeu; la voracitat amb què delmava viles i ciutats seria la causa de l'aparició –durant l'època Moderna– de nombrosos tractats relacionats amb la pràctica de la medicina i d'impresos que es referien a la difusió de les epidèmies.[59] El 1720 una embarcació arribada a Marsella procedent de Llevant l'havia reintroduït. A partir del segon terç del segle XVIII, la verola, el paludisme i el tifus van agafar el relleu com a principals malalties contagioses. A mitjan segle XVIII el paludisme va tenir especial incidència a la zona del llevant peninsular a causa de la presència d'aigües pantanoses. Segons Vicente Pérez Moreda, l'any 1786 a Catalunya se n'haurien ocasionat 6.804 casos que haurien provocat 532 defuncions, encara que aquestes xifres serien inferiors a les produïdes en anys anteriors.[60]

Josep Masdevall va agafar protagonisme perquè a inicis del 1783 es va manifestar a Lleida una epidèmia de «*calenturas putridas y malignas*» que es va escampar pel Pla d'Urgell, la Conca de Barberà, el Camp de Tarragona, la Segarra, Manresa, el Lluçanès i Solsona fins arribar a la Seu d'Urgell. Particularment virulenta va ser a Igualada, Piera, Vilafranca del Penedès i Martorell. El comte de Floridablanca va proposar a Carles III que Josep Masdevall, doctor en medicina de la Universitat de Cervera, intervingués per socórrer aquestes poblacions. Els remeis

59 GRANJEL, Luis S. *El ejercicio de la medicina en la sociedad española del siglo XVII*. Discurso pronunciado en la solemne apertura del Curso Académico 1971-1972. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1971. LÓPEZ PIÑERO, José Mª; BUJOSA HOMAR, Francesc. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus.* 3 vol. València: Càtedra d'Història de la Medicina de la Universitat de València, 1981-1984. CARRILLO, Juan L. *La medicina en el siglo XVIII*. Madrid: Akal, 1992.

60 PEREZ MOREDA, Vicente: *Las crisis de mortalidad en la España interior, siglos XVI-XIX.* Madrid: Siglo XXI, 1980, pàg. 336-342.

que va aplicar van tenir tant d'èxit que els malalts que van seguir les seves recomanacions es van curar en molt menys temps que utilitzant altres teràpies emprades fins al moment. En un escrit del 18 de maig del 1784, adreçat pel mateix Floridablanca, se li demanava que elaborés un memorial de les causes i efectes que produïen aquestes epidèmies.[61]

El memorial recopilava els contagis que s'havien succeït a Catalunya des del 1764 amb motiu de la retirada de les tropes franceses de Portugal, arran de la finalització de la guerra dels Set Anys. Els estralls que va ocasionar aquest contagi van ser tan importants que algunes localitats van perdre la tercera part de la seva població. Segons Masdevall, moltes d'aquestes víctimes s'havien produït més per aplicar el tradicional mètode de sagnar els pacients, que no pas per la pròpia malaltia contagiosa.[62]

El 1768 i el 1769 hi va haver contagis a Torà, al corregiment de Cervera, i encara el 1769 a Sant Feliu de Guíxols, al de Girona. El 1771 es va produir una epidèmia similar a la zona de Manresa i, cinc anys més tard, es veia afectada Cervera. El 1781 patien l'epidèmia Agramunt i Vilagrassa, i el 1782 arribava a Verdú. Entre el 1781 i el 1783 flagel·lava Balaguer. Molt probablement d'aquí va passar a Lleida, on va arribar cap al febrer del 1783, els principals afectats eren la gent jove i forta. La Reial Junta de Sanitat de Barcelona va enviar diversos catedràtics de medicina de la Universitat de Cervera, que no van tenir èxit amb el seus mètodes.

Josep Masdevall va iniciar la seva missió cap al mes d'agost a la zona de Lleida, seguidament va visitar algunes localitats de la Conca de Barberà, com l'Espluga Calba, l'Espluga de Francolí o el monestir de Poblet. D'aquí va passar al Camp de Tarragona, on van merèixer la seva atenció la Selva del Camp, Alcover, Almoster i Reus, des d'on va adreçar-se a Valls, continuant cap a Sarral fins arribar a la Segarra. Des que havia iniciat el seu periple sanitari havia transcorregut el temps suficient perquè es comencessin a apreciar els efectes curatius del seu mètode. Masdevall ens descriu acuradament la simptomatologia –que ara no ve al cas–; tot i així, a grans trets, es produïa febre, fatiga i mal de cap molt intens; els malalts patien set, la llengua s'impregnava d'una

61 En relació a Masdevall consultar RIERA PALMERO, Juan. *José Masdevall y la medicina española il·lustrada.* Valladolid: Secretariado de Publicaciones, 1980.

62 Seguint les pautes d'Hipòcrates i Galè, durant l'època Moderna el mètode curatiu més emprat en medicina per curar malalties greus, calentors, cops, ferides o fractures era sagnar els malalts.

substancia entre blanquinosa i groga «i, el pols s'accelerava», el malalt moria a les dues setmanes. Si aconseguia superar aquest període hi havia esperances de recuperació.

La difusió d'aquestes epidèmies es justificava per la presència d'aigües estancades, coincidint amb estius molt calorosos. La manca de salubritat, la convivència de bestiar i habitants a l'interior de les poblacions, l'aglomeració de persones als hospitals i a les presons, les tropes en trànsit o la manca d'aliments, agreujaven la situació. En el seu memorial ens explica la fórmula magistral que portava la curació.

Després de deixar molts morts, a finals del 1785 l'epidèmia havia desaparegut de les localitats del Camp de Tarragona; encara que el febrer de l'any següent el contagi va revifar i Masdevall va tornar a visitar el territori. Les viles més afectades van ser Alforja, Riudoms, Riudecanyes i la Selva.[63]

* * *

e) LIPP, Laurent. *Guide des négocians dans toutes leurs entreprises mercantiles, ou Traité instructif sur le commerce de cent vingt-six villes commerçantes de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique: la manière d'y tenir les écritures, leurs monnoies imaginaires et effectives ... avec un recueil alphabétique raisonné de la plupart des termes de commerce.* Montpellier: Imprimerie de Joseph François Tournel, 1793.

A finals del segle XVII la producció vinícola havia agafat força embranzida al Camp de Tarragona; aquest progrés es veurà confirmat durant la segona meitat del segle XVIII. L'interès dels comerciants locals per conèixer detalls de les principals ciutats amb les quals poder mantenir els seus contactes justifica l'edició d'aquesta publicació i podem entendre que a Reus, almenys a les dues grans biblioteques: Centre de Lectura i Central Xavier Amorós, es disposi dels dos volums que conformen aquest tractat.

El 1793 Laurent Lipp va publicar a Montpeller una *Guide des négocians* on resumeix les notícies més importants que sobre el tracte comercial podien interessar els mercaders d'arreu del món. L'autor, redactades en francès, presenta dades sobre més d'un centenar de ciutats

63 MASDEVALL, Josep: *Relacion de las calenturas pútridas, y malignas, que en estos últimos años se han padecido en el principado de Cataluña y principalmente de la que descubrió el año pasado de 1783 en la ciudad de Lérida, Llano de Urgél* ... Madrid: Imprenta Real, 1797, pàg. 1-58.

d'Europa, Àsia i Àfrica en les quals el comerç era la base de la seva existència; com indica el subtítol del llibre, Lipp es refereix al tipus d'escriptures que s'havien de fer, de les monedes, pesos i mesures, així com a les equivalències a cada lloc.[64] També ofereix dades sobre els articles d'exportació i d'importació de cada localitat, de manera que ens mostra una visió aproximada de la vitalitat econòmica de les diferents places comercials.

Pel que fa a Catalunya, ens indica la importància de Barcelona i del seu Consolat de Mar, també hi ha comentaris sobre la producció agrícola i les manufactures i fàbriques, sense oblidar el comerç que es practicava arreu del Principat; un dels més destacats va ser, naturalment, el de l'aiguardent. Segons Lipp, Catalunya exportava prop de 42.000 pipes anuals, a les quals calia afegir unes 54.000 de vi. Inclou referències d'altres ports catalans, com Sitges, Vilanova i la Geltrú, Altafulla, Torredembarra o Salou.[65] La *Guide des négocians* apareix en un moment en què, vista la forta empenta del comerç internacional, era necessari oferir als comerciants unes informacions concretes sobre les característiques dels mercats més importants, a fi de facilitar les operacions mercantils.[66]

El seu autor, Laurent Lipp Zinsly va estar molt vinculat a Tarragona. Havia nascut a Untervaz, una vila del cantó suís dels grisons. El seu pare, Martin Lipp, era oficial del regiment de Tschoudi. Lipp també devia seguir la carrera militar, ja que va estar al servei del baró de Reding, coronel del regiment de Suissos; el seu regiment vindria destinat a Tarragona sota el comandament del baró.[67] A Tarragona, el 19 de març del 1764, Lipp va contraure matrimoni amb Josepa Vidal Jordana, establint en aquesta mateixa data capítols matrimonials. Segons Antoni Jordà, del seu contingut es desprèn que la posició econòmica d'ambdós con-

64 LIPP, Laurent. *Guide des négocians dans toutes leurs entreprises mercantiles*. 2 vol. Montpeller: Impremta de Jean François Tournel, 1793.

65 Hi ha versió catalana de la part referida a Catalunya: VIRELLA BLODA, Albert. «El moviment mercantil a les darreries del segle XVIII. Aiguardents, vins i indianes». *Miscel·lània Penedesenca* (Vilafranca del Penedès), IV (1981), pàg. 261-280.

66 Altres publicacions similars eren l'*Almanak Mercantil o Guía de Comerciantes para el año 1800,* Madrid, 1800; LARRUGA, Eugenio. *Memorias políticas y económicas,* Madrid, 1785; *General description of all trades,* Londres, 1747; CAMPBELL, Ronald. *The London Tradesman,* Londres, 1747. L'obra de SAVARY DES BRUSLONS, Jacques. *Dictionnaire Universel de Commerce,* editada el s. XVII, es reedita a París (1750), Londres (1757), Copenhague (1759-1765). Vegeu, també, la bibliografia citada per VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya moderna.* Vol. 1, Barcelona: Ed. Crítica, 1964, pàg. 99-101.

67 MORERA LLAURADÓ, Emili. *Tarragona cristiana.* Vol. V. Tarragona, 1959, pàg. 128.

traents no era gaire reeixida; ell no aportava res al matrimoni, solament associava la futura muller en els possibles guanys futurs i la feia hereva de les 3/4 parts del patrimoni. Lipp no va romandre a Tarragona, la seva vida itinerant va fer que atorgués poders a la seva sogra, Paula Jordana, per fer front a actes jurídics.[68]

Relacionats amb l'activitat comercial, periòdicament –almenys cada tres anys– a partir del 1677, els Diputats de la Generalitat, per acord del 16 de novembre del 1600, publicaven un recull de les tarifes dels preus de les teles i altres tipologies de robes i mercaderies que entraven al Principat de Catalunya, incloent els comtats del Rosselló i la Cerdanya; aquests productes havien d'abonar els drets anomenats del «General». El recull es feia seguint l'ordre alfabètic de mercaderies segons tipologia, qualitat, mesures i procedència. A la xarxa podem trobar els editats els anys: 1547, 1600, 1637, 1677, 1681, 1683, 1692, 1698, 1701, 1704. El seu estudi ens permetria fer-ne una anàlisi comparativa, tant de l'evolució dels preus, com de la tipologia dels articles i, des de l'òptica artística, apreciar com van canviar els gravats de les portades.[69]

BIBLIOGRAFIA.

ADIEGO, Pedro. «La cartografía en la Edad Moderna». Dins MAGALLÓN BOTAYA, M. Angeles (coord.). *Caminos y comunicaciones en Aragón*. Saragossa: Institución Fernando El Católico, 1999, pàg. 267-278.

AGUSTIN, Miguel. *Libro de los secretos de agricultura, casa de campo y pastoril (ed. facsimil de la ed. de Barcelona, 1722).* Valladolid: Editorial Maxtor, 2001.

ALBAREDA SALVADÓ, Joaquim. «Encara sobre l'austriacisme». *Pedralbes,* 23 (2003), pàg. 187-208.

ARROYO ALMARAZ, Antonio. «Literatura y libros: editoras en el siglo XVIII». *Tonos. Revista electrónica de estudios filológicos*, núm. 16,

68 JORDÀ FERNANDEZ, Antoni. «Laurent Lipp, autor de la *Guide des négocians* i la ciutat de Tarragona». *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 4 (1984), pàg. 197-199.

69 Un exemple d'aquestes publicacions el tenim a: *Tarifa dels preus de les teles y altres sorts de robes y mercaderies, que entren en lo Principat de Cathalunya, y Comptats de Rossello y Cerdanya, conforme la qual han de pagar los drets del General los qui los metran, y no tindran lo ver cost, aduerant primer ab jurament que no tenen lo dit ver cost de dites mercaderies / feta per manament dels molt Illustres Senyors Deputats del dit General ... ; reuocant y abollint totes les altres tarifes sins açi fetes, de les coses deuall sorites*. Barcelona: en la estampa de Jaume Cendrat, 1600. [Consultat el 14/08/2015] a: http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/fonsantic/id/42

(desembre, 2008). [Consultat el 08/08/2015] a: https://www.um.es/tonosdigital/znum16/secciones/estudios-4-Editoras%20siglo%20XVIII.htm

BOHIGAS, Pere. *Resum d'història del llibre*. Barcelona: Editorial Barcino, 1933.

BOVER DE ROSSELLÓ, Joaquín Mª. *Biblioteca de escritores baleares*. Vol. I, Palma: Imprenta de P. J. Gilabert, 1868, pàg. 489-490.

BUISSERET, David. *La revolución cartográfica en Europa, 1400-1800. La representación de los nuevos mundos en la Europa del Renacimiento*. Barcelona: Paidós Orígenes, 2004.

CALATRAVA ESCOBAR, Juan. «Prólogo». *Vitruvio. Los diez libros de Arquitectura*. Bilbao: Ediciones Klasikoak, 1994, pàg. 3-27.

CALATRAVA ESCOBAR, Juan. «Vitruvio y la teoria de la Arquitectura». *Vitruvio, De Architectura.* Bilbao: Ediciones Klasikoak, 2000, pàg. 7-33.

CARRILLO, Juan L. *La medicina en el siglo xviii*. Madrid: Akal, 1992.

CONGOST COLOMER, Rosa. «El poble d'Ollers i el veïnat d'Espàsens a final del segle xviii». *Revista de Girona*, núm. 192 (gener-febrer, 1999), pàg. 47-50.

DÍAZ MORENO, Félix. *«Los diez libros de arquitectura» de Vitruvio, en la traducción de José Ortiz y Sanz (1787)*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2014. [Consultat el 12/08/2015] a: http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcvq4v0

DOCAMPO REY, Javier. «Reading Luca Pacioli's *Summa* in Catalonia: An early 16th-century Catalan manuscript on algebra and arithmetic». *Historia Mathematica,* 33 (2006), pàg. 43–62.

ENCISO RECIO, Luís M. *Compases finales de la cultura ilustrada en la época de Carlos IV.* Madrid: Real Academia de la Historia, 2013.

ESCOBEDO, Joana. «Mercantile arithmetic and the incunable Catalan printing. *Suma de la art de arismètica*, by Francesc Santcliment (1482)». *Contributions to Science,* vol. 6, núm. 1 (2010), pàg. 59-73.

ESCOLAR SOBRINO, Hipólito (dir.). *Historia ilustrada del libro español. De los incunables al siglo xviii.* Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2001.

FELIU DE LA PEÑA, Narciso. *Anales de Cataluna*, Barcelona, 1709. Reedició facsímil. Barcelona: Base, 1999.

FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, José. *Historia de la bibliografia en España.* Madrid: Compañía Literaria, 1994.

GARCÍA BASCUÑANA, Juan F. «En torno al "diccionario trilingüe" (Castellano-Francés-Catalán) de Pere Lacavalleria (Barcelona 1642): originalidad, imitación, plagio». *Linguistique Plurielle*, vol. 2, Congreso Internacional de Lingüística Francesa (2006), pàg. 537-547.

GARCÍA PANADÉS, Josefa. «La pedagogía catalana del Antiguo Régimen. La enseñanza primaria y secundaria en Barcelona durante el siglo XVIII. Libros escolares». Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1975.

GLICK, Thomas F. «Agronomía y medio ambiente en la *Obra de agricultura* de Gabriel Alonso de Herrera». Dins ALONSO DE HERRERA, Gabriel. *Obra de agricultura (Alcalá, Arnao Guillén de Brocar, 1513)*. València: Valencia Cultural, 1979, pàg. 13-49.

GONZÁLEZ NOVALÍN, José Luis. *El inquisidor general Fernando de Valdés (1483-1568)*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1968.

GRANJEL, Luis S. *El ejercicio de la medicina en la sociedad española del siglo XVII*. Discurso pronunciado en la solemne apertura del Curso Académico 1971-1972. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1971.

GUINARD, P.J. *La presse espagnole de 1733 a 1791. Formation et signification d'un genre.* París, 1973.

GUTIÉRREZ GUTIÉRREZ, Clotilde. «Legislación y prácticas educativas en el siglo XVIII». *Cabás: Revista del Centro de Recursos, Interpretación y Estudios en materia educativa (CRIEME),* núm. 4 (desembre, 2010). [Consultat el 14/08/2015] a: http://revista.muesca.es/index.php/articulos4/173-legislacion-y-practicas-educativas-en-el-siglo-XVIII

JORDÀ FERNÁNDEZ, Antoni. «Laurent Lipp, autor de la *Guide des négocians* i la ciutat de Tarragona». *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 4 (1984), pàg. 197-199.

KAMEN, Henry. «El Fénix catalán: la obra renovadora de Narciso Feliu de la Peña». *Estudis,* 1 (1973), pàg. 185-203.

— «Narcís Feliu de la Penya i el *Fénix de Cataluña*», estudi introductori del facsímil de *Fenix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas, y medio para renovarlas*. Barcelona: Base, 1975.

— «Censura y libertad el impacto de la Inquisición sobre la cultura espanyola». *Revista de la Inquisición,* núm. 7 (1998), pàg. 109-117.

LARIO, Dámaso de; GARCÍA MARTÍN, Javier. «La "impermeabilización ideológica" de Felipe II: Cronología de una coyuntura (1558-1571)». *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 40 (2014), pàg. 31-69.

LLANAS PONT, Manuel. *Sis segles d'edició a Catalunya.* Lleida: Pagès Editors, Eumo Editorial, 2007.

LÓPEZ, François. «La edición española durante el reinado de Carlos III». *Carlos III y la Ilustración.* Actes del Congrés, tom 3. Madrid: Ministeri de Cultura, 1990, pàg. 279-303.

LÓPEZ ARANDIA, M. Amparo. «Un tratado pedagógico en los albores del siglo XVI. El Libro de doctrina christiana de Gutierre González». *Elucidario*, núm. 4 (setembre, 2007), pàg. 9-48.

LÓPEZ PIÑERO, José Mª; BUJOSA HOMAR, Francesc. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus.* 3 vol. València: Càtedra d'Història de la Medicina de la Universitat de València, 1981-1984.

LUMINET, Jean-Pierre. «Willem Janszoon Blaeu». *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Thomas Hockey (ed.), 2014. [Consultat el 06/08/2015] a: http://arxiv.org/abs/1503.08327

MARQUÈS SUREDA, Salomó. «250 anys de les instruccions per a l'ensenyança de minyons de Baldiri Reixac». *Revista de Girona*, núm. 192 (gener-febrer, 1999), pàg. 59-62.

MARSÀ VILA, Maria. *El fondo antiguo en la biblioteca*. Gijón: Ediciones Trea, 1999.

MARTÍNEZ BERNABÉ, Bartolomé. «Estudiantes y profesores españoles en universidades extranjeras, siglos XII-XVI». *Historia de la educación. Revista interuniversitaria*, núm. 4 (1985), pàg. 7-34.

MASDEVALL, Josep: *Relacion de las calenturas antipútridas, y malignas, que en estos últimos años se han padecido en el principado de Cataluña y principalmente de la que descubrió el año pasado de 1783 en la ciudad de Lérida, Llano de Urgél ...* Madrid: Imprenta Real, 1797.

MESQUIDA CANTALLOPS, Joan A. «La *Pràtica mercantívol* (1521) de Joan Ventallol. Notes sobre l'autor, les fonts i les repercussions d'un tractat d'aritmètica i geometria». *eHumanista/IVITRA,* 6 (2014), pàg. 56-73.

MOLAS RIBALTA, Pere. *Comerç i estructura social a Catalunya i Valencia als segles XVII i XVIII*. Barcelona: Curial, 1977.

MORERA LLAURADÓ, Emili. *Tarragona cristiana.* Vol. V. Tarragona: 1959.

NÚÑEZ, Luis Pablo. «Ediciones e historia textual del *Libro de los secretos de agricultura* de Miguel Agustín». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona,* LI, 2007-2008, pàg. 199-223.

PEREZ MOREDA, Vicente. *Las crisis de mortalidad en la España interior, siglos XVI-XIX.* Madrid: Siglo XXI, 1980.

PÉREZ SAMPER, M. de los Ángeles. «La alimentación catalana en la edad moderna, según el Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril de Miquel Agustí». Dins PÉREZ ÁLVAREZ, M. José; RUBIO PÉREZ, Laureano M.; MARTÍN GARCÍA, Alfredo (coord.). *Campo y campesinos en la España Moderna. Culturas políticas en el mundo hispano*. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna, 2012, pàg. 1.483-1.496.

PÉREZ SANTAMARÍA, Aurora. «Simbología en el túmulo del Padre Tomás Ripoll». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología,* tom 55 (1989), pàg. 489-499.

PIFARRÉ, Lluis. «Lutero y la Biblia». [Consultat el 10/09/2015] a: http://www.apologeticacatolica.org/Protestantismo/General/Prote04.htm

PIZARRO CARRASCO, Carlos. «Imprenta y gobierno municipal en Barcelona. Sebastián y Jaime Matevat al servicio del Consell de Cent (1631-1644)». *Hispania*, LXIII/1, núm. 213 (2003), pàg. 137-160.

PUIG, Luis; FERNÁNDEZ LAJUSTICIA, Alejandro. «La *arithmetica algebratica* de Marco Aurel, primera álgebra impresa escrita en español. Preliminares para su estudio». Dins RICO, L.; CAÑADAS, M. C.; GUTIÉRREZ, J.; MOLINA, M.; SEGOVIA, I. (ed.). *Investigación en Didáctica de la Matemática. Homenaje a Encarnación Castro*. Granada: Editorial Comares, 2013, pàg. 143-150.

QUIRÓS GARCÍA, Mariano. «El *Libro de Agricultura* de Gabriel Alonso de Herrera: un texto en busca de edición». *Criticón,* 123 (2015). [Consultat el 09/09/2015] a: http://criticon.revues.org/1540

REYES GÓMEZ, Fermín. «Con privilegio: la exclusiva de edición del libro español». Revista General de Información y Documentación, vol. 11, núm. 2 (2001), pàg. 163-200.

— «La estructura formal del libro antiguo español». *Paratesto*, núm. 7 (2010), pàg. 9-59.

RICCI, Andrea. «Narcís Feliu de la Penya (1646-1712) i el seu temps». Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.

RIERA PALMERO, Juan. *José Masdevall y la medicina española il·lustrada,* Valladolid: Secretariado de Publicaciones, 1980.

SALAVERT FABIANI, Vicente L. «Introducción a la historia de la aritmética práctica en la Corona de Aragón en el siglo XVI». *Dynamis,* vol. 10 (1990), pàg. 63-91.

SÁNCHEZ MARTÍN, Francisco Javier. «La contribución de las prensas de Amberes a la literatura científica renacentista». *Cuadernos del Instituto Historia de la Lengua,* 4 (2010), pàg. 105-127.

SERRANO MORALES, J. E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del Arte tipográfico hasta el año 1868, con noticias biográficas de los principales impresores*. València: Imprenta F. Domenech, 1898-1899.

SIMON DÍAZ, José. *El libro español antiguo*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000.

SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume. «Narcís Feliu de la Penya, cap a la història moderna». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* núm. XXII (2011), pàg. 65-91.

THROWER, Norman J.W. *Mapas y civilización. Historia de la cartografía en su contexto cultural y social.* Barcelona: Ediciones del Serbal, 2002.

VENTALLOL, Joan. *Pràtica mercantívol*. Edició facsímil. Palma de Mallorca: Talleres de la Antigua Imprenta Soler, 1985.

VENTAYOL SUAU, Pedro. «El apellido Ventayol, en Alcudia». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 34 (1973-1975). Palma de Mallorca: Gráficas Miramar, 1976, pàg. 319-326.

VERGARA, J. «El humanismo pedagógico en los colegios jesuíticos del siglo XVI». *Studia Philologica Valentina,* vol. 10, núm. 7 (2007), pàg. 171-200.

— «Marco documental para el estudio de los colegios y bibliotecas jesuíticas en la España Moderna». *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. XX (2011), pàg. 373-393.

VIDAL, Bernard. «Les démêlés d'Olivier de Serres avec son imprimeur. À propos d'un contrat d'impression du *Théâtre d'Agriculture* et d'une édition pirate». *Histoire & Sociétés Rurales*, núm. 39 (2013), pàg. 43-69.

VILAR Pierre. *Catalunya dins I'Espanya moderna.* Vol. 1. Barcelona: Ed. Crítica, 1964.

VIRELLA BLODA, Albert: «El moviment mercantil a les darreries del segle XVIII. Aiguardents, vins i indianes». *Miscel·lània Penedesenca* (Vilafranca del Penedès), IV (1981).

WERUAGA PRIETO, A. *Libros y lectura en Salamanca. Del Barroco a la Ilustración 1650-1725*. Salamanca, 1993.

Aquest llibre,
JORNADES LLIBRE ANTIC.
LLIBRE ANTIC: MEMÒRIA DEL PASSAT
de les Edicions del Centre de Lectura,
ha sortit imprès dels tallers
de Gràfiques Arrels, S.L.,
a primer de novembre de 2015

ISBN: 978-84-94451-15-7

CENTRE DE LECTURA
REUS 1859

AROLA EDITORS

[publicacions] urv

FUNDACIÓ PRIVADA
MÚTUA CATALANA

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana